

METSZETEK

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

CROSS-SECTIONS
SOCIAL SCIENCE JOURNAL

VOL. 8 (2019) No. 1

METSZETEK
Társadalomtudományi folyóirat

Vol. 8 (2019) No. 1

Főszerkesztő:

Dr. Czibere Ibolya

Szerkesztőbizottság:

Dr. Balogh László Levente, Dr. Csoba Judit, Dr. Fényes Hajnalka,
Dr. Mohácsi Márta, Dr. Rácz Andrea, Sipos Flórián

Tanácsadó testület:

BOBKOV, Vyacheslav – Russian Science Academy, Russian Institute of the Socio-Economic Problems of Population, Laboratory of Problems of Life Quality and Living Standards, Moscow, Russia
FOX, Chris – Manchester Metropolitan University, United Kingdom
GEELHOED, Sandra – University of Applied Sciences Utrecht, Netherlands
HERRMANN, Peter – University of Eastern Finland, Kuopio, Finland; Corvinus University, Budapest, Hungary
HORAKOVA HIRSCHLER, Nicole – University of Ostrava, Department of Sociology, Czech Republic
JANKY, Béla – Budapest University of Technology, Hungary; Hungarian Science Academy, Institute of Sociology, Budapest, Hungary
KERÜLŐ, Judit – University of Nyíregyháza, Hungary
NISTOR, Laura – Hungarian University Sapientia of Transylvania, Faculty of Economics, Socio-Humán Sciences and Engineering Miercurea Ciuc, Romania
PICCIONE, Vincenzo – Roma Tre University, Department of Education Sciences, Italy
RAZUMOVA, Tatiana – Moscow State Lomonosov University, Economic Faculty, Department of Labour and Personnel Economics, Russia
SIK, Endre – Eötvös Loránd University, Budapest, Hungary; TÁRKI Social Research Institute, Budapest, Hungary
SZABÓ, Márton – University of Miskolc, Hungary
SZÁNTÓ, Zoltán – Corvinus University of Budapest, Hungary
TIMÁR, Judit – Hungarian Academy of Sciences Centre for Economic and Regional Studies Research Center; Eötvös Loránd University Department of Social and Economic Geography, Hungary
URIZ, Maria Jesús – University of Navarra, Pamplona, Spain
WIKTORSKA-ŚWIĘCKA, Aldona – University of Wrocław, Poland

Olvasószerkesztő:

Dr. Szekeres Melinda

Tördelőszerkesztő:

Juhászné Marosi Edit

Technikai munkatársak:

Béres Zsuzsa (szerkesztés, koordinálás)
Fábián Márton (webdesign)

ISSN 2063-6415

Kiadja: a Debreceni Egyetem Politikatudományi és Szociológiai Intézet
Felelős kiadó: a DE BTK PSZI igazgatója
Webcím: metszetek.unideb.hu
E-mail: metszetek@arts.unideb.hu

Tartalomjegyzék

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Pszi-komplexum

Vendégszerkesztő: Bánfalvi Attila

BÁNFALVI ATTILA: A lélek lopakodó rehabilitációja.....	3
HORVÁTH LAJOS: Az énhasadás alakzatai. A szelfzavar szerepe a kortárs fenomenológiai pszichiátria szkizofrénia kutatásaiban.....	18
BÁNYAI BORBÁLA: Életminőség, akadályozottság pszichiátriai diagnózissal.....	32
BLASKÓ ÁGNES – PADOS ESZTER: A Mérei-féle csoportcentrikus pszichodráma mint szociodráma	58
Hozzászólás	
DARUKA ISTVÁN: Az öncélú hatékonyság kultusza	70

KÖZELKÉP – Tanulmányok

KRÉMER BALÁZS: Hatékonyan hatni az emberekre – avagy kell-e, szabad-e manipulatív hatásokkal élniük a segítő szakembereknek?.....	78
KOVÁCS TERÉZ – KISS IGOR: Vajdasági/délvidéki magyarok nemzeti identitása 1920–1989-ig I.....	109

KEZDŐKÖR

KUKUCSKA ZSUZSA: Párválasztást befolyásoló tényezők az egyetemista nők körében.....	136
OLÁH ESZTER: Alapjövedelem – Édes bevonatú keserű pirula?.....	159

RECENZIO

A. GERGELY ANDRÁS: Éltünk, s ebbe más is belenyugodott már... Nyugdíjak, közpolitika, gondozás, elmúlás	182
NEMES-ZÁMBÓ GABRIELLA: Komplex modellprogramok a szülői kompetenciafejlesztés jegyében	186

OLVASS FELESLEGESET!

SIK ENDRE ÁLLANDÓ ROVATA

JÁNOSY ORSOLYA: A születési sorrend hatása a nemkognitív készségekre – avagy hányadikként érdemes születnünk, ha vezetői pályára készülünk?.....	190
Abstracts.....	196

Contents

ATTILA BÁNFALVI: The stealth rehabilitation of the psychicity.....	3
LAJOS HORVÁTH: The role of schizophrenic self-disorder in contemporary phenomenological psychiatry	18
BORBÁLA BÁNYAI: Quality of life, disability of people living with psychiatric diagnosis.....	32
ÁGNES BLASKÓ – ESZTER PADOS: Merer’s Group-centered Psychodrama as Sociodrama	58
ISTVÁN DARUKA: The Cult of Reflexive Efficacy	70
BALÁZS KRÉMER: Effectively influence on people – or are helping professionals free to utilize manipulative impacts?.....	78
TERÉZ KOVÁCS – IGOR KISS: Literature review of the national identity of hungarians in vojvodina between 1920–1989 I.....	109
ZSUZSA KUKUCSKA: Factors that influence mate choice among college women	136
ESZTER OLÁH: Basic income – Sugar-coating over a bitter pill?	159
Abstracts.....	196

A lélek lopakodó rehabilitációja

BÁNFALVI ATTILA¹

ABSZTRAKT

A pszi-komplexum diszciplínái – pszichológia, pszichoterápia, pszichiátria – a modernitás egy mély ellentmondásának képződményei. Létük egyszerre alapul azon a belátáson, hogy a lélek ontológiailag különböző státuszú, mint az anyag. Ugyanakkor mind a három diszciplína fő sodra osztozik azon a tudományos-technikai attitűdön, amely a lélek jelenségeinek megismerését a természettudományos módszerből eredezteti, befolyásolásukat pedig technikai-technológiai módszerekkel véli megvalósítani. Az írás célja, hogy ezen ellentmondás néhány fontosabb következményére felhívja a figyelmet.

KULCSSZAVAK: pszichológia, pszichoterápia, pszichiátria, kritika

ABSTRACT

The stealth rehabilitation of the psychicentity

A deep-seated, 'constitutional problem' of so-called psy-complex (ontologically 'psy' is different than matter, but it is studied by natural scientific methods) can be detected: ontologically the psyche is basically different than matter, but the main stream studies of these disciplines take the natural scientific methods as their research ideal which were created for material beings and they try to influence and change their 'object' by technical-technological attitude. The main aim of this paper to draw attention to some of the main consequences of this dilemma.

KEYWORDS: psychology, psychotherapy, psychiatry, critique

Bevezetés helyett

Azt szokás mondani, hogy a filozófia az ún. végső kérdések firtatásának gyakorlata. Ha ezt a törekvést nem korlátozzuk egy „tankönyvi” listára, pl. miért van inkább a valami, mint a semmi; mi az élet értelme, létezik-e Isten stb., hanem olyan praxisként

¹ Oktatási dékánhelyettes, egyetemi docens, Debreceni Egyetem, Népegészségügyi Kar, Magatartás-tudományi Intézet, Egészségügyi Humán Tudományok nem önálló Tanszék.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Pszi-komplexum

fogjuk fel, amelyet minden jelenséggel kapcsolatban működtetünk, amivel a gondolkodó találkozhat, akkor a filozofálás sajátos „kényszeres” nyugtalanságot jelent. Egy olyan bevett nézetekkel, tudással kapcsolatos beállítódást, amely, mint a gyermek folyamatos miértjeivel, mindig mögé kérdez az éppen elfogadottnak, magától értetődőnek. A kulturálisan-társadalmilag „nyilvánvaló” megnevezése önmagában véve is a filozofálás beindulását jelzi; az, „egyértelmű” elveszíti ártatlanságát, rá lehet csodálkozni, és bizonyosság helyett feltevessé, hipotézissé válik.

Ha a „lélekkel” foglalkozó modern intézményeket (pszichológia, pszichiátria, pszichoterápia) és identitásukat megalapozó narratívákra vetjük tekintetünket, akkor (nagy leegyszerűsítéssel) a következő kulturálisan kódolt alapvetéseket találjuk:

1. A lélek a testtel „ellentétes” tulajdonságú létező (karteziánus felfogás); az istenhit „fennállásáig” az emberi létező halhatatlan alapösszetevője, amely azonban „Isten halálával” elveszítette ontológiai biztonságát. A „népi” pszichológiában megtartotta evidens jelenlétét pl. az „én azt gondolom, úgy érzem stb.” kifejezésekben az „én” nyilvánvalóan nem az „én agyamban a következő neurális folyamatok zajlanak” szinonimái, hanem egy másik nem anyagszerű kvalitásra utalnak. Ez a mindennapi-ságban jelenlévő evidencia azonban fokozatosan elerőtlenedik, amint magasabb modern reflexiók és tudásszintekre lépünk. A lélek a tudományos világkép számára sajátos „lepedőbe bújt kísértet alak”, amelyet látszólag sikerült „felszámolni”, de amely vissza-visszajár az emberek mindennapi önkifejezéseiben, de amelyről mi felvilágosultak jól tudjuk(?), hogy *valójában* nem létezik. A zavart jól jelzik az olyan fordulatok, mint „az agyunk így csap be bennünket”, amely kiválóan jelzi az agy és a személyesség viszonyának zavaros kihordását napjainkban: hol nekünk van agyunk (tehát kívülről tekintünk az agyunkra), hol az agyunk „uralkodik” felettünk.

2. A modernitásban a különös entitásként megjelenő lélek (nem „kézzel fogható”(!)) kutatására szerveződött a 19. században a pszichológia tudománya, amelynek a fő sodra a természettudományok számára megmutatkozó létezőként láttatja a lelket: törvényszerűségeket kell követnie, mérhetőnek, kalkulálhatónak kell lennie. Röviden, a léleknek úgy kell megjelennie, mint ami alkalmas arra, hogy a tudomány tárgya legyen. Nem a tudománynak kell lelkesnek (a lélek alkatához alkalmazkodónak), hanem a léleknek kell tudományos kutatásra alkalmasnak lennie.

3. A lélek – a testhez hasonlóan – akkor jelenik meg és kényszerít ki reflexiót, amikor „elromlik”, problémássá válik. Ez betegség szerű jelenségekben ölt testet (sic!). („Ha az elmezavarok csak olyan dolgok, amelyeket az emberek birtokolnak, akkor a problémás entifikáció [objektív létezéssel bíró dolognak tételezés] a kockázat; azaz, úgy kezelni a problémát vagy a szenvedést mint ’dolgot’, mint ami ’valakinek van.’” (Brinkman 2016: 33) Ez az elsőre képzavarnak tetsző összefüggés mégis arra utal, hogy ezek a betegségek, vagy kvázi-betegségek a testi bajok kezeléséhez hasonló elbánásban részesülnek, azaz a testi gyógyítás gyakorlataihoz alkatilag hasonló eljárások „tárgyai”. A fájó lélek kezelésére két nagy intézményrendszer alakult

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Pszi-komplexum

ki a nyugati kultúrában (párhuzamos létezésük önmagában is arra utal, hogy a lélek kulturális helyzete bizonytalan): *a*) a pszichoterápia a maga több százas számra rúgó irányzataival és iskoláival; *b*) a pszichiátria, amely a medicinán belüli specialitásként jelent meg és szilárdította meg intézményi státuszát nagyjából a 19. század második harmadában. Mind a két intézmény felemelkedése párhuzamos az „Isten halála” kulturális élményével, és arra utal, hogy a modernitás a transzcendenciához kötődő teológiai, egyházi intézmények „fennhatósága” alól kivonta a lelket.

A modernitás a pszichoterapeutában és tevékenységében újra fogalmazta a papi funkciókat, a pszichoterapeuta is „lelkész”, de immár a transzcendenciával való kapcsolódásaitól megfosztott egyén életproblémáinak kihordásában segít. Ha a vallási hit szerepet is játszik a pszichoterápiában, akkor is csak a páciens vagy a terapeuta életének rendszerint egyik mozaikdarabjaként jelenik meg. A korai pszichoterápiák számára a nehezen elérhető lélekmozgások nem az Istennel, hanem a belső „transzcendens”, a közvetlen reflexió által elérhetetlen lélekrészekkel való viszonyban jelennek meg. Mindenesetre a modern pszichoterápiák kulturális feladata, hogy a sérült lelkek gyógyításához olyan technikákat, eljárásokat nyújtsanak, amelyek révén az ezeket elsajátító szakemberek a specifikusnak tételezett lelki problémákat megjavíthatják. Azaz, a pszichoterápiák a testgyógyítás mintája alapján kell, hogy működjenek: technikákat alkalmaznak a nekik megfelelő nozológiai konstruktumok és etimológiai háttér feltételezésével.

A pszichiátria a medicina egyik ágaként a modern nyugati orvoslás alapmodelljének megfelelően a tébolyt a maga egészében és minden megnyilvánulásában *elmebetegség*ként értelmezi, és mint orvosi specialitás döntően egy szerv feltételezett hibás működéséhez köti: az agyéhoz és azt reméli, hogy az agy materiális összetevőiben megtalálja a választ a lelki problémákra, azaz a lelket alapvetően agyira fordítja le, vezeti vissza mind a problémák etiológiáit, mind a gyógyítási technikákat illetően. (A pszichiátria történetében számos olyan gondolkodó, irányzat jelent meg, amelyek szélesebb kontextusban tárgyalták az ún. elmebetegségeket, minthogy pusztán agyi betegségek lennének. Ezek a próbálkozások azonban rendszerint kívül voltak a „fő sodron”, a biomedicinához fűződő kötelékek pedig mindig erősebbnek bizonyultak a holisztikusabb megközelítéseknél – ez különösen érvényes az elmúlt kb. negyven évben az ún. pszichofarmakológiai forradalom időszakában.)

Az elmeegógyászat modern történetében egy kettős következtetés alapozza meg nemcsak az elmúlt évtizedek mentális betegség (egészség) elméletének alapvonásait, hanem szakadatlan válságjelenségeit is. Ez a kettős következtetés így fogalmazható meg:

1. A téboly elmebetegség. (Minden őrültség orvosi probléma.)
2. Az elmebetegség az agy betegsége. (Az elme orvoslása *végző soron* az agy gyógyítása.)

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Pszi-komplexum

Mindkét mondat posztulátumokat foglal magában. Azaz olyan nem igazolt, de igaznak tételezett kijelentéseket, amelyek az ún. gyakorlatban újra és újra igazolást látszanak nyerni, vagy igazolást kell, hogy nyerjenek. Ha ez a követelmény nem vetülne ki legalább a jövőre, akkor a pszichiátria ebben az alakjában elveszítené kulturális-történeti szerepét a téboly féken tartásában és kezelésében. (A gyakorlatnak csak olyan interpretációi lehetségesek, amelyek igazoltnak mutatják a két kulcsmondatot.) Úgy is megfogalmazható, hogy a téboly kulturális helyét a fenti két posztulátumban jelöli ki a modern nyugati kultúra és ez a kulturális meghatározottság egyben bizonyos megkérdőjelezhetetlenség, magától értetődőség aurájával is bevonja a posztulátumokat, amely általában elzárja ezeket a modern attitűd mindent kétségbevonó tekintete elől. Ha azonban kulturális-társadalmi folyamatok hatására erodálódik a posztulátumokba vetett *hit*, akkor fokozatosan feltárul a posztulátumok nem-igazolt tudás jellege.

A lélekkel és „betegségeivel” kapcsolatos modern attitűd tehát a fenti posztulátumokon túl a következőkben foglalható össze:

1. A lélekről nem tudjuk pontosan, hogy micsoda; az biztos, hogy nem testi jellegű létező. A modernitás a természetfeletti uralom projektumához kidolgozott egy sikeres módszeregyüttest, a természettudományosat, amely sokak számára ígéretesen változtathatja át a lélekről folyó „fecsegést” tudományosan megalapozott tudássá. Azaz, tekintsük evidenciának, hogy noha a lélek kvalitatíve más, mint a test, ám a testi létezőkre kidolgozott episztemológia érvényes kell, hogy legyen a lélekre is.

2. A lélek gyógyítása, hibás működésének kijavítása éppen olyan technikai jellegű feladat, mint a természet különféle aspektusainak uralására tett erőfeszítések. A lélek terápiái nem mások, mint általánosan alkalmazható technikák; a lélek éppen úgy megjavítható, mint egy gépezet.

3. A lélek valamiképpen az agyhoz kötődik, ezért az agy technikai manipulálása farmakológiai, vagy sebészeti eljárásokkal pontosan úgy képes megjavítani a lelki bajokat, mint a közvetlenül lélekre ható pszichoterápiás eljárások. Sőt talán még hatásosabban is, mert orvosi szempontból a lelket termelő szervre irányulnak, azaz biomedikális szempontból a forrásuknál kezelik a problémákat.

Ha a lélekkel kapcsolatos, fentebb vázolt intézményeket tekintjük, akkor az utóbbi időszak tudományos fejleményei, és más forrású belátásai legalábbis megkérdőjelezzik a pszi-komplexum működését megalapozó „hittételek” érvényességét. Úgy tűnik fel, hogy a korábban is meglévő „ellenkultúra” és a szakmák belső „ellenzéke” az utóbbi időben – részben éppen az alapfeltevésekre épülő praxis beváltatlan ígéretei miatt – hangosabban és szervezettebben fejezi ki a pszi-komplexum iránti kritikáját és alternatív megközelítéseket, gyakorlatot keres a lelki problémák kezelésére.

A leglátványosabban az ellentmondások a pszichiátria működésével kapcsolatban vetődnek fel, de ezek megjelennek a pszichoterápiát és a pszichológiát megalapozó tételeket illető kételyekben is.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Pszi-komplexum

Steven E. Hyman az NIMH – talán a világon legnagyobb „hatalommal” rendelkező intézmény a mentális egészség területén – korábbi igazgatója summázta a lélekgyógyítás helyzetét és egyben jellemezte, hogy a pszichiátria fenti posztulátumokon alapuló ígéretei hogyan váltak valóra:

„A translacionális pszichiátria előtt álló tudományos kérdések – az idegtudományi, genetikai és pszichológiai alapvető felfedezések alkalmazása a betegség megértésére és terápiák kifejlesztésére – ijesztők. A pszichiátriai zavarok molekuláris és sejtszintű alapjai ismeretlenek maradtak; széleskörű kiábrándulás kíséri azokat az állati modelleket, amelyek évtizedeken keresztül alkalmaztak a terápiás hatásosság előre jelzésére; a pszichiátriai diagnózisok mesterségesnek tűnnek és hiányoznak az objektív tesztek; nincsenek validált biomarkerek [igazolt mérőeszközök, eljárások], amelyekkel a klinikai kísérletek sikerességét meg lehetne ítélni.” (Hyman 2013: o. n.)

Az elmúlt 150-200 év során a fenti két posztulátum alapján legalábbis több-kevesebb tudományos-technikai kontroll alá kellett volna már vonni a téboly megnyilvánulásait. A hymani helyzetértékelés azonban arra utal, hogy ez a projektum eddig csekély eredményekkel járt. Más kritikus hangokkal együtt azt lehet mondani, hogy nem tudjuk pontosan, mi az az elmebetegség, a téboly modern szinonimája. Az alkalmazott nozológiai rendszerek mesterkéltek, nem tudományosak; nem tudjuk szomatikus (agyi szinten) leírni a hozzájuk kapcsolódó folyamatokat, nem tudjuk adekvátan diagnosztizálni és megszüntetni, meggyógyítani sem azokat. Ami az elmebetegekként újraértelmezett téboly szomatikus okait illeti: „minél többet tudunk, annál inkább tudjuk, hogy nem tudjuk, hogyan működik az agy. („*The more we know, the more wedon't know how the brain functions.*”).² Természetesen számos vagy talán inkább számtalan elmélet, vizsgálat, publikáció található az elmebetegségek léteinek mikéntjét, szomatikus alapjait és kezelésüket illetően. A korrektségre ügyelő szerzők a kutatások eredményeiről beszámoló publikációikban olyan kifejezéseket használnak, mint „ígéretes kutatás”, „nagy lépést tettünk előre”, „megvan a remény arra, hogy...”, mindazonáltal, ha az elmebetegségekre vonatkozó alapvető kérdéseket firtatjuk, akkor alighanem a leghelyesebb a szomatikus okokat illető ma adható válasz az, hogy „nem tudjuk”. A szomatikus (agyi) hipotézis eddig egyetlen *par excellence* elmebetegség esetében sem igazolódott. (Természetesen számos szomatikus kór jár pszichés tünetekkel. Azonban a mai pszichiátriai tekintett fő kórképek (szkizofrénia, depresszió, bipoláris zavar stb.) szomatikus-oki hátterére nincs határozott válaszuk.) Ez nem jelenti azt, hogy erőteljes kulturális-szociális korrelációk ne léteznének (társadalmi egyenlőtlenség, traumák, szegénység, nagyvárosi életforma stb.), de ezek hatómechanizmusai sem világosan feltártak. A pszichiátria csapdahelyzetben van: ha feladja az elmebetegségek agyi komponenseire fókuszáltságát,

² Rose 2013: 32:01. Ez egy élő előadás, amelynél azt a percet tüntettem fel, amikor az adott mondat elhangzik.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Pszi-komplexum

akkor pszichoterápiává válik, ha pedig a lelkit adja fel, akkor neurológiai lesz belőle (agy- vagy ideggyógyászat). A sikeres biológiai pszichiátria felszámolná a pszichiátriát, mert az adott betegsége(ke)t neurológiai problémává változtatná. Az adott betegség csak addig pszichiátriai, amíg keresik a biológiai okait, amint ezek megjelennek, az adott betegség kikerülne a pszichiátria hatóköréből.

Melyek azok a történeti tényezők, amelyek a fokozódó szkepszist éltetik?

A pszichiátria a szervi (agyi) alapú téboly-felfogás kezelésre vonatkozó következményeit „hype-ok” és az ezeket követő csalódások „ritmusában” kísérte meg érvényesíteni. E siker-csalódás görbe talán legnagyobb kilengését a lobotómia jelentette, amelyért Edgar Moniz Nobel-díjat kapott 1949-ben, majd az első sikerjelentések után erről a kezelésről is – mint a különféle görcs-terápiákról a Meduna-féle kámfor indukálta rohamtól, az inzulin kómán át a ma is vitatott elektrosokkig – vagy kiderült, hogy a gyógyítás szempontjából teljesen haszontalan, sőt ártalmas, vagy mint az ECT (elektrosokk) esetében egy ideig szimbólumává vált a gyógyításnak álcázott fegyelmező terápiás kínzásoknak.

Az ötvenes évek – először a klórpromazin megjelenésével – fordulatot látszóttak hozni a szomatikus kezelések sikertelenségi szériájában. Úgy tűnt, hogy Freud „önelárulása” beteljesedik: *„A jövő talán meghozza a lelki berendezésben működő energia-mennyiségeknek és eloszlásuknak kémiai anyagokkal való befolyásolását. [...] Egyelőre azonban a pszichoanalitikus technikánál jobb gyógymód nem áll a rendelkezésünkre, s ezért ezt, korlátai ellenére sem kell megvetni.”* (Freud 1982: 449)

A téboly felszámolásának projektuma – teljes egyetértésben a modern pszichoterápia megalapítójának „végrendeletével” immár a gyógyszerek révén megvalósulni látszott. Már csak fejleszteni kell a még nem tökéletes szereket és még jobb újakat kell találni: minden egyes betegségre a neki megfelelőt.

Az új szerek átvették a vezető szerepet az ideiglenesen a pszichiátriában tartózkodó pszichoterápiáktól, a régi immár tarthatatlanná vált hagyományos „kínzásos” agy-gyógyítási eljárások háttérbe szorulhattak vagy eltűnhettek, a szakma történetében a fejlődés immár meghaladott mozzanataivá váltak. (Mondván: Önmagukban szörnyűek, de nélkülük most nem tartanánk ott, ahol tartunk t.i. immár a helyes úton.)

Ez a „helyes úton járás” azóta is tartana, ha nem jelennének meg olyan kritikus hangok, amelyek az elmúlt negyven év gyógyszeralapú téboly kezelését kérdőjelezik meg:

„Egyrésztől, tudjuk, hogy sok emberen segítettek a pszichiátriai szerek. Tudjuk, hogy számosan jól stabilizálódtak ezek révén és tanúsítják, hogy a gyógyszer segített nekik normális életet élni. Továbbá [...] a tudományos irodalom dokumentálja, hogy a pszichiátriai szerek, legalábbis rövid távon, »hatásosak«. Pszichiáterek és más e gyógyszereket felíró orvosok tanúsíthatják ezt a tényt, és sok pszichiátriai szert szedő gyermek szülője is esküszik ezekre a szerekre. Mindez egy erős konszenzust jelent:

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Pszi-komplexum

A pszichiátriai szerek működnek és segítenek az embereknek abban, hogy viszonylag normális életet éljenek. És mégsem tudunk szabadulni a következő zavaró tényektől: A fogyatékkal élő elmebetegek száma drámaian növekedett 1955 óta, és az elmúlt két évtizedben, egy olyan időszakban, amikor a pszichiátriai szerek felírása robbanásszerűen bővült, az elmebetegség következtében fogyatékkal élő felnőttek és gyermekek száma elképesztő mértékben növekedett. Így egy nyilvánvaló, talán eretnek kérdéshez jutottunk el: a mi gyógyszer alapú gyógyítási paradigmánk, valamely előre láthatatlan módon, ösztönzi ezt a modern járványt?” (Whitaker 2010: 9)

Magyarán, ezek a szerek nemcsak nem gyógyítják meg a téboly különböző formáit, hanem gyanús, hogy hosszabb távon olyan fizikai változásokat idéznek elő az agyban, amelyek egyenesen ellehetetlenítik azt, hogy a szer használója felépüljön. Úgy is lehet fogalmazni, hogy a szerek olyan változásokat idéznek elő, amelyek következtében az egyik tünet csoportot úgy sikerül enyhíteni, hogy egy másik lép a helyébe; alkalmasint olyan, amely elfogadhatóvá, kevésbé zavaróvá, rendezetté (az angol kifejezés a téboly különböző formáira a *disorder*, rendnélküliség, rendetlenség) változtatja a személy problémás viselkedését – alkalmasint még önmaga számára is

Ehhez a problémához szorosan kapcsolódik a lelki zavaroknak agyi biokémiai egyensúlyzavarokként való felfogása. Tulajdonképpen a gyógyszer paradigma egyik alapvető tételéről van szó, amely azt állítja, hogy valamilyen agyi alkotóból, rendszerint neurotranszmitterből túl sok vagy túl kevés van a biológiailag normális szinthez képes (ezt nem lehet meghatározni!), amelyet a gyógyszerek korrigálnak és helyreállítják a biokémiai egyensúlyt. Sikerült a lakosság nagy részével, különösen az USA-ban, elfogadtatni ezt a felfogást, amelyről ma már nyilvánvaló, hogy hipotézisnek talán jó volt, de igazolást sohasem nyert. Ahogy az egyik vezető pszichiáter megfogalmazta: „*Igazság szerint, a »kémiai egyensúlytalanság« fogalma mindig is egyfajta városi legenda volt – sohasem volt olyan elmélet, amelyet jól informált pszichiáterek javasoltak.*” (Pies 2011) (Internetes cikk, o. n.) Sajnos ezeknek a jól informált szakembereknek nem volt elég hangos a szava ahhoz, hogy a kémiai egyensúlytalanság ne tudományosan igazolt ténynek tűnjön fel és mítosz – finomabban fogalmazva, hipotézis – jellege nyilvánvalóvá váljon nem csak a nagyközönség, hanem a szakmabeliek számára is. Azért is nehéz világosan megkülönböztetni a bizonyított tényt a propagandától és a reklámoktól, mert a ma alkalmazott pszichiátriai szerek jelentős része (antidepresszívumok, antipszichotikumok) hatásmechanizmusa ezen a feltevésen lapul: pl. az ún. SSRI-ok úgy fejtik ki depressziót enyhítő hatásukat, hogy nem engedik a szerotonin ismételt sejtbe jutását (visszavételét) az idegsejtek közti szinaptikus résből. Ha azonban az antidepresszívum így működik, de hiába növeli a szerotonin jelenlétét vagy akadályozza meg csökkenését, mégis a páciens továbbra is mélyen szomorú és reményvesztett, akkor ez utóbbi élményei nem kötődnek a szerotonin szintjéhez vagy legalábbis nem magyarázhatók ezzel az egyetlen tényezővel.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Pszi-komplexum

Továbbá problémássá vált a téboly medikális-farmakológiai modellje abból a szempontból is, hogy egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy e szerek, noha pszichoaktív anyagok, de – és ez a modern medicina egyik *differencia specificája* elődeivel összehasonlítva – nem specifikusan hatnak sajátos, jól definiált betegségekre. „A betegségközpontú modell arra hivatkozik, hogy a gyógyszerek (*drugs*) által elért fontos vagy 'terápiás' hatásokat a sajátos betegségfolyamatokra tett hatásaikkal érik el. [...] Ezzel szemben a gyógyszer (*drug*)-központú modell azt állítja, hogy a gyógyszerek (*drugs*) maguk hozzák létre az abnormális testi állapotokat.” (Moncrieff 2009: 14)

Összességében az utóbbi évek fejleményei legalább is megkérdőjelezik az agy (szomatikus) manipulálásának sikerességét: a gyógyszerként számontartott pszichoaktív szerek hatásosak ugyan, ám ez a hatásosság nem betegség specifikus és hosszabb távon még az is lehet, hogy ártóbb, mint amilyen gyógyító.

További súlyos problémája a medikalizált léleknek, hogy noha az örültség számos (mára már majdnem négyszáz) elmebetegség fajtába szóródott szét, ezt a fragmentáltságot (amely oly szükséges a modern medicina specifikusság szemléletéhez: specifikus betegségek, specifikus gyógyító eljárások) nem sikerült plauzibilisen tudományos és különösen nem szomatikus alapra helyezni. Az egyes betegségkategóriák megállapítása szakmai szavazással történik és nincs olyan biomarker (vérteszt, genetikai teszt, képalkotó eljárás stb.), amellyel ezek a betegségek szomatikus alapjukra visszavezethetők lennének. Ha tehát valaki azt kérdezi, hogy mi a szkizofrénia (talán a lélekgyógyászat legemblematikusabb betegségkategóriája, a „pszichiátria szent tehene”) oka, akkor számos tényezőt lehet érvényesen összefüggésbe hozni a téboly ezen megjelenésével (szegénység, kisebbségi lét, abúzus stb.), ám egyetlen biológiai tényezőt illetően sincs tudományos bizonyíték – a számos hipotézis és elmélet mellett –, amelyre a betegség tünetei visszavezethetők lennének. Nem is szólva arról, hogy a betegségkategória is tudományos értelemben véve maga is problematikus, újra és újra mozgalmak szerveződnek, petíciók születnek e betegségkategória eltörlésére. A hivatalos nozológiai rendszer eltörlésére tett egyik legjelentősebb utóbbi próbálkozás a brit klinikai pszichológusok egy kvalifikált csoportja által kidolgozott Power-Threat-Meaning Framework (hatalom-fenyegetés-értelem keretrendszer), amelynek fő célját alkotói abban látják, hogy „*olyan konceptuális és intellektuális forrást vázoljanak fel, amely túlvezet bennünket az érzelmi distresszel, szokatlan élményekkel és zavart vagy zavaró viselkedéssel kapcsolatos diagnosztikus és medikalizált gondolkodáson*”. (Johnstone – Boyle 2018: 253)

Nincs olyan szereplője a lélekgyógyászatot érintő vitáknak, aki tagadná a kliensek szenvedését, hozzátevé, gyakran a környezetük szenvedését, családtagjaik olykor gyötrelmes életét. A téboly fenomenológia elismerését illető konszenzus után azonban csak bizonytalanságok, a tudományos tudás említett hiátusai, a céhes és ipari érdekek befolyása, a szakma ideológia fragmentálódása következik.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Pszi-komplexum

Röviden, a téboly szomatikus megalapozása, agybetegséggé váló posztulálása eddig sikertelennek bizonyult. Ezen a tényszerű megállapításon nem változtat az, hogy a szakmai és közvélekedésben a hipotézis makacsul tartja magát, olyan modern hittételként, amelyet majd kétszáz év sikertelensége sem képes megváltoztatni. Ez a „hogyan is lehetne másképp?” bizonyosság arra utal, hogy olyan kulturális hitrendszer részeként jelenik meg, amelyet csak kultúra szintű változások képesek megingatni.

Ha „a lelki szenvedést a testi gyógyítás megközelítés módjaival” hipotézis eddig nem is igazolódott, akkor talán „a lelket lélekkel kúrálni” megközelítés több sikerrel kecsegtet – már csak a kvalitatív homogenitás miatt is. Vagyis, ha a medikális megközelítés struktúráját megtartjuk (specifikus betegség, specifikus terápia) csak a lelki szintjén működtetjük, akkor nemcsak a lelki szenvedés megértéséhez kerülünk közelebb, hanem sikeresebb terápiás eszközöket is működtethetünk.

A modern pszichoterápiák olyan lélek technikákként jelentek meg, amelyek a lelki működésre – különösképpen a patológiás működésre – vonatkozó elméletek alapján működnek, és így képesek uralni a szenvedést okozó folyamatokat. A pszichoterápia mint alkalmazott lélekbefolyásoló technika paradigma azonban szükségszerűen olyan rejtett feltevésen alapul, amelyben az adott technika minden páciensre érvényes módszerként jelenik meg, azaz amelyben az előírt általános módszer megelőzi a konkrét páciens és terapeutát. Ahogy Heidegger fogalmaz: „*Ha Dr. M. azt állítja, hogy pszichoterápiát végezni csak akkor lehet, ha az embert előzőleg eltárgyasítjuk, azután ebből fakadóan a pszichoterápia a döntő nem az ember egzisztenciája. Mivel (a feltevés szerint) terápiát csak akkor lehet folytatni, ha az tárgyakkal való törődés, és így valami tisztán technikai, akkor az ilyen terápia eredménye nem lehet egészségesebb ember. Az ilyen terápiában az ember végül eltűnik. A legjobb esetben is az ilyen terápia eredménye csak egy polírozottabb tárgy lehet.*” (Heidegger 2001: 215) Azaz az embernek való pszichoterápiák nem lehetnek technikaiak, mert ugyan segíthetnek az egyén gépezetként való jó működésében, de ez csak működés, az eredeti emberi sajátosságok és lehetőségek előhívása és megerősítése a terápiában megjelenő megértés révén, nem lehet technikai. A pszichoterápiák hatásosságát és e hatásosság mibenlétét firtató kutatások rendre éppen erre a következtetésre jutnak.

Az utóbbi évek fejleményei egyszerre hozták a pszichoterápia formák megsokasodását a maguk különböző elméleteivel, és azzal a várakozással, hogy előbb-utóbb ki fog derülni, hogy melyik módszer a helyes – melyik lehet a módszer. Ehelyett azonban a módszerekről kiderült, hogy valóban van valami közös és általános ezekben a pszichoterápiás történetekben, de az éppen, hogy nem a speciális módszer vagy technika.

A következtetéseket így foglalja össze Bozarth:

1, A hatásos pszichoterápiát a terapeuta és a kliens kapcsolatára lehet alapozni a kliens belső és külső forrásaival együtt (közös tényezők).

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Pszi-komplexum

2. A terápia fajtája és technikája keveset ad kapcsolat hatásához és a kliens forrásaihoz, ha nem jár együtt a közös tényezővel.

3. Azok a kapcsolati változók, amelyeket a leggyakrabban hoznak kapcsolatba a hatásokkal, az empátia, a hitelesség és a feltétlen pozitív törődés. (Bozarth 2000)

Ez egyben azt is jelenti, hogy az orvosi modell, amelyet a modern pszichoterápiák úgy fogtak fel, hogy minden mozzanatában érvényes a lélek gyógyítására is, kivéve, hogy a test szót a lélekkel kell felcserélni a praxis struktúrájának leírásában, nos, ez a modell a pszichoterápiák esetében nem, vagy csak nagyon korlátozottan érvényes:

„Az orvosi modell empirikusan hibás térképét nyújtja a pszichoterápiás mezőnek, amely mind a kutatást, mind a gyakorlatot rossz irányba vezeti. [...] A pszichoterápia nem a technikai eljárások lakatlan földje. Nem steril, nem egy lépésről lépésre haladó sebészeti eljárás, nem a diagnózis, a recept és a gyógyítás predikálható útja. Nem lehet a kliens és a terapeuta nélkül leírni, akik egy javarészt feltérképezetlen területen tett utazás közös felfedezői. A pszichoterápiás táj erőteljesen személyközi és végső soron idiografikus. [...] A jelenlegi képzési standardokat mellett elméletileg lehetséges, hogy vannak olyan terapeuták, akik képzettséget szereznek és egész életüket végig dolgozzák anélkül, hogy akár egyetlen emberen is segítenének.” (Duncan et al. 2007: 41)

A döntő következménye ennek a konstellációnak az, hogy a pszichoterápia hatásos tényezőit – az előzetes feltevésekkel, sőt hittel, meggyőződéssel szembe – nem a technikai, azaz predikálható, így kontrollálható aspektusok alkotják, hanem a személyes, az emberi kapcsolatokban általánosan ható, ám a terápiákban idioszinkretikusan megnyilvánuló vonások jelentik; ami általános az a két ember személyes kapcsolata a sajátos környezetük kontextusában.

„A Medikális Modell szerint a specifikus tartalmak a kritikusak a terápia kimenetele szempontjából, ezért az, hogy milyen tartalmat kap a páciens fontosabb, mint hogy ki adja át ezt a tartalmat. Másrészt, a Kontextuális Modellben a terapeuta a kritikus, mert elismeri, hogy a kezelés nyújtásának hogyanja a kritikus a terápia sikere számára.” (Wampold – Imel 2015: 159)

A Medikális Modell szempontjából a terapeuta és a páciens személyiségének egyedisége nem lényeges, mind a ketten helyettesíthetők bárki mással, ha a másik terapeuta ugyanazt a technikát működteti (vagy a technika működteti őt?), a páciensnek pedig ugyanazok a tünetei: tkp. technika találkozik tünetcsoporttal, a résztvevők csak hordozói a tüneteknek, illetve vivőanyagai a gyógyító eljárásnak.

A Kontextuális Modellben a terápiás hatásosság szempontjából a személyesség mozzanatai a döntők, a technikai aspektusok jelentősége pedig elenyésző.

Sigmund Koch – a huszadik század közepének jelentős pszichológusa – korábbi meggyőződését feladva, ezért határozottan kivonja a pszichológiai tudást és annak alkalmazását a tudományos-technikai tudás köréből azzal, hogy a műértő tudásához hasonlítja a lélektanász-lélekgyógyász tudását (*disciplined connoisseure*), amelyet az hosszú évek tapasztalatai alapján rendszerezett és épített fel. A műértőhöz fordú-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Pszi-komplexum

lunk, ha egy műalkotás eredetiségét szeretnénk megtudni, és a tapasztalt műértő nyilván fontos tanácsokkal fog szolgálni, ezekből azonban hiányozni fog a tudományos kiszámíthatóság bizonyosságának biztonsága. Nem garantálhatja véleményének érvényességét, nem vezetheti azt le semmilyen adatokkal feltöltött képletből „Az ily módon iskolázott elmék birtokosai [pszichológusok, pszichoterapeuták] tapasztalatilag képzett műértők. Tudásuk nagy része hallgatólagos, egy része kifejezett: mindannyian segítségére lehetnek azon embertársaiknak, akiknek az elméje nem merült el ugyanilyen mélységben ugyanazokba a kérdésekben. [...] A lényeg annak a hangsúlyozása, hogy nagy igazságtalanságot tennénk a világgal, ha rászabadítanánk egy seregnyi állítólagos „technikust”, akik a tudományos feddhetetlenség köpenye alatt, mindent felajánlhatnak, kivéve a bölcsességet és a megértést.” (Koch 1999: 310)

Ferenczi Sándor, a pszichoanalízis klasszikusa – miután számos terápiás technikát kipróbált – messze megelőzve az utóbbi évek eredményeit, már a huszadik század harmincas éveinek elején így fogalmazott:

„Így az ember végül arra a gondolatra jut, hogy vajon nem volna-e természetes és egyben célszerű is egy érző – hol együttérző, hol nyíltan mérges –, őszinte emberi lénynek lennie? Ez azt jelenti, hogy felhagyunk mindenfajta »technikával«, és magunk is éppoly kendőzetlenül mutatkozunk meg, mint ahogy azt a betegtől elvárjuk.” (Ferenczi 1996: 112) A modern technikai paradigma erejét figyelembe véve nem csodálkozhatunk azon, hogy ez a belátás mennyire hatástalan maradt a szélesebb szakmai közvéleményben. És a pszichoterápiás irányzatok versenye manapság is folytatódik.

A lélek státuszának kulturális bizonytalansága nemcsak a lélekgyógyító vagy legalábbis karbantartó intézményeket tartja állandó kétségben, hanem az azt kutató tudományt is: legfőképpen éppen a pszichológia tudományos identitására vonatkozik.

„Pszükhé és pszichológia kísérletek az ember eltárgyasítására. Elismernek valami nem-testit, de ezzel párhuzamosan azonban a testi eltárgyasítás módszerével határozzák meg azt. A pszichológia jogosultsága azon a tényen nyugszik, hogy elismert valami nem-testit, korlátozottsága pedig azon a tényen nyugszik, hogy azt a test kutatás módszerével akarta meghatározni - a természettudomány módszerével.” (Heidegger 2001: 216)

A heideggeri „aforizma” éppen azt a lélek-diszciplína episztemológia státuszát illető alapproblémát fogalmazza meg, amelyet a modern pszichológia kutatások nagy része elfed, t.i. hogy vajon a természettudományokban szokásos módszertan adekvát igazságkereső út-e a pszichológia számára. *„A pszichológiát ismerni azt jelenti, hogy valaki ismeri tárgyát, a lelket [soul]. De lévén sajátos természete, a pszichológia egyedülálló helyzetben találja magát: gondoskodnia kell kutatása tárgyáról – a lélek tudományos fogalmáról. Valójában a pszichológia nem ismeri saját tárgyát és határozottan megtagadja azt a tárgyát, amelyet a hagyomány az utókorra hagy.”* (Rank 1998: 1) A pszichológia „tárgyának” homályossága, teret engedett a módszertan

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Pszi-komplexum

e területen való elsődlegességének. A pszichológia fő sodra a lélekre vonatkozóan hallgatólagosan elismerte a testre vonatkozó attribútumokat, hiszen magától értendőnek tekintette a testre érvényes tudományos módszertan alkalmazását a lélek megismerésére: kvantifikáció, „*[az univerzum könyvét] nem lehet megérteni, csak ha az ember először is megtanulja megérteni a nyelvet és olvasni a betűket, amelyekben megalkották. A matematika nyelvén íródott.*” (Galilei 1957) Kalkulálhatóság, egzakt-ság, törvényszerűségek tételezése, predikció a törvényszerűségek kalkulálhatósága alapján, végső soron technikai uralom megteremtése a vizsgált tárgy fölött.

Ennek az előfeltevésnek a szakmai reflektálatlansága miatt nevezi J. Michell a pszichometrián alapuló pszichológiát patológikus tudománynak: „*(a) a pszichometria patológiás, mert azt a hipotézist, hogy a pszichológiai tulajdonságok kvantitatívak, igaznak fogadják el a fő sodorhoz tartozó pszichometrikusok, nem adekvát bizonyítékok alapján, hanem külső okokból, és (b) hogy ugyanakkor az (a)-t figyelmen kívül hagyják vagy álcázzák.*” (Michell 2008: 12) Más szerző ezért fogalmazhatja azt meg, hogy a természettudományos modell lehet, hogy a lélekkutatók esetében széles körökben elfogadott, de nem több mint egy nem igazolt filozófiai posztulátum:

„*[A]zt kijelenteni, hogy a természettudományos modellnek kell a pszichológiai kutatásban az aranystandardnak lennie, maga nem tudományos állítás. Személyes hit, filozófiai álláspont, sőt olykor ideológia. [...] Csak azért, mert e modell hatásos a ‚dolgozok’ tanulmányozásában, még nem jelenti szükségszerűen azt, hogy ez a legjobb modell a pszichológiai jelenségek vizsgálatára.*” (Elkins 2009: 106)

Úgy is meg lehet ragadni, hogy a mai fősodró pszichológia bevett működés módja nem „belülről”, a tárgya felől határozódik meg, hanem olyan „külsőleges” körülmények által, mint a szakmai presztízs, kulturális elfogadottság (épp olyan tudomány, mint a többi), részesülés a kutatási pénzekből stb. A kritika itt arra irányul, hogy a pszichológia jelenlegi fő működés módjában a feynmani ún. rakomány-kultusz tudományok (*cargo cult science*) egyike – a déltengeri bennszülöttekhez hasonlóan, akik a saját anyagaikból megépítették a katonai repülőterek másolatait, abban a reményben, hogy a háború után eltűnt szállítógépek visszatérnek – *imitálja* a természettudományos módszertant, de tárgya inadekvátsága miatt ez nem vezet valódi igazságelemek felfedezésére a lélekkel kapcsolatban.

Az utóbbi időszakban felbukkant replikációs krízis (a kutatási eredmények jelentős részének megismételhetetlensége), amelyet különösen a pszichológiával és a biomedikális kutatásokkal hoznak összefüggésbe, és rendszerint a nem helyesen vagy egyenesen csaláson alapuló kutatások számlájára szokás írni, vajon – nem tagadva a mai túlfűtött versengés nem megfelelő viselkedésre ösztönző jellegét – nem éppen ennek a tárgyi-módszertani inadekvátságnak egyik tünete-e. Az ember történeti-kulturális változékonysága, megakadályozza ugyanazon eredmények előállítását még hasonlóknak látszó körülmények között is. A nyugati, iskolázott, ipari, gazdag, demokratikus (WEIRD) társadalmak lakói – akik világviszonylatban különös

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Pszi-komplexum

(weird) emberek – körében végzett kérdőíves felmérés eredményei nem általánosíthatók és nem ismételhetők meg, mert nem ugyanazokon az embereken veszik fel, vagy ugyanazok az emberek sem ugyanazok egy későbbi időpontban (Henrich et al. 2010). Ezért nincsenek olyan történeti-kulturális kontextustól független általános sajátosságok, amelyek egy fizikai kutatásban felmutathatók. Ahogy G. K. Chesterton megfogalmazta: „Nyilvánvaló igazság, hogy mihelyt valami áthalad az emberi lelken, egyszer s mindenkorra használhatatlanná válik a tudomány céljai számára. Gyógyíthatatlanul misztikus és határtalan valami lesz belőle: a halandó működésbe hozza a halhatatlant. Még az is, amit testi vágyaknak nevezünk, voltaképpen spirituális, mert emberi. A tudomány elemezni képes egy sertésbordaszeletet, meg tudja állapítani, mennyi benne a protein vagy a foszfor, az ember bordaszeletre irányuló vágyát azonban nem képes elemezni, nem tudja megállapítani, mennyi benne az éhség, a szokás vagy az ideges képzelődés, mennyi benne a szépség nyughatatlan keresése. Az ember sertésborda utáni vágya, szó szerint, éppoly misztikus és éteri, mint vágya a mennyország után. Épp ezért minden kísérlet, mely az emberi dolgok, a történelem, a folklór és a társadalom tudományos megismerését tűzi ki célul, természeténél fogva nem csupán reménytelen, de ostoba is.” (Chesterton 1991: 88)

Az „a lelken áthaladó valami a tudomány céljai számára használhatatlanná válik” tézisből az első felét már felvázoltuk annak a diszkrepanciának a megnevezésével, amely a tudományos (*scientific*) módszer és a lélek ontológiai státusza között húzódik. De milyen tudományos célokra utal Chesterton? Miért ne lehetne a lélekre vonatkozó igazságok megtalálásának célját tudományosnak tekinteni? A fenti diszkrepancián túl (t.i. a bevett tudományos módszertan nem állíthat elő igazságot a lélekről) még egy fontos modern specifikuma van a tudomány művelésének. Ez pedig az, hogy olyan tudást állítson elő, amely alkalmas a természet feletti uralomra – az igazság legyen hasznos. Ne pusztán önmagáért való, kontemplatív igazság legyen, hanem olyan, amely alkalmas a modern ember vágyainak kiszolgálására. Az igazi tudás ilyen értelemben technikává transzformálható, amelynek révén a természet feletti uralom projektuma megvalósulhat. Ha azonban a lélek sajátosságai nem kvantifikálhatók, kalkulálhatók, nem törvényszerűek, akkor a lélek jövőbeni folyamatai, állapotai nem is predikálhatók. Ha nem predikálhatók, akkor nem lehet kontextusuktól megfosztott technikákat megalkotni a lélek uralására.

Ha pedig ez így van, akkor érthetővé válik, hogy miért vonódhat kétségbe a pszi-komplexum minden egyes alkotórészének modern projektumba illeszkedése. E szerint a lélekre vonatkozóan nem lehetséges a modern értelemben vett tudomány művelése, csak látszatként, mert, ha a lélek jelenségei nem mérhetőek, akkor elesik minden erre épülő további elem. Ha az emberi lélek legalább annyira kötődik a mai diszciplináris felosztás szerint a kultúrához és a történelemhez, mint az agy biológiai sajátosságaihoz, akkor nem lehet olyan érvényes általános és időtlen sajátosságokat „felfedezni”, amelyekre lélek kontrolláló technikák hozhatók létre. Ezért hajszolják

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Pszi-komplexum

sikertelenül a különböző pszichoterápiás irányzatok a saját technikai magalapozásukat és felsőbbrendűségüket a többivel szemben, miközben ami a terápiában hat, az éppen nem az egyes technikák *differencia specificája*, hanem a terapeuta és a kliens idioszinkretikus kapcsolatának közös jellemzői. A lélekgyógyászat medikális vonulata pedig nem igazán sikeres az agy (a lelket előállító szerv) technikai befolyásolásával, mert éppen a kulturális-történeti egyén idioszinkráziáját hagyja ki vagy jelentékteleníti el a biológiaiakra való koncentrációval. A lélekgyógyászat nem fordítható le agygyógyászatra.

Összegzés

A pszi-komplexum néhány „alkati” problémájának vázlata arra utal, hogy a lélek a mindennapiság szintjén túl többé-kevésbé inkompatibilis a modern nyugati kultúra uralkodó projektje számára: meghatározó tudás előállító praxisa, a tudomány (*science*) módszerei nem találják el, sőt éppen, hogy kirekesztődnek fontos vonásai a tudományos világtérből. A modernitás által megkövetelt hasznosság, technikai uralomra való alkalmasság pedig „lepattan” az emberi lelki aspektusokról; amennyiben azok emberiek, annyiban nem uralhatók technikailag; a technikai uralom csak az emberi rovására mehet végbe.

Még az is lehet, hogy kénytelenek leszünk újra nekiveselkedni egy nem techno-tudományos (*scientific*), de érvényes megközelítés kidolgozásához, és fel kell adnunk azt a törekvésünket, hogy a lelket *módszeresen* befolyásoljuk, anélkül, hogy megfosztanánk a biológiai túlmutató emberi sajátosságaitól. Ehhez azonban mély kulturális változások szükségeltetnének. Hinnünk kellene újra a szabad akarat és az ember mint szabad lény mítoszában.

Irodalom

- Bozarth, J. D. (2000): The Specificity Myth: The Fallacious Premise of Mental Health Treatment. <http://www.personcentered.com/speciticity.htm> (utolsó letöltés: 2019. április 8.)
- Brinkman, S. (2016): Diagnostic Cultures. London, New York, Routledge.
- Chesterton, G. K. (1991): Eretnekek. Budapest, Szent István Társulat.
- Duncan, B. L. – Miller, S. D. – Sparks, J. (2007): Commonfactors and the Uncommon Heroism of Youth. *Psychotherapy in Australia*, Vol. 13, no. 2. 34–43.
- Elkins, D. N. (2009): Humanistic psychology: A Clinical Manifesto. Colorado Springs, Colorado, University of the Rockies Press.
- Ferenczi S. (1996): Klinikai napló. Budapest, Akadémiai Kiadó.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Pszi-komplexum

- Freud, S. (1982): A pszichoanalízis foglalatja. In: *Esszék*. Budapest, Gondolat Kiadó, 407–474.
- Henrich, J. H. – Steven J. – Norenzayan, A. (2010): The weirdest people in the world? *Behavioral and Brain Science*, 33, 61–135.
- Galilei, Galileo (1957): The Assayer. In: *Discoveries and Opinions of Galileo*. New York, Doubleday & Co, 231–280. <https://www.princeton.edu/~hos/h291/assayer.htm> (utolsó letöltés: 2019. április 9.)
- Heidegger, M. (2001): *Zollikon Seminars*. Evanston, Illinois, Northwestern University Press.
- Hyman, S. E. (2013): Psychiatric Drug Development: Diagnosing a Crisis. *Cerebrum*, Mar-Apr; 2013: 5. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3662213/>, utolsó letöltés: 2019 április 8.
- Johnstone, L. – Boyle, M. – Cromby, J. – Dillon, J. – Harper, D. – Kinderman, P. – Longden, E. – Pilgrim, D. – Read, J. (2018): The Power Threat Meaning Framework: Towards the identification of patterns in emotional distress, unusual experiences and troubled or troubling behaviour, as an alternative to functional psychiatric diagnosis. Leicester, British Psychological Society.
- Koch, S. (1999): *Psychology in Human Context*. Chicago, London, The University of Chicago Press.
- Michell, J. (2008): Is Psychometrics Pathological Science? *Measurement*, 6: 7–24.
- Moncrieff, J. (2009): *The Myth of the Chemical Cure*. New York, Palgrave Macmillan.
- Pies, R. W. (2011): Psychiatry's New Brain-Mind and the Legend of the "Chemical Imbalance". *Psychiatric Times*, 2011. július 11. <http://www.psychiatrictimes.com/couch-crisis/psychiatrys-new-brain-mind-and-legend-chemical-imbalance> (utolsó letöltés: 2019. április 9.)
- Rank, O. (1998): *Psychology and the Soul*. Baltimore and London, The John Hopkins University Press.
- Rose, N. (2013): Mental Illness: Five Hard questions. Előadás, 2013. május 15., University of Nottingham, <https://www.youtube.com/watch?v=KxI6DmbEKQg>, utolsó letöltés: 2019. április 9.
- Wampold, B. E. – Imel, Z. E. (2015): *The Great Psychotherapy Debate*. New York, London, Routledge.
- Whitaker, R. (2010): *Anatomy of an Epidemic*. New York, Broadway Paperbacks.

Az énhasadás alakzatai

A szelfzavar szerepe a kortárs fenomenológiai pszichiátria szkizofrénia kutatásaiban

HORVÁTH LAJOS¹

ABSZTRAKT

A tanulmány a kortárs fenomenológiai pszichiátriában nagy népszerűségnek örvendő ipseitás-hiperreflexió modellt vizsgálja meg és veti össze R. D. Laing néhány korábbi megfigyelésével. A Sass-Parnas szerzőpáros munkáinak köszönhetően a szkizofrénia spektrum szerteágazó szimptomái egy a személyfogalomnál egyszerűbb minimális szelf zavarára redukálódnak. A tanulmány arra keres választ, hogy vajon mennyire tisztázott a minimális szelf és az életvilág közötti viszony a modellben? Sass és Parnas amellett érvel, hogy a szkizofrénia prodromális fázisában már egy endogén szelfzavar jelentkezik, melynek felismerése terápiás intervenciókat léptethet életbe a teljes pszichotikus összeomlás előtt. Más szerzők az életvilág elsőbbségét és az életkörülmények által meghatározott identitászavarokat hangsúlyozzák a minimális öntudat szerepe mellett vagy azzal szemben.

KULCSSZAVAK: fenomenológiai pszichiátria, szkizofrénia, hiperreflexió, szelfzavar

ABSTRACT

The patterns of the shattered self

The role of schizophrenic self-disorder in contemporary phenomenological psychiatry

The aim of the paper is, on the one hand, to examine the ipseity-hyperreflexivity model of schizophrenia popularized in contemporary phenomenological psychiatry. On the other hand, it aims to compare the model with R. D. Laing's earlier observations about the self. Owing to the works of the co-authors, Sass and Parnas, the divergent symptoms of schizophrenia spectrum disorder can be reduced to the minimal self that is a simpler notion than the person. The paper seeks to give and answer to the question of the relation between the lifeworld and the minimal self. Sass and Parnas argues, in the prodromal phase of schizophrenia an endogenous self-disorder can emerge and its recognition could initiate therapeutic interventions prior to the full-blown psychotic breakdown. Other authors emphasize the primacy of the lifeworld and identity disorders determined by life circumstances contrary to or besides the role of minimal self-awareness.

KEYWORDS: phenomenological psychiatry, schizophrenia, hyperreflexivity, self-disorder

¹ Adjunktus, Debreceni Egyetem Filozófia Intézet.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Pszi-komplexum

Bevezetés

Az 1990-es évektől kezdve számos olyan könyv és tanulmány jelent meg az elmefilozófia interdiszciplináris területén, amely a fenomenológia heurisztikus értékét próbálja bizonyítani a klinikai pszichiátriával folytatott dialógusban. A szerzők többnyire a pszichotikus összeomlás problémáira, a szkizofrénia prodromális fázisára fókuszálnak vagy éppen az autizmust és melankóliát interpretálják az életvilág és a megélt test szempontjából. Az egyik nagy horderejű fenomenológiai vállalkozás a *szelfzavar* centrális koncepciójára próbálja visszavezetni a szkizofrénia spektrum rendkívül szerteágazó szimptomáit. A szkizofrénia – mint minden mentális betegséget jelölő fogalom – rendkívül problematikus. Az egyszerűség kedvéért talán érdemes orvosbiológiai szempontból és fenomenológiai szempontból tekinteni rá. Biológiai szempontból a szkizofrénia^(a) egy olyan neurodegeneratív-kognitív zavar, melynek patológiai biomarkerei állapíthatók meg mind klinikai *in vivo*, mind pedig *post mortem* vizsgálatok során.² A szkizofrénia akut pszichotikus szakaszát, epizódjait a mentális-kognitív-emotív működések teljes vagy részleges dezintegrációja jellemzi, mely a kortárs biomedikális kutatások egyik fontos célterülete. A szkizofrénia^(b) második fogalma sokkal szélesebb jelentéstartalommal rendelkezik, a medikális meghatározások mellett beleérthetjük a filozófiai, specifikusabban fenomenológiai, psichoanalitikus, kulturális-szemantikai, és antipszichiátriai meghatározásokat is. Jelen tanulmányban elemzett szerzők egy olyan szkizofrénia^(c) fogalmat próbálnak kidolgozni, mely interfészként szolgál a medikális (természettudományos) és a fenomenológiai (sok esetben hermeneutikai) álláspontok között. A továbbiakban ezt a német pszichiátriai hagyományból eredeztethető szkizofrénia-fogalmat fogom használni az ipszeitás-hiperreflexió modell elemzése közben.

Első megközelítésben a fenomenológiai pszichiátria kapcsán arra gondolhatunk, hogy itt egyfajta antipszichiátriai irányzattal állunk szemben. És való igaz, hogy a kortárs szerzők gyakran idézik Laing, Minkowski, Blankenburg és Merleau-Ponty úttörő írásait, melyek sajátos környezetbe ágyazott szelf-elméletet és egzisztencialista beállítódást tükröznek. Ezek a szerzők rendkívüli energiát fordítottak arra, hogy kritikusan lépjenek fel a biológiai pszichiátriával szemben és a fenomenológia szemléletmódjával gazdagítsák azt. Filozófiai nézőpontból szemlélve a fenomenológia a szubjektív tapasztalat elemzésének tudománya, mely az első személyű perspektíva felvételével már implicit módon az emberi létezés szerves része. Ezzel szemben a biológiai tudományok eltérő ontológiai alapállásból, a *naturalizmus* vagy a *fizikalizmus* átfogó paradigmáiban végzik empirikus kutatásaikat. Az ontológiai és módszertani összemérhetetlenséget árnyalhatja Fuchs és Schlimme (2009) programadó

² A legújabb, nagy populációs genetikai vizsgálatok (ún. „genome-wide association studies”, GWAS) alapján több olyan biológiai/genetikai markert azonosítottak, melyek az immunrendszer és más perifériás (nem agyi) tényezők involváltságára utalnak a betegség etiológiája és patofiziológiája során (Pardiñas – Homans 2018, Zhiqiang et al. 2017).

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Pszi-komplexum

törekvése, mely a *megtestesült elme* (embodiment) paradigmájába integrálja a fenomenológiai pszichiátriát. Fuchs és Schlimme meghatározása alapján a megtestesült elme a fenomenológia, a kognitív tudományok és a dinamikus rendszerelmélet figyelemreméltó konvergenciája, mely ugyanakkor nem áldozza fel a fenomenológiai vizsgálódás szubjektív területeit: a megélt teret és időt, a testi tapasztalatot és az életvilág egzisztenciális rétegét. Már az 1990-es években népszerűvé vált a megtestesült elme elgondolása Varela (1996) és Thompson (2010) ún. neurofenomenológiai munkáiban, melyek első személyű beszámolókat próbálták összekötni idegtudományos megállapításokkal. Az utóbbi évtizedekben pedig egy kisebb paradigmaváltás következett be az által, hogy a szelf problémája a kognitív idegtudomány és a fenomenológiai vizsgálódások fókuszába került. A specifikus kognitív képességek és az azokért felelős agyi területek közötti korrelációk dilemmája kissé háttérbe húzódott és a minimális öntudat dilemmája az elméleti kutatások homlokterébe került. A tanulmány nem a szelf/öntudat kérdéseinek elmefilozófiai kifejtését tűzte ki célul, de egy alapvető elméleti szembenállás mindenképpen említésre méltó.³

A fenomenológiai pszichiátria többnyire a megtestesült szelf problémájára fókuszál. Zahavi (2006) amellet érvel, hogy a második világháború után domináns német és francia filozófia szerint a szelf a diszkurzív és narratív praxis eredménye, vagy éppen társadalmi intézmények normatív és elnyomó hatásainak visszatükröződése. Ebből a filozófiai perspektívából tekintve a szubjektivitás lényege nem „gyökerezhet valamiféle szabad és spontán interioritásban” (Zahavi 2006: 10). A szelf szociálkonstruktivista nézetének népszerűsége ellenére Zahavi a „szociál-redukcionizmus” ellen érvel. Úgy gondolja, hogy a szelf többretegű képződmény és a szociális/normatív befolyások ellenére sem szabad megfeledeknünk a minimális szelfről, amely egyfajta implicit önreferencia és az öntudat testi alaptermészete. Talán joggal állíthatjuk, hogy Zahavi a minimális szelf/öntudat problémájának sulykolásával egyrészt felelevenítette a prereflektív öntudat fenomenológiai koncepcióját, másrészt pedig egy egészen új interdiszciplináris vitának nyitott utat.

A fenomenológiai pszichiátria speciális helyzetének megfelelően megpróbálja összebékíteni a szociálkonstruktivista és minimalista nézeteket. Például Fuchs és Schlimme (2009) egy olyan szelf-modellt dolgozott ki, amelyet az öntudat és a mentális betegség körkörös kapcsolata jellemez. Vizsgálódásuk három tengelye a 1) szubjektív tapasztalat; 2) a zavart szenvedett társadalmi interakciók; és 3) a neurobiológiai kimutatható diszfunkciók.

A következőkben az öntudat ún. ipszeitás-hiperreflexió modelljét szeretném megvizsgálni (IHM-modell), amely egyrészt a szkizofrénia prodromális fázisát vizs-

³ Számos tanulmánykötet és monográfia látott napvilágot a szelf problémája kapcsán. Strawson például 29 különböző meghatározást számolt össze a szelftel kapcsolatban (Strawson 2000). Továbbá lásd még: Gallagher 2011, Metzinger 2003, Zahavi 2005, 2016. Interdiszciplináris aspektusból pedig lásd Kircher – David 2003.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Pszi-komplexum

gálja a fenomenológia lencséjén keresztül, másrészt pedig terápiás intervenciók lehetőségét mérlegeli. Amint látni fogjuk a prepszichotikus fázisban még nem beszélhetünk a kognitív funkciók teljes dezintegrációjáról, habár egy rémisztő elidegenedési állapot lép életbe.

Megváltozott öntudat a prodromális szkizofréniában

James Morley felhívja a figyelmet a fenomenológia és a biológiai pszichiátria ellentmondásos természetére; míg az előbbi az élet értelmének kérdését veti fel, az utóbbi a betegség anyagi okait kutatja. A két paradigma perspektivikus különbsége és önmagába záródása ellenére Morley a fenomenológia meta-tudományos jelentőségét emeli ki, mely integratív keretrendszert nyújthat a biológiai kutatásoknak (Morley 2003). Ratcliffe a fenomenológia és az empirikus tudományok közötti kölcsönös oda-visszacsatolási folyamat mellett érvel, melynek eredménye egyfajta gyenge naturalizmus lehet. Ebben a kontextusban a fenomenológiai pszichiátria célja az anómális tapasztalatok – vagyis a világban való lét alternatív módjainak – felmutatása és interpretációja lenne (Ratcliffe 2011). Ugyanakkor az alább elemzett IHM-modell nem éppen egy ideáltipikus neurofenomenológiai modell, hiszen egyfajta esszencializmustól szenved: a szubjektív tapasztalat számos, rejtélyes zavarát a minimális/prereflektív öntudat alapvető diszfunkciójára vezeti vissza. Továbbá megpróbálja beazonosítani a pszichotikus összeomlást megelőző azon kulcsfontosságú létállapotokat, amelyek talán a teljes pszichotikus összeomlást megelőző reverzibilis állapotoknak minősülnek. Ráadásul Sass és Parnas, az IHM-modell atyjai, töretlen lelkesedéssel próbálják összehangolni modelljüket az idegtudományos felfedezésekkel.

Tehát első pillantásra az IHM-modell a minimális öntudat központi szerepe miatt valamiféle fenomenológiai redukciónak tűnik, miközben a fő cél az lenne, hogy a pszichiáterek részletesen elemezzék a prepszichotikus kedélyállapot-zavaroktól szenvedő alanyok életvilágát. Regulatív eszméjük, hogy a páciensek önéletrajzi beszámolóinak analízise elősegítheti az empatikusabb viszonyulást a szkizofrén szelfzavarhoz. A módszer vonzereje talán abban is rejlik, hogy az ember gyakran saját átmeneti – Ratcliffe (2011) terminológiájával élve – *egzisztenciális érzéseit* pillanthatja meg a fenomenológiai beszámolóiban, így elmosódik a határ a normalitás és betegség, a deviancia és diszfunkció között.⁴ Sőt Nelson és Sass (2008) olyannyira kinyitják a fenomenológiai analízis kapuit, hogy a pszichedelikus élményeket és a

⁴ A pszichiátria és antipszichiátria közötti ellentétet elemezve Kovács József Wakefield definícióját vezeti be, mely szerint a mentális vagy fizikai betegség olyan káros diszfunkciónak tekinthető, amely tartalmaz egyrészt biológiai, másrészt pedig normatív elemeket is. A mentális betegség pedig annyiban különbözik a pusztán devianciától, hogy a mentális betegségben szenvedő már képtelen adaptálódni saját társadalmi normáihoz és elvárásaihoz, míg a deviáns viselkedés még előfeltételezi, hogy az alany tudatos-akaratlagos erőfeszítéssel képes lenne „belesimulni” az őt körülvevő szociális közegbe (Kovács 2007).

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Pszi-komplexum

szkizofrénia spektrum betegség élményeit is egy síkon vizsgálják egyfajta „komparatív-fenomenológiai” kísérletben.

Miben áll a prodromális szkizofrénia szelfzavarának lényege? Sass és Parnas szerint a szubjektív eredendő átérzésének elhalványulása és a jelentésadás automatizmusainak zavara az egyik alapvető kiindulópont. Nagyon nehéz feladat akár hozzávetőlegesen is felfogni, hogy vajon mi játszódhat le az alanyokban a prodromális fázisban, hiszen az alanyok gyakran a hangulat vagy tapasztalat kimondhatatlanságára panaszkodnak. Ebben a helyzetben a pozitív szimptomák – hallucinációk és/vagy téveszmék – nincsenek jelen, habár egy nagyon jelentős változás figyelhető meg a szelf és az életvilág relációjában. Sass azt állítja, hogy az ún. „igazság-tételező tekintet” (truth-taking-stare) gyakran a későbbi téveszmés észlelés előfutára. A következő idézetben e tapasztalat kezdeti fázisát próbálja reprezentálni:

„Ezekben a pillanatokban a páciens gyanakvóvá és nyugtalanává válik, amit gyakran rettegés és előérzet teljesít be. A szomorúság és öröm normális érzelmei eltávolodnak, a hangulat inkább a szorongás és egyfajta elektromos izgatottság között ingadozik. Általában a személynek olyan érzése támad, hogy elvesztette a kapcsolatot a dolgokkal, vagy mintha a világ keresztülment volna egy szubtilis, mindenre kiterjedő változáson. A valóság mintha lelepleződött volna és a vizuális világ különösnek és kísértetiesnek látszik – furcsán gyönyörű, kínzóan jelentőségeltjes, vagy talán rémisztő egyfajta alattomos, de kimondhatatlan módon.” (Sass 1994: 44)

A fenti egzisztenciális változás közös nevezője a világtapasztalat megváltozása: a valóságosság élménye felfokozódhat, vagy csökkenhet, a dolgok valótlannak vagy éppen átlagon felüli módon valóságosnak tűnhetnek. Sass szerint ez a különös ontológiai tapasztalat kísérteties érzésként vagy „anti-epifániaként” írható le, amelyben „az ismerős idegenné és az ismeretlen ismerőssé vált” (Sass 1994: 44). Sass fenomenológiai rekonstrukciója szerint az ún. igazság-tételező tekintet és az azt kísérő *hangulat* (Stimmung) jellemzi a prepszichotikus létállapotot.⁵ Az igazság-tételező tekintet a szelf és a világ viszonyának furcsa módosulása és egyfajta kimondhatatlan intuíció megjelenésének kombinációja. Ebben a kísérteties hangulatban a páciensek hajlamosak eltávolodni a mindennapi életvilágtól és a „józan ész elvesztésétől” (loss of commonsense) szenvednek (Blankenburg 2001). A józan ész elvesztése nem az intelligencia-hányados csökkenését vagy gondolkodási zavart jelent a szkizofrén alany számára, hanem törések jelentkeznek az életvilág evidenciáinak preszimbo-

⁵ A kortárs fenomenológiai pszichiátriában Jaspers szkizofrénia felfogása is megkerülhetetlen. Sass számos alkalommal hivatkozik Jaspers megfigyeléseire, például arra, hogy a szkizofrén téveszmék gyakran vallásos és metafizikai revelációkkal tarkítottak (Sass 1994, 2013). Fuchs (2013) szintén nagy jelentőséget tulajdonít Jaspernek a szelfzavar történeti áttekintésében.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Pszi-komplexum

likus felfogásában; például a páciens nem tudja, hogy hogyan viselkedjen egy adott helyzetben, problémái támadnak a praktikus cselekvésekkel, és a szocializációs képesség is hiányt szenved. Az egyik páciens érzékletes kifejezésével élve: „Felfedeztem, hogy már nem tudok szilárd lábakon állni a világban [...] Úgy tűnik hiányzik belőlem a természetes megértés képessége.” (idézi a beteget Blankenburg 2001: 307)

Sass számára a *Stimmung* egy visszatérő kulcsfontosságú szimptóma a szkizofréniában, amely a radikális elidegenedési folyamatot tanúsítja. Sass úgy érvel, hogy e hangulat egzisztenciális rettenete négy egymással szoros kapcsolatban álló fázissal szemléltethető. Az első fázisban, a (1) *valószínűtlenség* (unreality) állapotában az elidegenedés felkavaró élménye formálódik, amelyben a világ egyfajta világossággal átítatott tágasságként érzékelhető, de nincs helye az emberi élet céljának, az érzelmi rezonanciának és általában a személyközi viszonyok dinamikájának (Sass 1994). Miközben a világ szimulákrummá vagy egy „második világgá” alakul ennek a hangulatnak még sincs kimutatható hatása az alany viselkedésében. A második fázisban, a (2) *puszta létben* (mere being) hétköznapi dolgok ugranak be a tudatosság homlokterébe és puszta jelenlétük, általában vett tárgyi létezésük válik érdekfeszítővé az alany számára. Sass *Renee, a szkizofrén lány* önéletrajzi leírásaiból vett példával szemlélteti, hogy a lány számára egy korsó vagy egy szék már nem tölti be mindennapi praktikus funkcióit (pl. tejet önthetünk a korsóba, ráülhetünk a székre), hanem olyan „dolgokká” válnak, amelyek önálló életet élnek egy preszimbolikus-kísérteties világban (Sass 1994). Ebben a különös észlelési állapotban a szavak jelentései kiüresednek, nem visszhangoznak már tárgyi értelmeket, az alanyok szinte a „Mi a metafizika” alapkérdésével szembesülnek: „Miért van egyáltalán létező, nem pedig inkább a semmi?” (Heidegger 1994: 33). Sass szerint ez az észlelési és hangulatzavar a heideggeri Semmi-vel vagy éppen a Létfogalmával reprezentálható, további szemléletes példa lehet Sartre szédülés fogalma is (Sass 1994). A (3) *széttöredezettség* (fragmentation) negyedik fázisában az észlelt tárgyak dekontextualizált érzetadatokká esnek széjjel és így az alanyoknak töredezett, kaotikus észlelési tapasztalata támad. Az észlelés közben jelentéktelen részletek tolazkodnak a figyelem fókuszpontjába, a szavak már nem áttetsző jelölők, melyek tovább lendítenek a dolgokhoz, hanem tárgyszerű létezők és tévútra terelik a gyanútlan alanyok figyelmét. Az egyik páciens arról számolt be, hogy fenomenális mezeje olyan, mint egy fényép, amit darabokra téptek és újra összeraktak (Sass 1994). Az *apofánia* (apophany) negyedik (4) fázisában egy „kimerítő szimbolikus gondolkodás” uralja a tudatosságot, amelyben minden létező jelentéssel és értelemmel átítatott; például véletlenszerű események szükségszerűnek tűnnek, és paranoid gondolatok törnek be a tudatba (az emberek imposztorok, az utcák vészjóslóak, nincsenek véletlenek). Ebben az állapotban egy „téveszmés feszültség” érzékelhető, amelyben az alany az értelem jelenlétét érzi, de gyakran képtelen meghatározni a zavart szenvedett észlelésének konkrét jelentését (Sass 1994).

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Pszi-komplexum

A Sass által elemzett négy stáció egyfajta – heideggeri kifejezéssel élve – áthangolódási folyamatnak tűnik, amelyben a környezővilág atmoszférájában jelentős változások állnak be.⁶ Ugyanakkor fontos elem a testi tapasztalatban bekövetkező változások jelenléte is. A proprioceptív test-tudatosság hallgatólagos képességei zavart szenvednek és az alanyok egy radikális disszociált állapotban találják magukat, amelyet egyfajta test-lélek vagy test-éntudat dualizmussal lehet szemléltetni: „Nem vagyok többé önmagam ... Furcsán érzem magam, nem vagyok többé a testemben, a test valami más; érzékelem a testem, de nagyon távol van, egy másik helyen. Itt vannak a lábaim, a karjaim, és a fejemet is érzem, de nem tudok újra rálelni. Hallom a hangom, amikor beszélek, de úgy tűnik, mintha valami másik helyről jönne a hang.” (Parnas – Sass 2001: 106). Az IHM-modellben komoly szerepet kap a test, de a szkizofréniában tapasztalható testi anomáliák elemzése hosszú múltra nyúlik vissza. Például R. D. Laing *A meghasadt én* című könyvében kifejti, hogy „a test-én nem egy sérthetetlen, bevehetetlen erőd, amelynek falai megvédenek az ontológiai kételyek és bizonytalanságok korróziójától, önmagában véve nem véd a pszichózis ellen. Továbbá Laing szinte megelőlegezi az IHM-modell hiperreflexió fogalmát, amikor azt állítja, hogy „a test nélküli én hipertudatossá válik.” (Laing 2017: 101) Sass és Parnas, valamint Laing számára is nyilvánvalónak tűnik, hogy a prepszichotikus stációban a személy elidegenedik a konszenzuális életvilágtól; Blankenburg (2001) kifejezésével élve „elveszíti a józan eszét”. Az alany számára megszűnik az életvilág tárgyainak affektív és kognitív jelentősége, melynek következménye lehet a szelf önmagába burkolódása és egyfajta imagokkal/téveszmékkel tarkított szolipszisztikus univerzum keletkezése. Laing szerint az autisztikus univerzumban a szkizofrén a másik tárgyasító tekintetéből retteg és elszemélyteleníti a körülötte nyüzsgő embereket. Ennek az alapvető védekező stratégiának az eredménye, hogy a szelf az általa generált fantáziavilág szabad terében találhatja magát, de ez a fantazmagóriákkal tarkított belső világ ugyanakkor a rettegés és kétségbeesés helye is, mivel egy autentikus éntapasztalat Laing szerint a személyközi viszonyokban alakulhat ki (Laing 2017).

Louis Sass és Josef Parnas az elidegenedés és a laing-i személytelenítés folyamatait a *hiperreflexió* fogalmával írja le, amely az automatikus folyamatok intenzív

⁶ Sass felhasználja Klaus Conrad „tréma”-fogalmát is, mely többek közt a színészek előadások előtti lámpalázára utal. A tréma olyan tudatzavar, amelyben bizonytalan várakozás, szorongás tapasztalható. A tréma-állapot a szkizofréniára esetében azt jelenti, hogy a páciens nyugtalan és gyanakvó, gyakran rettegés és anticipáció tölti el. Normál érzelmek helyett szorongás és izgatottság jellemzi. Sass úgy értelmezi a pre-pszichotikus fázist, hogy a valótlan, a pusztán lét, és a töredezettség víziói megfeleltethetők a tréma-állapotnak, míg az apofánia a pszichotikus összeomlás későbbi fázisában jelenik meg (Sass 1994). Mishara szintén megállapítja, hogy a prodromális „téveszmés hangulat” vagy „atmoszféra” ötlete és feltérképezése Conrad-tól származik: a tréma kezdeti szakaszában az alannak olyan érzése támad mintha valami nagyon jelentős esemény bekövetkezését várná, de a figyelem jelentéktelen ingerekre, asszociációkra, gondolatokra terelődik, melyek kiszámíthatatlansága aggasztónak hat (Mishara 2010).

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Pszi-komplexum

megfigyeléseként és uralási kísérleteként definiálható. A fenomenális test és a világ közötti összehangolódás megszakad, az implicit motoros folyamatokat (például egy pohár vagy egy könyv felemelése) folyamatos figyelem kíséri. A belső monológ már nem a gondolkodás médiuma, hanem az egyre fokozódó reflexió miatt tárgyiasul és inkohereenssé válik. Az alanyok gyakran arról számolnak be, hogy felfokozott éberségük nem valamiféle szellemi tisztánlátást eredményez, hanem olyan szorongást és kétségbeesést, amely ledönti az én és a világ között tapasztalható szokványos testi-lelki határokat. A szóban forgó meta-tudatosság nem tudatos/intencionális reflexió, hanem ún. *operatív hiperreflexió*, melyben felborul a test és a világ közötti szinergikus kapcsolat: eddig automatikusnak vélt motoros funkciók már csak tudatos figyelem segítségével kivitelezhetők vagy éppen csorbát szenvednek az alakészlelés habitualizálódott törvényei. A hiperreflexió fogalma azt sugallja, hogy intellektuális és szándékos folyamatokról lehet szó, azonban a szerzők a perceptuális integráció és kinesztetikus folyamatok automatizmusának sérülésére gondolnak (Sass – Parnas – Zahavi 2011). A modell szerint a hiperreflexió megjelenése együtt jár az önaffekció és az ön-jelenlét csökkenésével is. Ezek a fenomenológiából kölcsönzött fogalmak arra utalnak, hogy az alanyok nem pusztán *anhedóniától* és lecsökkent motivációtól szenvednek, hanem saját érzésük, énjük kvalitatív „sűrűsége” kezd elhalványulni, vagy adott esetben deperszonalizációs és derealizációs állapotokban mintha magtalaná és személytelenné válnának. Sőt egyes beszámolók még az egocentrikus perspektíva instabilitására is utalnak, az alany úgy érzi, hogy első személyű perspektívája kimozdult megszokott helyéről, mintha hátrább húzódott volna. Sass Robert kódnévvel ellátottbetege azt állítja, hogy elsőszemélyű élete elveszett és kicserélődött harmadik személyű perspektívára. A szelf egy megfigyelő és egy megfigyelt részre hasad, mely Parnas és Sass szerint a kiforrott pszichotikus epizód bejelentkezésére utalhat (Parnas – Sass 2001).

Összegzés

Felmerül a kérdés, hogy egyáltalán miben áll az IHM-modell heurisztikus értéke, ha a deperszonalizáció/derealizáció és az énhasadás alakzatait már a fenomenológiai pszichiátria olyan korábbi nagy alakjai is leírták, mint például Laing. Laing *ontológiai szorongásként* határozza meg az identitászavar okozta kétségbeesést, a szkizofrénia eredetét pedig személyközi viszonyokban látja; azaz a szűkebb családi környezet olyan egzisztenciális helyzetet teremthet, amely az identitás instabilitásához vagy radikális disszociációhoz vezethet.⁷ Parnas és Sass (2018) hasonló nyomvona-

⁷ Maya Abbott esettanulmánya nyújthat kiemelkedő példát a szkizofrén tünetek szituáltságára. Laing és Esterson visszahelyezik Mayat a családi környezetbe és megállapítják, hogy a lány paranoid téveszméi az inkonguens szülői viselkedésből fakadnak (Mitchell – Black 2000, Perinbanayagam 2012). A depers-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Pszi-komplexum

lon halad, amikor az empátikusabb terápiás környezet jelentőségére hívják fel a figyelmet, de az IHM-modell minden fenomenológiai ihletése ellenére is egyfajta eszszencialista törekvést tükröz. Mintha a fent idézett szelfzavarok „esszenciális fenotipikus markereként” a minimális öntudat dezintegrációjára utalnának. Továbbá a szerzők igyekeznek összehangolni az IHM-modellt a figyelmi folyamatok zavarait magyarázó neurokognitív modellekkel (Sass et al. 2018). A hiperreflexió jelenségét pszichometrikus interjúk és mérések alapján a szkizofrénia centrális sajátosságának tekintik, ugyanakkor elismerik, hogy érdemes lenne tovább elemezni a hiperreflexió és a pszichedelikus szerek által kiváltott észlelési tapasztalatok viszonyát is. Továbbá az erőltetett introspekció, a pánikbetegségben megjelenő deperszonalizáció, és a disszociáció egyéb formái is felkínálhatják a komparatív elemzés lehetőségét (Sass et al. 2018). Nelson és munkatársai szerint metodológiai kérdés, hogy vajon a figyelmi folyamatok károsodása okozza a szelfzavart, vagy éppen fordított etiológiai összefüggésről van szó. Valóban elképzelhető, hogy a szelfzavar modellje egy koherens egységet képez a szkizofrénia spektrumon belül, de Nelson és kollégái a kortárs irányzatok áttekintése után megállapítják, hogy amit szkizofréniának címkézünk az számos egyéb zavar gyűjteménye lehet (Nelson et al. 2008). Varga (2012) szintén egy etiológiai kérdésre vet fényt, amikor megvilágítja, hogy nem tisztázott a minimális szelf és a mindennapi életben feloldódott szelf közötti viszony. Elképzelhető, hogy a szelfzavar nem valamiféle belülről kifelé feltörő roham vagy folyamat, hanem éppen fordítva: a megtettesült és szituációba ágyazott szelf létmódjában keletkeznek hasadások és törések (Varga 2012).

Sass és Parnas védelmében érdemes megemlíteni, hogy ők maguk is nagyon relevánsnak tartják a szelf világba-ágyazottságát és a fent jellemzett négy stádiumból álló „prepszichotikus hangoltságot”, de az IHM-modell lényege valóban az, hogy az szelfzavar endogén módon keletkezik. A szociális izoláció, mely a DSM és ICD rendszerekben diagnosztikus tünet, mintha egy belső „ontológiai magányból” nőne ki – állítja a szerzőpáros (Parnas – Sass 2010). Elképzelhetőnek tartom, hogy Sass és Parnas egyfajta szcientista önfélreértés áldozata: a szelfzavar-modelljét neurokognitív modellekkel próbálják harmonizálni, mintha a fenomenológiai vizsgálódások nem nyújtanának elég szilárd alapot az IHM-modell legitimációjához. Azt gondolom, hogy ez a félelem nem pusztán valamiféle redukcionista megfelelési kényszernek, hanem egyszerűen a prepszichotikus állapot polimorfizmusának köszönhető. A pszichózis bejelentkezési fázisa még kevésbé operacionalizálható, mint a kiforrott

---

szonalizáció és a proprioceptív test-tudatosság anomáliái kapcsán a közelmúltban Bánfalvi vetette fel a civilizációs-kulturális tényezők relevanciáját. A transzcendencia és a kantí noumenális én identitást-képező szerepének helyét átvette a belső meghasonlástól szenvedő, társaitól elszigetelődött, töredezett én, vagy „dividuum”. A testi propriocepció elvesztése mintha egyfajta értelmetlenség-neurózis visszatükröződése lenne, melynek kínjait a „kényszeres önreflexió” csak tovább fokozza (Bánfalvi 2010).

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Pszi-komplexum

pszichózis állapota, amelyet pozitív és negatív szindrómák alapján diagnosztizálnak. Parnas és munkatársai (2010) készségesen elismerik, hogy lehetetlennek tűnik a pszichózis kontextustól mentes, kvázi objektív meghatározása, ezért a pszichiátriának az operacionalizált tesztek helyett érdemes mélyebb fenomenológiai felfedezéseket is tennie az alanyok életvilágában.⁸ A fenomenológiai exploráció viszont nem kerülheti el a nyelv és a kimondhatatlan problémáját, melybe az IHM-moddal szintén beleütközik.

Az elmebaj viselkedéseméleti és fenomenológiai megközelítése is beleütközik a fordítás és a redukálhatatlan idegenség problémájába. Laing (2017) *A meghasadt én* című nagyhatású könyvében Kraepelin-nel száll vitába egy szkizofrén kikérdezése kapcsán. Kraepelin szerint az alany szitkozódása és artikulálatlan hangjai „semmiféle hasznos információval nem szolgáltak”, de Laing szerint nagyon könnyű felfedezni a sorok között egy megkínzott és kétségbeesett egzisztencia tiltakozásait (Laing 2017).⁹

Thomas Szasz még Laing-nél is hangsúlyosabban irányítja a figyelmet a pszichiátriai diagnosztikában rejlő ellentmondásokra. Szasz szerint nyelvfilozófiai szempontból abszurdnak tűnik lelki betegségek „kóroktanát” előfeltételezni. Szasz szerint a pszichoanalízisben jelenik meg egy önreflexív elem, vagyis a terápiás dialógusban explicit módon helyet kapnak a személyiségfejlődés és a társadalmi körülmények elemei is. Ettől eltekintve a nem diszkurzív érzelmi kifejezések¹⁰ – a testbeszéd – *protonyelve* nem egyértelmű evidenciaforrás, hanem ambiguitással és idioszinkretikus (rejtett) jelentésekkel terhelt „ikonikus” nyelv, melynek diszkurzív nyelvre való fordítása sohasem lehet teljes és csak retrospektív módon derül ki, hogy milyen személyes gondok és konkrét tapasztalatok állhattak adott esetben egy hisztérikus bénulás hátterében (Szasz 2002: 152–53). Az érzelm nyelve a privát és társas világ közötti szürke zónát próbálja feltérképezni. Szasz szerint a medikalizáció alapvető baklövést követ el, amikor a nem diszkurzív és diszkurzív nyelv között csak mennyiségi és nem minőségi ugrást feltételez. Freud a hisztérikus és pszichoszomatikus tünetek többértelműségét motivációs túlszabályozottságnak tartotta, de Szasz szerint pragmatikai szempontból, mely a személyt állítja fókuszpontba, nem küszöbölhetjük ki a jelentések sokféleségét (Szasz 2002). Ellenvéleményként megállapítható, hogy

⁸ „A pszichózis a kontinentális európai perspektívában egy redukálhatatlan konstrukció, mely arra utal, hogy az ember erőteljes irracionálitástól szenved, vagyis egy komoly elszakadástól a konszenzuális (interszubbjektív) szociális világtól. [...] A pszichózis egy fenomenológiai deskriptív terminus, mely biológiai markerekkel nem jeleníthető meg.” (Parnas– Nordgaard – Varga 2010: 36)

⁹ Laing a szövegértelmezés hermenutikájához hasonlítja a pszichotikus világok megfajtását, sőt véleménye szerint az igazán empatikus terapeuta képes saját pszichotikus potenciáljaiból méríteni anélkül, hogy ő maga is tébolyodottá válna. Tehát egzisztenciális fenomenológiájához hűen Laing elmossa a medikális (hatalmi) gyakorlat által generált határt az „ápoló” és az „ápoló” között (Laing 2017).

¹⁰ „Az »érzés« verbalizálása azért bizonyul nehéznek, mert a nem diszkurzív nyelveket nem lehet más nyelvekre lefordítani, főképp nem diszkurzív típusokra.” (Szasz 2000: 154)

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Pszi-komplexum

a kortárs kognitív viselkedésterápiák és más alternatívák már tisztában vannak az életvilág és a szimptomák bonyolultságával, de amint látjuk a szelfzavarként értett szkizofrénia modellbe mégis visszaszivárgott egyfajta esszencializmus: a pszichózis virtuális teste a minimális öntudat dezintegrációjában ragadható meg.

Parnas és Sass (2010) dialogikus viszonyt épít ki a szkizofrén alanyokkal. Az egyik páciens arról számol be, hogy gimnáziumi éve alatt nagy energia befektetésekkel járó feladatokat végzett, hogy „elérje emberi méltóságát”. A közelebbi vizsgáldás szerint a páciensnek hiányzott, hogy „szellemi lénynek érezze magát”, mert leginkább fizikai tárgyakkal például hűtőszekrényvel azonosult (Sass – Parnas 2010). Laing már jóval korábban meghökkent azon a jelenségen, hogy a szkizofrén betegek eltárgyasító viszonyban beszélnek önmagukról (visszatérő metaforák az önleírásban a robot, android, cyborg, idegen lény, belső üresség stb.); egy olyan harmadik személyű perspektívát internalizálnak, amely a pszichiátriai kikérdezés perspektíváját is visszatükrözi (Laing 2017). De vajon honnan tudhatjuk, hogy tényleg erőteljes szelfzavarról és nem pusztán szerepzavarról, átmeneti krízisekről van szó? Sass és Parnas (2010) kitarat emellett, hogy nem pusztán a szociális státusz vagy akár testképzavarok miatt előálló átmeneti elidegenedésről van szó, hanem a szubjektivitás magjában megy végbe egy lehengerlő változás. Az alany úgy érzi, hogy valami mélyes csapás érte, saját öntudatát instabilnak vagy valótlannak értelmezi. Olyan elemi áthangolódás megy végbe, amelyet nem tud teljes mértékben kijelentésekben megfogalmazni (Sass – Parnas 2010). Varga (2012) viszont úgy látja, hogy a Sass és Parnas által vizsgált ideáltipikus kijelentések, mint például „Nem érzem önmagam”, vagy „Nem vagyok többé önmagam” többféleképpen értelmezhetők, és nem referálnak egyértelműen a prereflektív/minimális öntudat zavarára. Számára a hangsúly – Laing-hez hasonlóan – a világban való létre terelődik. A szelfzavar előjele az elidegenedés a környezettől: Heideggerrel szólva a dolgok elveszítik kézhezállóságukat és általában véve csorbát szenvednek az előzetes megértés hallgatolagos képességei is. Az ágens és a világ közötti dinamikus, preconceptuális visszacsatolási viszony elhalványul vagy eltűnik (Varga 2012).

Bármennyire is innovatívnak tűnik a minimális öntudatra redukálni a szkizofrénia spektrum szerteágazó szimptomáit, végső soron egyfajta fenomenológiai redukcionizmusról van szó. Ezzel szemben Laing írásaiban egyfajta fenomenológiai polimorfizmus figyelhető meg. Nem kontextusból kiemelt beszámolók alapján következtet az identitászavarra, hanem az esettanulmányai révén egyéni, megismételhetetlen élettörténeteket ismerünk meg, amelyek a szelf fenomenológiai polimorfizmusára és az életvilág kimeríthetlenségére utalnak. A laing-i perspektívában nem a prereflektív öntudatra épülnek rá majd az identitás magasabb rétegei, hanem az öntudat már eleve világot tételező aktivitás és az autentikus lét felé irányuló végeláthatatlan kutatás, a személyesség kifejlődése és önkifejezése, mely az én és másik viszony tükörtermében megy végbe. Mindennek természetesen szükséges és elégsé-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Pszi-komplexum

ges feltétele lehet az (elsősorban testi) prereflektív öntudatban felfénylő önaffekció és önátérzés, de ez a mélyréteg – a szubjektivitás őseredeti forrása – is csak meserségesen választható el az életvilágbeli környezettől. Ugyanakkor látnunk kell, hogy maga Laing sem tagadta teljesen a szkizofrénia klinikai jelentőségét, a katatón szkizofrénia számára is egyértelmű klinikai entitásnak tűnt. Sass és Parnas munkáinak legnagyobb erénye talán a terápiás következményekben rejlik. A szerzőpáros a prepszichotikus fázis fenomenológiai jellemzésével olyan fenotipikus markereket keres, amelyek a prediktív álmokhoz¹¹ hasonlóan előrejelezhetik az esetleges teljes pszichotikus összeomlást. Sass stációin keresztül viszont láthattuk, hogy ez a feltételezett kockázati fázis kimondhatatlan rejtett jelentésekkel, hangulatokkal, és olyan mértékű egyéni idioszinkráziával terhes, amely egész biztosan ellenáll a szimptomákra kihegyezett medikális tekintetnek. A téboly *differentia specifica*-ja ebben a kvázi-fenomenológiai paradigmában is homályos foltnak mutatkozik.

Irodalom

- Bánfalvi A. (2010): A lelki propriocepció elvesztése. *Disputa*, 8(7-8): 4–10.
- Blankenburg, W. (2001): First steps toward a psychopathology of “common sense”. (Trans. Aaroon L. Mishara) *Philosophy, Psychiatry, and Psychology*, 8(4): 303–315.
- Fuchs, T. – Schlimme, J. E. (2009): Embodiment and psychopathology: a phenomenological perspective. *Current Opinion in Psychiatry*, 22: 570–575.
- Fuchs, T. (2013): The self in schizophrenia: Jaspers, Schneider and beyond. In: T. Fuchs, G. Stanghellini (eds.): *One Century of Karl Jaspers ‘General Psychopathology’*. Oxford: Oxford University Press. 245–257.
- Gallagher, S. (2011): *The Oxford Handbook of the Self*. Oxford: OUP.
- Heidegger, M. (1994): Mi a metafizika? In: Heidegger, M.: „Költőien lakozik az ember” – Válogatott írások. Budapest, T-Twins Kiadó.
- Kircher, T. – David, A. (2003): *The Self in Neuroscience and Psychiatry*. Cambridge, CUP.
- Kovács J. (2007): Bioetikai kérdések a pszichiátriában és a pszichoterápiában. *Medicina Budapest, Könyvkiadó Zrt.*
- Laing, R. D. (2017): *A meghasadt én: tanulmány a józan észről és az örületről*. Budapest, HVG Kiadó.

¹¹ Laing Medard Boss-t idézve számos olyan álmot elemez, amelyek retrospektív módon a katatón szkizofrénia fázisának eljövételére utalhattak (Laing 2017).

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Pszi-komplexum

- Metzinger, T. (2003): *Being No One: The Self-Model Theory of Subjectivity*. Cambridge, MA, MIT Press.
- Mishara, A. L. (2010): Klaus Conrad (1905–1961): Delusional Mood, Psychosis, and Beginning Schizophrenia. *Schizophrenia Bulletin*, 36(1): 9–13.
- Mitchell, S. A. – Black, M. J. (2000): *A modern pszichoanalitikus gondolkodás története*. Budapest, Animula.
- Morley, J. (2003): Phenomenological and biological psychiatry: complementary or mutual. *Philosophy, Psychiatry, and Psychology*, 9(1): 87–90.
- Nelson, B. – Yung, A. R. – Bechdorf, A. – McGorry, P. D. (2008): The phenomenological critique and self-disturbance: Implications for ultra-high-risk (“prodrome”) research. *Schizophrenia Bulletin*, 34(2): 381–392.
- Nelson, B. – Sass, L. A. (2008): The Phenomenology of the Psychotic Break and Huxley’s Trip: Substance Use and the Onset of Psychosis. In: *Psychopathology*, 41: 346–355.
- Pardiñas, A. – Holmans, P. (2018): Common schizophrenia alleles are enriched in mutation-intolerant genes and in regions under strong background selection. *Nature Genetics*, 50: 381–389.
- Parnas, J. – Nordgaard, J. – Varga, S. (2010): The concept of psychosis: A clinical and theoretical analysis. *Clinical Neuropsychiatry*, 7(2): 32–37.
- Parnas, J. – Sass, L. A. (2001): Self, solipsism, and schizophrenic delusions. *Philosophy, Psychiatry & Psychology*, 8(2-3): 101–20.
- Perinbanayagam, Robert S. (2012): *Identity’s Moments: The Self in Action and Interaction*. New York, Lexington Books.
- Ratcliffe, M. (2011): Phenomenology is not a servant of science. *Philosophy, Psychiatry, & Psychology*, 18: 33–36.
- Sass, L. – Parnas, J. – Zahavi D. (2011): Phenomenological psychopathology and schizophrenia: Contemporary approaches and misunderstandings. *Philosophy, Psychiatry, & Psychology*, 18(1): 1–23.
- Sass, L. – Parnas, J. – Zahavi, D. (2011): Phenomenological Psychopathology and Schizophrenia: Contemporary Approaches and Misunderstandings. *Philosophy, Psychiatry, and Psychology*, 18(1): 1–23.
- Sass, L. (1994): *Madness and Modernism: Insanity in the Light of Modern Art, Literature, and Thought*. Harvard, HUP.
- Sass, L. (2013): Jaspers, phenomenology, and the ‘ontological difference’. In: Fuchs, T. – Stanghellini, G. (eds.): *One Century of Karl Jaspers ‘General Psychopathology’*. Oxford: Oxford University Press. 95–106.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Pszi-komplexum

- Sass, L. – Borda, J. P. – Madeira, L. – Pienkos, E. – Nelson, B. (2018): Varieties of self-disorder: A bio-*Pheno*-social model of schizophrenia. *Schizophrenia Bulletin*, 44(4): 720–727.
- Strawson, G. (2000): The phenomenology and ontology of the self. In: Zahavi, D. (Ed.): *Exploring the Self: Philosophical and psychopathological perspectives on self-experience*. Amsterdam, John Benjamins, 39–54.
- Thompson, E. (2010): *Mind in Life: Biology, Phenomenology, and the Sciences of Mind*. Cambridge, Belknap Press.
- Varela, F. (1996): Neurophenomenology: A Methodological Remedy for the Hard Problem. *Journal of Consciousness Studies*, 3(4): 330–349.
- Varga S. (2012): Non-reflective self-awareness: Towards a ‘situated’ account. *Journal of Consciousness Studies*, 19(3–4): 164–93.
- Zahavi, D. (2005): *Subjectivity and Selfhood: Investigating the first-person perspective*. MA, Cambridge, MIT Press.
- Zahavi, D. (2016): *Self & Other: Exploring Subjectivity, Empathy, and Shame*. Oxford, OUP.
- Zhiqiang, L. – Chen, J. – Shi, Y. (2017): Genome-wide association analysis identifies 30 new susceptibility loci for schizophrenia. *Nature Genetics* 49: 1576–1583.

Életminőség, akadályozottság pszichiátriai diagnózissal¹

BÁNYAI BORBÁLA²

ABSZTRAKT

A tanulmány célja a pszichiátriai diagnózissal, illetve akadályozottsággal élők életminőségének bemutatása. Az akadályozottsággal élők életminőségének bemutatása kvantitatív adatokra támaszkodik, a 2014-es European Social Survey standard és Egészséggel kapcsolatos egyenlőtlenség modulján alapul. A pszichiátriai diagnózissal élők életminőségének sajátosságait kvalitatív eszközök (narratív életútinterjú) segítségével ismertetem. A kutatások eredményei szerint azok az emberek, akik saját magukról úgy gondolják, hogy egészségi állapotuk miatt akadályozottsággal élnek, elsősorban az érzelmi és testi szubjektív jól-lét indikátoraiban mutatnak jelentős eltérést a nem akadályozott populációtól. A narratív interjúk elemzésének eredménye, hogy a pszichiátriai diagnózissal élők életminőségét alapvetően befolyásolja az általuk kialakított alkalmazkodási és megküzdési stratégia, mely azt a cél szolgálja, hogy mentális állapotuk és életük kiegyensúlyozott maradjon.

KULCSSZAVAK: életminőség, általános jól-lét, akadályozottság, pszichiátriai diagnózissal élők, kvalitatív-quantitatív kutatómódszertan

ABSTRACT

Quality of life, disability of people living with psychiatric diagnosis

The paper aims at demonstrating the quality of life of the people living with psychiatric diagnosis. I used the data stemming from the standard and specific module (Social Inequalities in Health Quality) of the European Social Survey to present the quality of life of the disabled persons. I applied qualitative methodology to investigate specificities of life course in case of people living with psychiatric diagnosis. My results suggest that people defining themselves as 'disabled' differ from non-hampered population first of all in the indicators of emotional and physical subjective well-being. According to the narrative interviews the quality of life of people living with psychiatric diagnose is largely influenced by their adaptive and coping strategies aiming to preserve the balance of their mental status.

KEYWORDS: Quality of life, well-being, people with disability, people living with psychiatric diagnosis, qualitative and quantitative research method

¹ A kutatást a Nemzeti Kutatási és Innovációs Hivatal posztdoktori pályázata (PD_121202) támogatta.

² Egyetemi adjunktus, ELTE, Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Kar.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Pszi-komplexum

Bevezető

A szubjektív jóllét mellett a nemzetközi szakirodalomban az 1980-as évek közepén megjelent az egyének életminőségének kutatása, elsősorban az oktatás, a gyógy-pedagógiai oktatás (special education), az egészségügy, a családkutatás, a szociális el-látórendszer (aging) területén (Schalock – Verdugo 2002). Ezek a kutatások általá-nosságban az emberek hétköznapi szükségleteinek teljesülését, a saját életükre vonatkozó döntési lehetőségeiket, az életüket meghatározó területek megváltozta-tásának vagy javításának lehetőségét vizsgálják. Az életminőség modell kidolgozója Dr. Robert Schalock szerint az életminőség központjában (elméleti és kutatási szem-pontból is) magának az egyéneknek kell állnia, és ez az elv megfeleltethető a „Semmit rólunk nélkülünk!” jelmondat tartalmával is. Az életminőségben megfogalmazott elvek támogatják az egyének egyenlőségét, amely reflektál az önmeghatározásra, az emancipációra, inklúzióra és az önérvényesítési képességre (Morris et al. 2013).

Feltehetően az egyéni szempontok figyelembevétele miatt is ez a kutatási és elméleti keret teret nyert a fogyatékossgal élő emberekkel kapcsolatos gondol-kodásban is. Az életminőség területén ugyanis nem kizárólag a fogyatékossgból származó hátrányok jelennek meg, hanem az egyének életében jelen lévő egyéb adottságok, az egyének és a környezet kapcsolatában rejlő lehetőségek is. Az élet-minőség vizsgálatok további hozadéka, hogy nem pusztán kutatói, leíró célzattal ké-szülnek, hanem egyéni és közösségi fejlesztési stratégiák alapjául is szolgálhat. Az életminőség vizsgálatok a fogyatékossgtudomány területén belül tehát a fejlesztési lehetőségek, cselekvési tervek kidolgozása felé is orientálódhatnak, nem pusztán a diszciplínán belül megszokott akadályozottság-akadálymentesítés terminusok által kijelölt keretre szorítkozik. Ennek következtében az életminőség modellje a fogya-tékossgal élők életét jelentősen befolyásolhatja, mert megjelenhet a tudományos kutatások, a gyakorlatok és a szakpolitika szintjén is.

A következőkben bemutatom az életminőség fogalmának koncepcióját és megha-tározását, majd ismertetem Schalock és társai-féle életminőség modellt. Magyaror-szágon a pszichiátriai betegnek diagnosztizáltak a jogszabályokban nem szerepeltek külön fogyatékos kategóriaként a magas prevalencia ellenére sem, egészen 2013-ig (2013. évi LXII. törvény a fogyatékos személyek jogairól és esélyegyenlőségük biz-tosításáról szóló 1998. évi XXVI. törvény módosításáról), amikor kiegészítették a törvényt a pszichoszociális károsodással élők kategóriával. A mentális problémák kapcsán, a „betegség” sajátos természetéből fakadóan azonban nehezen megfogal-mazható, mit is jelent az akadályozottság, az akadálymentesítés, esélyegyenlőség, diszkrimináció, társadalmi részvétel. Az erre vonatkozó hazai jogszabályi harmo-nizációra születtek már kísérletek, de szükségesnek tartom ezt kiegészíteni, ezért röviden ismertetem általában az akadályozottság fogalmát is. Tanulmányom célja, hogy bemutassam a pszichiátriai diagnózissal élők életminőségének sajátosságait, melyekhez kvantitatív és kvalitatív eszközöket is alkalmazok.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Pszi-komplexum

I. Az életminőség meghatározása

I.1. AZ ÉLETMINŐSÉG KONCEPCIÓJA

Az életminőség (Quality of Life? Quality of life (QoL)) egy komplex, multidimenziós fogalom, melynek gyökerei a nyugati filozófiából erednek, és ez a hagyomány a modern egészség és társadalomtudományi irodalomban folytatódik (Schalock – Verdugo 2002). Az az alapvető kérdés, hogy miért és minek hatására boldog egy ember; illetve, hogy az emberek jól-léte milyen elemekből áll, már Platón és Arisztotelészt is foglalkoztatták (Rapley 2003). Az életminőség-modell jelentőségének megértéséhez szükséges tisztázni a szemantikai jelentését: az élet ebben az esetben az emberi élet alapvető lényegét jelenti, míg a minőségi minden olyan dolgot, ami pozitív lehet az ember életében, úgymint boldogság, siker, egészség, megelégedettség (Schalock – Verdugo 2002). Az egyén életét és annak minőségét befolyásoló számtalan tényező miatt vált ez a koncepció népszerűvé azokon a területeken, amely az egyén életminőségére közvetlenül hatással lehet (család, iskola, szociális szolgáltatások, szakpolitikák és gyakorlatok). Az elmélet többszemponútú perspektívájának köszönhető, hogy az 1990-es évek közepétől az idézettsége megnőtt. Ennek több oka is van: a vizsgált területek és indikátorok is multidimenzionalitást biztosítanak, módszertani pluralizmus jellemzi, azaz a szubjektív és az objektív szempontok is érvényesülnek, a mikro-, mezo- és a makrorendszerek is megjelennek benne, biztosítja a kutatási design kialakításában és a kivitelezésben az érintettek részvételét, valamint a környezet és emberek sokfélesége is teret nyerhet (Schalock – Verdugo 2002).

A modell általános érvényesíthetőségét Schalock és társai kutatásai során több európai, ázsiai és amerikai országban is tesztelték (lásd Keith 1996, Keith – Schalock 2000, Markus – Kitayama 1991). Szemantikus differenciál skálát alkalmaztak, így az egyes területek kulturális eltérései megmutatkozhattak, és ezáltal a modell a nemzetközi környezetben is érvényesen megjelenhetett, az egyéni különbségekre és sokféleségre tudatosan és kellő érzékenységgel reflektált, azaz a „rendszerekre” és kontextuális hatásokra, melyek befolyásolták az eltérő kultúrában élő emberek életét (Schalock – Brown et al. 2002). Ezt az ökológiai szemléletet foglalja magában Schalock és Verdugo modellje, melyben megjelenhetnek az egyén életét meghatározó tényezők:

- „mikrorendszer: közvetlen szociális-társas berendezkedés (setting), úgymint a család, otthon, kortárs csoport, és a munkahely, ami közvetlenül hat az ember életére;
- mezorendszer: szomszédság, közösségek, a szolgáltatások és szervezetek, melyek direkt hatnak a mikrorendszer működésére;
- makrorendszer: kulturális hatások, a kultúra átörökített mintázata, szociális-politikai faktorok, szociálpolitikai trendek, gazdasági rendszerek, közösségi-társas viszonyok (society-related factors), melyek közvetlenül hatnak az

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Pszi-komplexum

egyéni értékekre, előfeltevésekre, a szavak és a fogalmak jelentésére.” (Schalock – Verdugo 2002: 7)

Az életminőség rendszerszintű modellje Schalock és Vergudo szerint megváltoztathatja az egyéni gondolkodást (mind-set), és azt a szemléletet, melyet a marginalizált emberekről gondolnak. Mindez a mentális és viselkedési problémákkal élők ellátásában megjelenhet oly módon, hogy megújíthatja a közösségi ellátást és a rehabilitációs programok fontosságát, hangsúlyt fektet az adaptív viselkedésre, az aktív életre, életminőségre, valamint szükségletalapú és személyközpontú ellátásra is fókuszál (Schalock – Verdugo 2002). Morris és társai (2013) fókuszcsoportos kutatást végeztek egy olyan speciális csoport körében, akik mentális betegséggel (mental disorder) és enyhe értelmi fogyatékossgal (intellectual disorder) is diagnosztizáltak. Arra keresték a választ, hogy a Schalock és társai által megalkotott életminőség modell alkalmazható-e az esetükben, illetve hogy a modell mely dimenziói érvényesek ebben a csoportban. Eredményeik szerint az vizsgált dimenziók univerzálisnak mondhatóak, mind a nyolc terület spontán előkerültek a beszélgetések során. A legfontosabb terület az érzelmi jóllét, a személyközi kapcsolatok, az önmeghatározás és a szociális inklúzió kérdése volt.

Az életminőség modellnek azonban számos kritikája is megfogalmazódott. Az egyik leggyakrabban említett kritika a szubjektív és az objektív életminőségi szempontok diszkrepanciája. Hammell gerinc sérüléssel élő emberek életminőség vizsgálatának eredményeképpen hívja fel a figyelmet erre, illetve ezek összehangolása miatt kvalitatív és kvantitatív kutatómódszertani eszközök alkalmazását javasolja. Martinez-Martin és társai Parkinson kóros betegek körében végeztek kvalitatív és kvantitatív kutatást, tapasztalataik szerint a két típusú adatfelvétel más eredményeket mutat (Martinez-Martin et al. 2011). Hammell hivatkozik Bach-ra, aki már korábban is különbséget tett a megkérdezettek „tudása” és „hiedelmei” között, és felhívja az egyes típusú kutatások sajátosságára a figyelmet, miszerint a kutatók etikai relativizmussal dolgoznak, azaz, hogy a megkérdezettek állításait igaznak tekintik, illetve igaznak kell tekinteniük (Hammell 2004).

1.2. AZ ÉLETMINŐSÉG DEFINÍCIÓJA

Az egyes emberek igényei nagyban különbözhetnek, ezért nehéz meghatározni mit is jelent az életminőség. Ennek következményeként az életminőségnek számtalan definíciója létezik, és ezek tükrében a mérésére használt indikátorok is eltérőek. Noll szerint az életminőség kutatásokkal alapvetően két területet lehet mérni: a társadalmi változásokat és az egyéni és szociális jól-lét mértékét. Az életminőség kutatásoknak két pólusát jelenítik meg a skandináv és az amerikai típusú kutatások és koncepciók; előbbi az erőforrásokra és az objektív életfeltételekre, míg utóbbi az egyéni szubjektív jól-létre, mint a feltételek és folyamatok végső kimenetére helyezi

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Pszi-komplexum

a hangsúlyt (Noll 2004). Az életminőség kutatásokban általában is ezek jelennek meg, azonban különböző hangsúlyokkal.

Az objektív szempontok mögött az a társadalmi és politikai konszenzus áll, hogy vannak az életben jó és rossz feltételek, mozgósítható erőforrások és a jólét szempontjából releváns dimenziók. Ezek mérhető indikátorra is lefordíthatóak úgy, mint az átlagos jövedelem, a levegő minősége, a bűnözés aránya, az oktatási rendszer, a nyugdíjkorhatár stb.

A szubjektív indikátor azt jeleníti meg, hogy az emberek hogyan érzékelik, tapasztalják az életüket, mennyire elégedettek vele (Noll 2004) (pl. barátok száma, lakókörnyezetének biztonsága, privát szféra, egészségi állapot értékelése). Ez kutatói szempontból megkérdőjelezhetetlen, azonban mint korábban Hammell megállapítására utaltam, számos vitát generált.

Az életminőség elméleti keretének és kutatási design-jának meghatározása Dr. Robert Schalock nevéhez kapcsolódik. A „The My Life: Personal Outcomes Index™” egy elméleti keretmunkán alapul, melynek célja az életminőség mérése. Az index nyolc területet tartalmaz, melyek együttesen határozzák meg a személyes jóllét egyéni érzékelését, megélését. Ez a szemlélet inkább a szubjektív jóllét mérésére fókuszál, kevésbé jelennek meg az egyén által kapott szolgáltatások, támogatások minőségi megismerése. A nyolc terület tehát: személyes fejlődés lehetősége, személyközi kapcsolatok, társadalmi befogadás, jogok, érzelmi jóllét, anyagi jóllét, testi jóllét, önmeghatározás/önrendelkezés.

Az életminőség modell egyes területeit és a hozzá kapcsolódó indikátorokat a következő táblázat szemlélteti.

1. táblázat: Az életminőség modell egyes területei és a hozzá kapcsolódó indikátorok

<i>Faktor</i>	<i>Terület</i>	<i>Példaszerű indikátorok</i>
Önállóság	Személyes fejlődés	Iskolai végzettség, személyes készségek, adaptív viselkedés
	Önrendelkezés	Választási és döntési lehetőségek, autonómia, személyes kontroll, személyes célok
Társadalmi részvétel	Személyközi kapcsolatok	Kapcsolati háló, barátságok, társas tevékenységek, interakciók, kapcsolatok
	Társadalmi befogadás	Közösségi integráció/részvétel, közösségi szerepek, támogatások
	Jogok	Emberi jogok (tisztelet, méltóság, egyenlőség) Polgári jogok (jogképeség, tisztességes eljárás)
Jól-lét	Érzelmi jól-lét	biztonság, pozitív tapasztalatok, önértékelés, stressz hiánya
	Testi jól-lét	Egészségi állapot, táplálkozás, pihenés, szórakozás
	Anyagi jólét	Pénzügyi helyzet, foglalkoztatási státusz, lakhatási helyzet, anyagi javak

Forrás: <http://www.communitylivingbc.ca/wp-content/uploads/Include-Me-Info-Sheet-Overview.pdf>

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Pszi-komplexum

Ebben az ábrában a példaszerű indikátorok nyújtanak segítséget egy kutatás megtervezéséhez, az egyes területek operacionalizálásához. Az életminőség kutatások jelentős része kvantitatív módszertant alkalmaz, általában egy kérdőíves felmérés, mely a vizsgált populáció speciális élethelyzetéhez, igényeihez, szokásaihoz (pl. agyvérzésen átesettek, dohányzók, fogyatékkal élők stb.) igazítottak. Ezek a kérdőívek jellemzően a közelmúltra vonatkoznak (lásd Oregon Health Sciences University, WHO Department of mental health & substance dependence), sok esetben a megkérdezést megelőző két hétre, így kevésbé jelenhetnek meg az adott személy életútjából fakadó erőforrások vagy hátráltató tényezők.

II. Az akadályozottság meghatározása

Mivel ez a hazai szakirodalomban jól dokumentált, ezért erről csak néhány megállapítást tesztek.

A *Funkcióképesség, fogyatékoság és egészség nemzetközi osztályozása* (FNO) a megromlott egészségi állapothoz társuló funkciócsökkenés vizsgálatához nyújt útmutatót, a fogyatékoságot mintegy folyamatként tekintve. A *károsodás* – impairment – („A test anatómiai szerkezetét és/vagy valamely élettani funkcióját érintő problémát – beleértve a pszichés funkciókat is – összefoglaló neve) (Görög 2005), mely Kullmann Lajos szerint lehet időszakos vagy állandó, egyszerű vagy összetett és másodlagos is (Kullmann 2009).

A *fogyatékoság* gyűjtőfogalom, amely a testi vagy mentális károsodás következtében fellépő változások következményeit foglalja magában. A tevékenységek akadályozottságát és a részvétel korlátozottságát is magába foglalja, azaz a normális emberi létehez szükséges tevékenységek végrehajtásának akadályozottságát vagy képtelenségét jelenti (Görög 2005), és ebben az értelemben következményei nem kizárólag testre, egészségre vonatkoznak, hanem foglalkozási, jogi, társas kötelezettségek és lehetőségek korlátozódását is jelenti. A fogyatékoság osztályozható a korlátozott tevékenység szerint (mozgás-korlátozottság, látás-, hallás-fogyatékoság stb.) és az állapot tartóssága (átmeneti, tartós) és súlyossága szerint.

A *hátrány* (handicap) károsodásból, vagy fogyatékoságból eredő hátrány (Kovács – Tausz 1997). Magyarul a hátrányt fordítják rokkantságnak vagy akadályozottságnak is. Az akadályozottság, hasonlóan az életminőség elméletéhez, több szinten megjelenhet úgy, mint a testi funkciók és struktúrák, a tevékenységek és a részvétel (cselekvés) szintjén. Itt is megjelenik a mikro-, mezo-, makroszint, mert az akadályozottság magában foglalja az egyéni és a társas-társadalmi következményeket is, megjelenik a szociális ellátás, a foglalkoztathatóság, a lakhatási szakpolitikákban és finanszírozásban is.

Akadályozottság kérdése a jogszabályban elsődlegesen a fogyatékoság meghatározásánál jelenik meg. Magyarországon a pszichiátriai betegnek diagnosztizáltak

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Pszi-komplexum

jogszabályokban nem szerepeltek külön fogyatékos kategóriaként 2013-ig, amikor pszichoszociális károsodással élő néven bekerült a törvény szövegezésébe.³

III. Alkalmazott kutatási módszerek

A pszichiátriai betegnek diagnosztizáltak életminőségének bemutatásához két – egy kvalitatív és egy kvantitatív – adatforrást alkalmaztam.

A European Social Survey (ESS) egy standard és változó modulokból áll. A 2014-es egyik változó modulban az egészséggel kapcsolatos egyenlőtlenségek (Social Inequalities in Health) kerültek a fókuszba. Ez alapján kifejezetten a pszichiátriai betegségekről és a pszichiátriai betegnek diagnosztizáltakról nem lehet megállapításokat tenni, csak általában az akadályozottsággal élőről. Az ESS standard és változó kérdéssorában számos az életminőségre vonatkozó olyan kérdés is szerepelt, amire az életútinterjúk során az interjúalanyok nem tértek ki, ezért közlését indokoltnak tartom. Az ESS adatai alapján az életminőség faktorai közül a társadalmi részvétel (társas befogadás, tisztességes eljárás, joggyakorlás, személyközi kapcsolatok) és a jól-létet (test jól-lét) egyes elemeiről lehet megállapításokat tenni. A változó modul kérdéseire bővebben a következő fejezetben térek ki.

A kvalitatív kutatásban életútinterjúkat készítettem pszichiátriai betegnek diagnosztizáltakkal, ami áthidaló megoldást jelent az életminőség vizsgálatára és az akadályozottság-akadálymentesítés megfogalmazására is. A kvalitatív kutatómódszertani eszközök előnye, hogy a megkérdezettek szempontjait, szubjektív tapasztalatait tárják fel, az érintetteknek lehetőségük van saját hangjukon megszólalni a kutató által. Hátránya azonban, hogy nem lehet a teljes populációra érvényes általánosításokat tenni. Ebben az esetben inkább egy etnografikus, értelmező paradigma érvényesül, mely szemben a kvantitatív módszerekkel – az életminőség vizsgálatoknál gyakran alkalmazott – mélyebb rétegekre kiterjedő elemzést biztosít.

Az interjúalanyoknak elmondtam a kutatási témát (életminőség, az életüket akadályozó és támogató tényezők), ezzel meghatározva az interjú keretét, majd azt kértem tőlük, hogy meséljék el az életüket. Az interjúk végén, amikor lehetőségem volt, egy rövid kérdőívet is kitölttettem speciálisan a pszichiátriai betegnek diagnosztizáltak akadályozottságára vonatkozóan, melyet én állítottam össze a nemzetközi szakirodalomra, a korábbi kutatásai tapasztalataimra támaszkodva, illetve konkrétan is megkérdeztem, hogy szerintük egy pszichiátriai betegnek diagnosztizált miben akadályozott, és mi jelentheti számára az támogatást. A vizsgált populáció kiterjed a pszichoszociális fogyatékkal élők önálló életvitelét támogató emberekre is. Felte-

³ Ezzel a névhasználattal kapcsolatosan számos vita folyt, lásd: <https://pszichoszoc.wordpress.com/2013/10/06/mi-a-pszichoszocialis-fogyatekossag/>.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Pszi-komplexum

vésem szerint ők azok a személyek, akik jelentősen elősegíthetik pszichoszociális fogyatékkal élők társas integrációját.

Kutatásomban olyan pszichiátriai betegnek diagnosztizáltakat szólaltattam meg, akik nem bentlakásos vagy támogatott lakhatásban élnek és dolgoznak. Azokat tekintettem pszichiátriai betegnek diagnosztizáltaknak, akiknek van konkrét orvosi diagnózisuk és/vagy magukat pszichiátriai betegnek tartják. Az interjúban való részvétel önkéntes volt, és anonimitást ígértem az interjúalanyoknak.

Az interjúalanyok felkutatása részben hólabda mintavétellel történt, a korábbi kutatásaimból ismert személyek kapcsolathálójára támaszkodva, azonban egy ponton nem találtam több az interjúalanyt a kutatáshoz. Ennek több oka is volt: részben objektív okok, azaz a pszichiátriai betegnek diagnosztizált ismerőseim szintén érintett ismerősei nem dolgoztak, vagy nem voltak érintett ismerősei; és szubjektív okok is, a tőlem „két-három kézfogásra” lévő potenciális interjúalanyok nem szerettek volna nekem interjút adni. Néhány interjúalanyt viszont támogató személyek ajánlottak, azaz több esetben is előfordult, hogy egy támogató személy életében több pszichiátriai betegnek diagnosztizált is megjelenik. Az interjúalanyok harmadával viszont közösségi ellátást végző intézményen keresztül tudtam kapcsolatba lépni. Budapesten 30, vidéken 10 narratív életútinterjú és 28 támogatói interjú készült. A válaszadók 2/3-a nő, átlagéletkoruk 38-39 év. Az interjúk felvétele 2017-2018 között zajlott, minden esetben az interjúalanyok kérésének megfelelő helyszínen (saját lakás, kávézó, park, könyvtár, közösségi ellátást végző intézmény), az életút interjúk kb. 100-250 percet vettek igénybe, több esetben többszöri találkozás alkalmával sikerült befejezni az interjút, a támogatói interjúk jellemzően 60 percesek voltak.

IV. Akadályozottság, életminőség pszichiátriai diagnózissal

IV.1 AKADÁLYOZOTTSÁGGAL ÉLŐK ÉLETMINŐSÉGE – KVANTITATÍV ADATOK

A pszichiátriai betegséggel diagnosztizáltak, vagy a krízishelyzeteken túljutott emberek életminőségéről általánosságban csak nagyon óvatos megállapítások tehetők. Statisztikai számbavételük számos akadályba ütközik: egyrészt a krízishelyzetek sok esetben időszakosak, a kérdés időpillanatában nem érvényesek; másrészt ez tipikusan olyan élethelyzet vagy állapot, amiről az emberek nem szívesen nyilatkoznak, nem vállalnak fel, ezért ez rejtett betegségnek tekinthető.

Ezek az érzékenyek tekinthető szempontok már megjelennek a nagymintás európai és magyarországi adatfelvételekben is. A hazai népszámlálásokkor a korábbi „Milyen fogyatékosága van Önnek?” kérdést a 2016-os Mikrocenzusban felváltotta a „Vannak-e nehézségei az emlékezéssel/ önellátással stb. kapcsolatosan?” típusú kérdések.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Pszi-komplexum

A pszichiátriai betegségek tekintetében a European Social Survey (ESS) standard, minden alkalommal lekérdezésre kerülő kérdése „Akadályozza-e Önt mindennapi tevékenységében bármilyen módon valamilyen tartós betegség, rokkantság, rossz egészségi állapot vagy mentális probléma? Ha igen, akkor milyen mértékben?“, illetve a korábban ismertetett, tágabb értelemben vett életminőséggel kapcsolatos kérdések is megjelennek, mint például „Mindent egybevetve, mennyire érzi magát boldognak?” (ESS 2012). Az ESS változó moduljában rendszeresen előfordulnak olyan témák, ahol a fogyatékoság vagy a mentális egészség (egészségügyi, munkavállalási, szubjektív jól-lét tematikák) kerültek fókuszba.

IV.2 AKADÁLYOZOTTSÁG ÉS EGÉSZSÉGÜGY AZ EUROPEAN SOCIAL SURVEY⁴ ALAPJÁN

A 2014/2015-ös ESS7 felmérésben a változó modul a „Social Inequalities in Health”, melyben az előbb ismertetett kérdés, továbbá a gyümölcs-, alkohol-, cigarettafogyasztás, egészségügyi ellátások elérhetősége, sportolási szokások szerepelnek. Ebben a kérdésblokkban nem szerepeltek fogyatékosági típusok, ezért a következőkben a standard blokkban szereplő „akadályozottság” kérdést felhasználva ismertetem az egészséggel kapcsolatos eredményeket. Mivel az egészség alkérdőív igen tág témákat foglal magában, ezért tanulmányomban nem kerül ismertetésre az ESS egészségügyi blokkjában szereplő összes kérdés, csak az életminőségre és a különböző kezelésekre vonatkozóak.

Az ESS7 felmérésben Magyarországon összes 1698 fő válaszolt a kérdésekre, ebből 499 fő (29,4%) érezte úgy, hogy egészsége miatt kisebb vagy jelentősebb mértékben akadályozott a mindennapjaiban. (Az akadályozottság és a fogyatékoság különbségére hívnám fel itt a figyelmet. Az ESS akadályozottság mutatója jóval kevésbé medikális, inkább a hétköznapi megküzdési stratégiákat tükrözi, míg a 2011-es Népszámlálás, ami az egészségi állapotot méri fel. Itt ugyanis az önbevalláson alapuló válaszadók szerint a lakosság mindössze 4,6%-a vallja magát fogyatékosággal élőknek (KSH 2013).) A korábbi statisztikai adatoknak megfelelően az akadályozottak 2/3-a (305 fő) volt nő, és csak 1/3-a (194 fő) volt férfi, átlag életkoruk 63 év volt. Az akadályozottsággal élők 35,47%-a faluban vagy községben, 32,87%-a városban vagy kisvárosban lakott, 31,06%-a pedig nagyvárosban (ebből 3,4% az agglomerációban) élt, illetve 0,6% tanyasi környezetben. Jellemzően aluliskolázottak voltak, 35,9%-uknak legfeljebb a befejezett 8 általános iskolai végzettsége volt (178 fő), szakmunkás bizonyítvánnyal 32,5% rendelkezett (161 fő), érettségivel 18,7% (93 fő), míg valamilyen felsőfokú végzettséggel 12,7%-uk (63 fő). Munkaerőpiaci stá-

⁴ Az ESS adatai, kérdőív letölthető az <http://www.europeansocialsurvey.org/> vagy a <http://ess.tk-mta.hu/ess/> oldalokról. Az itt bemutatott adatok az ESS módszertani javaslata alapján súlyozva kerülnek bemutatásra.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Pszi-komplexum

tuszuakat tekintve a kérdezéstől számított egy hétre vonatkozó információkat kértek a válaszadóktól (ezek egymást nem kizáró válaszehetőségek, ezért a százalékok összege meghaladja a 100%-ot). Ez alapján az akadályozottsággal élők 22,8% (114 fő) dolgozott, 2,2% tanult (11 fő), munkanélküli volt 6,2% (26 fő), tartós betegség vagy fogyatékoság miatt támogatásban részesült 17% (85 fő), nyugdíjas 62,3% (311 fő) volt, háztartásbeli vagy anyasági támogatást kapott 22,6% (113 fő).⁵

Társadalmi részvétel

Az ESS kérdőívében a társadalmi-politikai-közéleti aktivitásra vonatkozó állandó kérdések az életminőség modell társadalmi részvételének a társadalmi befogadás, joggyakorlás dimenzióinak volt megfeleltethető, valamint az önállóság-önrendelkezés területét fedte le. A kérdések esetében a válaszadók 0-tól (egyáltalán nem) 10-ig (teljes mértékben) terjedő skálán értékelhették a politikai rendszer egyes elemeit, vagy saját cselekvőképességüket.

2. táblázat: Politikai attitűd (egyáltalán nem válaszok %-os aránya)

	Akadályozottak	Nem akadályozottak
Véleménye szerint Magyarországon a politikai rendszer mennyire teszi lehetővé, hogy az Önhöz hasonló emberek beleszóljanak abba, hogy a kormány mit csinál?	36,2	31,4
Ön szerint Magyarországon a politikai rendszer milyen mértékben teszi lehetővé, hogy az Önhöz hasonló emberek befolyásolják a politikát?	39,1	32,0
Mennyire bízik abban, hogy a saját képességei lehetővé teszik, hogy részt vegyen a politikában?	44,4	28,2
Személyesen mennyire érzi úgy, hogy könnyű dolog részt venni a politikában?	38,05	27,9

Forrás: saját számítás az ESS adatai alapján

1–2. kérdés esetében a Pearson-féle Chi-négyzet szerint az összefüggés nem szignifikáns, a 3-4. kérdés esetében a Chi-négyzet 0,005 alatti értéket vett fel.

⁵ A megkérdezettek azon része, mely nem jelölte, hogy akadályozottsággal él, átlagosan 44 évesek voltak, 44%-uk férfi, 56%-uk nő. 64,5%-a dolgozott, 10,3%-a tanult, 4%-a munkanélküli volt, 0,4% (5fő) kapott fogyatékosággal kapcsolatos támogatást, 19%-a nyugdíjas, 20%-a háztartásbeli, anyasági vagy támogatást kapott, 3,5%-uk valamilyen más tevékenységet végzett. 15% legfeljebb általános iskolai, 28%-uk szakmunkásképző, 36%-a érettségivel, 21%-uk felsőfokú végzettséggel rendelkezett. Nagyvárosban és annak agglomerációjában 28%, városban-kisvárosban 39%, faluban vagy tanyasi területen 33%-uk lakott.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Pszi-komplexum

Mind az akadályozottsággal élők, mind azok, akik nem élnek akadályozottsággal kb. harmada érezte úgy, hogy a politikai rendszer egyáltalán nem teszi lehetővé, hogy beleszóljanak, vagy befolyásolják azt. A saját érdekérvényesítő képességbe vett bizalom viszont az akadályozottsággal élők körében jóval kisebb mértékű volt, a válaszadók közel fele egyáltalán nem érezte azt, hogy képességei engednék, hogy a politikai életben részt vegyen, míg azok, akik nem érezték magukat akadályozottnak csak valamivel több, mint a negyedük gondolkodott ehhez hasonlóan.

A tényleges közéleti-politikai cselekvésekre vonatkozóan eldöntendő kérdések szerepeltek a kérdőívben.

3. táblázat: Politikai-közéleti aktivitás (igen válaszok %-os aránya)

	Akadályozottak	Nem akadályozottak
Kapcsolatba lépett politikussal, kormányzati, vagy önkormányzati képviselővel?	10,1	8,5
Az elmúlt 12 hónap során előfordult, hogy Ön tiltakozó levelet, nyilatkozatot írt alá?	2,6	6,3
Részt vett más szervezet vagy egyesület munkájában?	3,2	3,3
Részt vett törvényes, nyilvános felvonuláson?	2,2	3,9

Forrás: saját számítás az ESS adatai alapján

Ebben az esetben a Pearson-féle Chi négyzet együttható csak a 2. kérdés esetében mutat szignifikáns összefüggést

A politikusokkal, kormányzati-önkormányzati képviselőkkel való kapcsolatba lépés az akadályozottsággal élők körében volt gyakoribb, feltehetően ez a különböző támogatások igénylésével magyarázható. A másik vizsgált véleménynyilvánítási terület mindegyikében a nem akadályozott válaszadók voltak aktívabbak, de a nem politikai szervezetben, vagy egyesületben közel azonos – bár nagyon alacsony – arányban vett részt mindkét csoport. Az eltérések egy kérdés kivételével nem szignifikánsak, ami arra utal, hogy általában Magyarországon az akadályozottság mértékétől függetlenül alacsony a politikai aktivitás.

Általános jól-lét

Az általános jólléttel kapcsolatos kérdéseket (Mindent egybevetve, mennyire érzi magát boldognak?; Mindent összevetve mennyire elégedett mostani életével?) hasonlóan 0-10-es skálán értékelték a válaszadók.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Pszi-komplexum

A szubjektív egészségi állapotukat az akadályozottsággal élők 11,4%, míg akik nem élnek akadályozottsággal 76,3% ítélte meg jónak, vagy nagyon jónak (Pearson-féle Chi-négyzet=0,000). Baráti, családi, kollegiális viszony tekintetében az akadályozottsággal élők 20%-ára volt jellemző, hogy soha nem és csak 7,8%-uk találkozik emberekkel legalább hetente egyszer. A többi válaszadó 4,6%-a soha nem találkozik emberekkel, és akik hetente legalább egyszer találkoztak, azok aránya 16,1%. A személyes jó barátoknak tekintett emberek száma a két csoport esetében átlagosan 2 barátot jelentett, de az akadályozottsággal élők 10%-ának, míg a többi válaszadó 5%-ának nem volt személyes jó barátja, és 10 vagy annál több barátja az akadályozottsággal élők 5%-ának, míg a magukat nem akadályozottsággal élőknek meghatározók 16%-ának volt (Pearson-féle Chi-négyzet=0,000).

Társadalmi részvétel, személyközi kapcsolatok témája az ESS kérdőívben a családtag, barát, szomszéd vagy bárki más gondozására vagy megsegítésre vonatkozó kérdés által is megragadható. A megkérdezett akadályozottsággal élők 9,1%-a, míg akik nem jelölték meg, hogy akadályozottak 8,2%-a tölt időt mások gondozásával, segítségével. Ez az összefüggés nem szignifikáns (Pearson-féle Chi négyzet=0,56), tehát nincs jelentős különbség a két csoport tekintetében, ami arra enged következtetni, hogy azok, akik akadályozottnak érzik magukat hasonló arányban képesek törődni másokkal, mint azok, akik nem érzik magukat akadályozottnak.

A szubjektív jólléttel kapcsolatosan hangulati, a mindennapi életet befolyásoló tényezőkre kérdeztek rá. (Ebben az esetben Soha vagy szinte soha, Néha, Többnyire, Mindig vagy majdnem mindig, Nem tudom válaszok közül lehetett választani.)

4. táblázat: Szubjektív jól-lét

<i>Az elmúlt egy hétben soha vagy szinte soha nem érezte....</i>	Akadályozottsággal élők (%)	Akadályozottság nélkül élők (%)
magát levertnek?	11,2	47,1
azt, hogy mindenhez nagy erőfeszítésre volt szüksége?	15,2	53,8
hogy fáradt, nem tudja magát kipihenni	9,1	27,1
volt boldog?	11,7	5,2
magányosnak magát?	45,5	70
élvezte az életet?	20,2	5
volt szomorú?	19,6	53,6
érezte azt, hogy elfásult, nincs kedve semmihez?	22,6	54,1

Forrás: saját számítás az ESS adatai alapján

A Pearson-féle Chi négyzet együttható minden esetben szignifikáns összefüggést mutat, értéke 0,005 alatti.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Pszi-komplexum

Általában megállapítható, hogy az akadályozottsággal élők szubjektív jóllétének megítélése jóval negatívabb volt, mint azoké, akik nem érzik úgy, hogy akadályozottsággal élnének. Kivétel nélkül minden pozitív attitűd, életminőségi mutató kedvezőbb és minden negatív attitűd mutatója kedvezőtlenebb volt az akadályozottsággal élők körében.

Az egészségügyi ellátásához való hozzáféres

Az életminőség faktorok közül a jól-lét, azon belül is a testi jól-létre lehet következtetni az egészségügyi ellátás igénybevételének gyakoriságáról. Az akadályozottsággal élők 87,8%-a fordult háziorvoshoz és 62,2%-uk szakorvoshoz a vizsgálat idejéhez viszonyított elmúlt 12 hónapban. 11,5%-uk mondta azt, hogy valamilyen okból kifolyólag nem volt számára elérhető az orvosi ellátás. A leggyakrabban említett okok a következők: 2% (10 fő) nem tudta kifizetni, 3% (15 fő) esetében a szükséges kezelés nem volt elérhető lakóhelye közelében, 6,8% (34 fő) túl hosszú volt a várólista, 4,4% esetében nem volt időpont (22 fő). Akik nem élnek akadályozottsággal kevesebbet járnak orvoshoz, mindössze 56%-uk járt háziorvosnál és 20%-uk valamilyen szakorvosnál, és 3,7%-uk állította, hogy valamilyen okból kifolyólag nem volt elérhető az ellátás (a vizsgált két csoport közötti eltérés mindhárom kérdése esetén, nem meglepő módon, szignifikáns, Pearson-féle Chi-négyzet=0,000). Utóbbi kérdésnél és vizsgált csoportnál annyira kevés a válaszadók elemszáma, hogy az eredményeket nem érdemes közölni.

Az alternatív gyógymódok közül a legnépszerűbb az akadályozottsággal élők körében a fizioterápia (17,6%, 86 fő), a gyógynövényes kezelés, masszázsterápia (7,6%-7,6%, 38 fő), a homeopátia (3,8%, 19 fő) és az oszteopátia/csontkovácsolás (2,4%, 12 fő). Ezzel szemben szinte alig valaki járt akupresszúrára, kínai gyógyászhoz, kiropraktorhoz, hipnoterápiára, reflexológiára vagy spirituális gyógyászhoz. Azok körében, akik nem akadályozottak a hétköznapiakban a gyógynövényes kezelés és a masszázsterápia (4,1-4,1%, 49 fő), fizioterápia (2,9%, 35 fő) és homeopátia (2,6%, 35 fő) alkalmazása volt a leggyakoribb. Az egyes gyógymódok használatának bemutatása inkább illusztratív jellegű, mivel szignifikáns eltérés a magukat akadályozottak és a magukat akadályozottnak nem vallók között csak a fizioterápiás kezelés igénybevételének esetében volt.

Összességében az ESS adatok alapján megállapítható, hogy azok az emberek, akik magukat egészségi állapotuk miatt akadályozottnak érzik, és akik egészségi állapotuk miatt magukat nem érzik akadályozottnak az életminőségre vonatkozó kérdésekre adott válaszaiban eltérések mutatkoznak. A társadalmi részvétel faktorban a magukat akadályozottnak érzők politikai-közéleti érdekérvényesítő képességüket alacsonyabbnak ítélték meg, társas kapcsolataik szegényesebbek, mint akik nem ítélték magukat akadályozottnak. Mindemellert a politikára gyakorolt egyéni

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Pszi-komplexum

hatásuk megítélése, a politikai-közéleti aktivitás (szervezetekben, egyesületekben való részvétel, petíció aláírása) szintje mindkét csoportban nagyjából azonos. Ez az eredmény nem az akadályozottság mértékével van összefüggésben, hanem sokkal inkább egy általános apolitikus attitűdöt feltételez.

Az általános jól-lét faktorban a szubjektív jól-létet (boldogság, magányosság, szomorúság, elhagyatottság érzése) és a testi jól-létet leíró mutatók mentén is találhatók különbségek a vizsgált csoportok között. A testi jól-lét megítélése nem meglepő, hiszen a csoportképző változónak az egészségi akadályozottság szubjektív megítélését alkalmaztam. A szubjektív jól-lét mutatóiban tapasztalható eltérés arra enged következtetni, hogy akik magukat egészségi állapotuk miatt akadályozottnak érzik, azok az emberek az érzelmi jól-lét és társas kapcsolat szempontjából is hiányosságokat élnek meg, boldogtalanabbak, magányosabbak, mint akik egészségi állapotuk miatt nem érzik magukat akadályozottnak. A két vizsgált csoport egyetlen mutatóban, a másoknak való segítségnyújtásban, mutatott hasonló értéket, amely attitűd mögött azonban több motíváló tényező is lehet, például a későbbi reciprok segítségnyújtás, vagy az öngazolás (Vályi 2008).

IV.3. PSZICHIÁTRIAI BETEGNEK DIAGNOSZTIZÁLTAK ÉLETMINŐSÉGE KÉT ÉLETÚT ALAPJÁN – KVALITATÍV ADATOK

Az életminőség kérdőívek módszertana szerint a kérdések többnyire a közelmúltra – egy-két hét, esetleg pár hónap – vonatkoznak, azonban a közelmúlt eseményei jobban megérthetőek, ha ismerhetőek az előzmények. Esetemben van lehetőség egy tágabb kontextusban elhelyezni az élettörténetek jelenlegi, pillanatnyi helyzetét, illetve rávilágítani az azokban rejlő tartós erőforrásokra.

Jelen tanulmányban két életút segítségével mutatom be pszichiátriai betegnek diagnosztizáltak életminőségét. Nem mélyülök el az életutak narratív elemzésébe, és nem szorítkozom az életutak utolsó pár hónapjának ismertetésére, hanem az életminőség faktorok egyes dimenzióinak érvényesülését, vagy hiányosságait mutatom be. Az egészségügyi ellátást minden esetben kissé részletesebben tárgyalom, arra a kérdésre keresve a választ, hogy mennyiben járul vagy járult hozzá az érintettek felépüléséhez, szubjektív jóllétéhez, életminőségük javításához.

Egy férfi és egy nő interjúalany életén keresztül mutatom be a pszichiátriai betegnek diagnosztizáltak életminőségét, bár interjúalanyaim – akárcsak az ESS adatokban is – 2/3-a nő volt. A hólabda mintavétel hátrányai miatt interjúalanyaim homogenitást mutattak az iskolai végzettség szempontjából, 2/3-uk ugyanis felsőfokú végzettséggel rendelkezik. A most bemutatott interjúalanyok közül az egyiknek van diplomája, a másiknak a szakközépiskolai érettségi a legmagasabb iskolai végzettsége. Egyikük Budapesten él, míg a másik az interjú előtt egy évvel elköltözött Magyarországról, de mindketten budapesti születésűek. Interjúalanyaimat álnéven

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Pszi-komplexum

említem, és az idézeteket azokon a helyeken módosítom, melyek sérthetik az anonimitást.

Választásom elsősorban azért erre a két interjúalanyra esett, mert „kívülről” nézve kiegyensúlyozott életet élnek: önálló családot alapítottak, anyagi jól-lét jellemzi őket, lakhatási körülményeik biztosak, jól fizető munkájuk van, ahol több emberért felelősek, kialakult baráti kapcsolataik vannak. Azonban, ha elmesélik életüket, kiderül, hogy volt olyan szakasz, amikor pszichés és fiziológiai állapotuk alapján az orvosok nem bíztak felépülésükben. Továbbá nyilvánvalóvá válik, hogy a kiegyensúlyozottság látszata mögött (az interjúk elkészítésekor is) komoly erőfeszítések húzódnak, pszichés állapotuk megfelelő szinten tartása végett mindketten házastársaikkal közösen kialakított életvezetési stratégiát folytatnak és gyógyszert szednek.

Az életminőség illusztrálásához vezérfonalként a korábban ismertetett modellt alkalmazom.

1. faktor: önállóság

Önállóság az életmód modellben a személyes fejlődés területének indikátorai az iskolai végezettség, személyes készségek stb. Az általam vizsgált populáció esetében kiemelten fontos a pszichiátriai betegségek első tüneteinek megjelenése, az erre való személyes és családi reakció, a kezelések, intézményes karrier kezdete, mert ez erőteljesen befolyásolja az iskolai részvételt és a személyes készségeket is, úgymint az önbizalom vagy a motiváltság.

1. eset

Zoltán 49 éves, Budapesten él édesanyjával, párjával és nevelt fiával. Életében a pszichiátriai betegség tünete és a szenvedélybetegség csak fiatal felnőtt korában jelentkeztek. Gyerekkorának egyik meghatározó élménye az elfogadás, elismerés, szeretet.

„Úgynevezett jó tanuló jó sportolónak soroltak annak idején, ez volt hosszú-hosszú ideig, amit fontosnak tartok, mert így az idő múlásával úgy gondolom, annak az emberkének majd kezd cseperedni, serdülni igen is kellene azok az impulzusok, amit meg kell kapnia, és én megkaptam a tanáraimtól, a családomtól és volt benne fegyelem, tisztelet, szeretet, volt benne elismerés gondoskodás.” (49 éves férfi)

Személyes képességeinek, tehetségének felismerése első munkahelyének köszönhető, ez mai napig meghatározza életét:

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Pszi-komplexum

„Ezt 4 év alatt sikerült belőlünk kiverni, mondhatom, hogy mint páraelhagyóként érettségiztünk le. Mondhatom, hogy nagyon nagy szerencsémre, mikor elkezdtem dolgozni a belvárosban egy kereskedésben, ahol nagyon jó társaságba kerültem és nagyon megtetszett ez a kereskedelmi élet, adni-venni.” (49 éves férfi)

Zoltán ekkor felismerte önmagában azokat a képességeket, ami egy jó és sikeres kereskedő képességei, és ezt kamatoztatta.

„Neki volt pénze, nekem volt tapasztalatom és visszakerültem a vendéglátóba, és nagyon hamar visszakerültem abba az életbe, amiből kiestem. Két választási lehetősége van egy kocsmárosnak vagy éttermesnek, vagy konzekvensen nem partnere senkinek, vagy konzumál mindenkivel [...] de engem sem kellett féltetni, azt ugye mondtam, mindig is szerettem elmenni, jókat inni, jól érezni magamat, sorolhatnám itt az összes italféleséget mind szerettem, nem azért, hogy kiússem magam, de szerettem, megszoktam.” (49 éves férfi)

Zoltán életében alapvetően meghatározó önrendelkezés, a választási és döntési lehetőség, a személyes kontroll az alkohol és a drogfüggőség kezelését jelenti. Az üzleti életben nagyon sikeres volt, azonban az alkohol és a drogok hatására pszichiátriai betegség tüneteit jelentkeztek: üldözési mánia és hallucináció. Felesége elhagyta, ekkor 38 éves volt. Családja támogatásával felkeresett 8-10 pszichiátert, majd a korábbi OPNI-ban egy rezidens doktornő segítségével tudta elhagyni az italt és a drogot.

„Arányaiban úgy állította föl, hogy 95 százaléka én vagyok, a gyógyszerek támogatassanak 2-3 százalék 1-2 százalékban ő (doktornő – a szerk.). Ez egy kicsit furcsának hangzott, de elfogadtam. [...] Ez azóta a kezelés óta nem ittam semmit sem, tiszta vagyok. Se a drogokkal, sem az alkohollal kapcsolatban vagy a droggal nem éreztem azt, hogy tördelnem kell a kezemet, meneküljek, hogy nem tudom megállni.” (49 éves férfi)

2. eset

Diana 37 éves, férjezett, háromgyerekes nő. Budapesten született és élt, 35 éves korában költözött el Magyarországról. Élete első 4,5 évében nagyszüleivel élt, majd miután szülei önálló lakáshoz jutottak, magukhoz vették, és ettől kezdve megváltozott az élete. Gyermekkorának meghatározó élménye édesanyja ellene irányuló verbális és fizikai agressziója, az elutasítás, kritizálás, kontrollálás, mely áthatotta az életét és az egész családjuk életét.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Pszi-komplexum

„Nagyon biztató közeg (nagyszülők – a szerk.), tanuló, biztató bármit elérhetsz az életbe. Ez nekem egy nagy trauma volt mikor onnan kikerültem és bekerültem az otthoni az elég távol tartó, ridegnevelési közegbe. Olyan családból származom vagy éltem, ahol az anya hordta a nadrágot, rendkívül nagy elvárásokkal, szigorú erkölcsökkel legalább is ezt kommunikálta kifelé, ez ilyen bántalmazó nevelési elv is volt, nálunk rendszeres volt a fizikai büntetés alkalmazása.” (37 éves nő)

Diana nyilvánvaló mentális problémái 16 éves korában kezdődtek, ugyan le tudott érettségizni, de a felsőoktatási felvételi jei sorozatos kudarcot vallottak, ezért egy két éves technikai végzettséget szerzett. 19 éves korában már súlyos evési zavarai is voltak, a családjából egy házasságba menekült, ami fél év után válással végződött, amit újabb kudarcnak ítélt meg, és állapota még inkább romlott. Története szerint életében ez az időszak jelentette a legmélyebb krízist, 21 és 23 éves kor között több öngyilkossági kísérletet is elkövetett.

„Folyamatosan öngyilkossági kísérleteim voltak, evészavarom volt, depresszió meg minden, ami szóba jöhetett. Nyilvánvalóan bekerültem az egészségügyi ellátó rendszerbe, itt jött a következő érdekes dolog, hogy az anyám nem volt hajlandó elfogadni saját felelősségét ebben a helyzetben. Mert ugye az evészavarokat klasszikus szinten családterápiával kell kezelni.” (37 éves nő)

Dianát ebből az állapotból az mentette meg saját narratívája szerint, hogy megismerkedett jelenlegi férjével.

„Soha nem billent volna úgy helyre az önértékelésem, hogy lássam, hogy képes vagyok olyan dolgokat elérni, hogy okos vagyok, tehetséges vagyok, hogy nem én vagyok utolsó a sorban, hogy erre is képes vagyok, hogy lehet engem szeretni, ezt én mind-mind a férjemnek köszönhetem. Úgy, hogy bekerültem az egészségügyi ellátó rendszerbe, bekerültem a pszichiátriára, de igazából semmit nem tett hozzá. Nem mondom, hogy rosszabb helyzetbe kerültem, de egy hajszállal nem kerültem jobb helyzetbe az évekig tartó kezelés semmi eredményre nem vezetett. Többször próbálkoztam utána pszichiáterhez járni, mert ugye azért voltak depressziós időszakaim, de végül a férjem segített.” (37 éves nő)

Diana személyes önrendelkezése, autonómiája, kontrollja tulajdonképpen a férjével való szimbiózist jelenti. A férje biztatására végezte el a főiskolát, váltott munkahelyet és jelenleg egy multinacionális vállalatnál középvezetői pozícióban dolgozik külföldön, majdnem 100 beosztottal. Szinte minden döntést, változtatást, választást közösen hoztak, Diana férje mintegy szupervizor és coach is működik.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Pszi-komplexum

„Mindent rábízhatok, mindenben partner, nincs olyan, amit nem mondhatok el neki, képes a saját problémáját elnyomni azért, hogy az enyémmel tudjon foglalkozni, ugyanakkor képes arra, hogy egészségesen kritizáljon, ez nem megy át egy istenítésbe, meg tudja mondani, ha hülye vagyok, meg tudja mondani, ha valami rossz döntés volt [...] és onnan átkerültem a gyógyszer céghez és onnan elég meredeken megy fölfele a karrierem. Kezdtem gyakorlatilag egy szakmunkásként és most már elég magasra eljutottam. De mondjuk ez a férjem folyamatos biztatása, hogy kirugdosta belőlem a főiskolát, de olyan szinten, hogy szokás szerint mondtam, hogy nem tudom megcsinálni, nem éri meg, ő összevakart, ott ült mellettem és volt olyan, hogy gépelt helyettem és addig rugdosta a szakdolgozatot, amíg készen nem lett. Ő ilyen szinten rakott össze elemenként. Ő támogatta, hogy akarjak többet, menjek külföldre, képes vagyok rá, meg tudom csinálni. Általában az szokott lenni, hogy ő kitalálja, hogy mi legyen, javaslatokat tesz, hogy szerinte ez jó ötlet lenne és nekem már csak meg kell valósítani.” (37 éves nő)

Diana állapota stabilizálódott férje mellett, ám amikor nevelő nagyszülei meghaltak, újra pszichiátriai gyógyszert kellett szednie. Azonban az étkezési problémái nem múltak el teljesen.

Az önállóság faktor esetében a személyes fejlődés területén két eltérő életutat látunk, egy támogató és egy kifejezetten bántalmazó közeget. Az önrendelkezés területén mindkét interjúalany esetében a legmeghatározóbb a személyes kontroll. Míg Diana úgy érezte totális elnyomásban él, egyetlen területe van az életének, ami felett ő rendelkezik és ez a teste, ezért nagyon erős kontroll gyakorolt felette, addig Zoltán a pénztől, a gazdasági és társas sikerei következtében kontrollvesztetté vált és politoxikomán lett. Mindketten pszichiátriára kerültek, Zoltánnak szerencsére sikerült megfelelő kezelőorvost találnia, Diana viszont egy elfogadó, segítő szerelmi kapcsolat hatására tudott állapotán változtatni. Az interjú készítésekor az önállóság tekintetében életükre elégedetten tekintenek, azonban ők maguk is megfogalmazzák, hogy újabb állapotromlás bekövetkezhet életükben, korábbi tüneteik (gyógyszerfüggőség, evési zavarok) visszatérhetnek.

2. faktor: társadalmi részvétel

1. eset

Zoltán bár Budapesten él, mégis egy kisvárosinak mondható közösség veszi körül. Sok embert ismer a korábbi iskoláiból, sport és a munkahelyei révén, tágabb családjának több tagja is itt él, akikkel aktívan tartja a kapcsolatot, mindig csörög a telefonja Természetesen ehhez hozzájárul Zoltán személyisége is:

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Pszi-komplexum

„Ezt mondom mindig a nevelt fiamnak is, hogy olvass rengeteget, meg kell tanulnod, hogy ki tudd fejezni magad, hogy el tudd mondani a gondolataidat, hogy irányítani tudj egy beszélgetést, hogy meggyőző tudjál lenni stb.stb. Az, hogy bíznak bennem most is, akik körülöttem vannak, egyrészt bizonyítottam, nap, mint nap bizonyítok, tehát nagyon nehéz helyzeteket tudok megoldani, mert olyan emberi kapcsolataim alakultak ki, hogy van kitől segítséget kérek.” (49 éves férfi)

Zoltán a saját mikroközösségében aktív és népszerű, kiterjedt üzleti és emberi kapcsolatai vannak, párkapcsolatban él, és körülveszik olyan barátok, akikkel bizalmas dolgait is megoszthatja.

A munkavállalás a társadalmi részvétel egyik formája, mind közösségi, mind pénzügyi (egyéni és osztálytársadalmi), mind az egyén életmódját, napjainak struktúráját tekintve. Zoltán általában vállalkozóként dolgozik, ami az interjú készítésekor jelentős stresszforrás volt számára.

„A Xanaxot már szedem 13 éve. Az orvos felírja én meg szedem. Igazán már rám van bízva ambulánsan, voltak jobb idők, amikor nem kellett annyi, de a sok munkából adódóan, a stressz, sok feszültség meg egyéb más miatti szorongások miatt az utóbbi 1-2 évben egy kicsit meglódt.” (49 éves férfi)

Életének legsúlyosabb krízisében 1 évig volt betegszabadságon, ezért elindították a megváltozott munkaképességűvé nyilvánítási eljárást, akkor még leszázalékolták, és azóta is ebben a státuszban van, megfelelő időközönként jár a felülvizsgálatokra.

„A legutolsó most decemberben volt és mondom, hogy igen konkrét elképzelésem van, növénytermesztéssel és állatokkal szeretnék foglalkozni. Vidéken, van is ott egy barátom, aki ezt csinálja, mert nekem elegendő van ebből az egészségből. Ha egy ilyen jellegű iskolába el tudnának küldeni szívesen, elvégezném. Nagyon jó ötlet. De nincs ilyen iskola. Nem mondanak semmit, csak küldik a papírt, nem úgy van, hogy annyira akarják, hogy a munka világába visszamenjen.” (49 éves férfi)

2. eset

Diana állítása szerint kevés, ám mély kapcsolattal rendelkezik. Számára a mai napig meghatározó édesanyja elutasító magatartása, és a férje támogató kapcsolata, ezen kívül van egy pár barátnője és az egyik testvérére mindig számíthat.

„Egyszerűen olyan elmebetegként áll a dolgokhoz, hogy átmegy sértegetésbe, pizkálásba, minősít, bánt, nem lehet erről egyszerűen beszélni vele, és le írom neki, hogy anyu nem fogok addig veled beszélni, amíg nem fogod fel, hogy

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Pszi-komplexum

nem vagyok öt éves és nem beszélhetsz így velem. Egy három gyerekes 37 éves fél világot igazgató nővel, nem beszélhetsz így. Ha ott lennék, egyébként meg ütne, simán kinézem belőle.” (37 éves nő)

Emellett Dianának nagyon kiterjedt ismerősi köre van, blogot írt, rengeteget chatelt, és a gyerekeik és a kutyáik révén is több hálózatnak tagja, aktív Facebook tag.

„Látom, hogy mi van velük, nagy részük átevődött a Facebookra (a blogolásból – a szerk.). Nincsen szükségem a külső megerősítésre, hogy valamit jól csinálok, vagy jó fej vagyok, mint ahogy régebben volt.” (37 éves nő)

Diana életét jelentősen befolyásolja a munkahelyi emberi viszonyok kezelése, különösképpen, azóta amióta menedzseri pozícióba került. Azonban elmondása szerint ez számára rengeteg kihívással jár, elsősorban az asszertív és hatékony kommunikációt, valamint saját indulatainak kezelését kell megtanulnia.

„Menedzserként tudok építő kritikát visszafolytatni az embereim felé. A mai napig problémát okoz, hogy ne negatív tippet adjak. Annyira mélyen begyökerezett, rossz élményem van ezzel kapcsolatban, hogy ez nap, mint nap előforduló konfliktus.” (37 éves nő)

A társadalmi részvétel faktor tekintetében meghatározó, hogy mindkét interjúalany alapvetően extrovertált személyiség, ezért társas kapcsolatokkal rendelkeztek korábban is, és az interjú készítésekor is. Jogok tekintetében a feljükk tanúsított nem kellő tiszteletről, méltóságról az egészségügyi és a szociálpolitikai ellátás kapcsán beszéltek. Mindkettőjük egészségi és mentális állapotát jelentősen befolyásolta munkájuk. Zoltán vállalkozása több családot tartott el, míg Dianának 100 beosztottja volt egy multinacionális cégnél. A rájuk nehezedő nyomás és az ezzel járó feszültség következtében állapotromlástól tartottak és ez Zoltán esetében már az interjú készítésekor jelentkezett is.

3. faktor: jól-lét

Ebben a faktorban az érzelmi, testi és anyagi jólét jelenik meg. Mivel a pszichiátriai betegnek diagnosztizáltak életében, ha időszakosan is, de kiemelt szerepet játszik az egészségügyi ellátás, ezért erre itt részletesebben kitérek. A pszichiátriai diagnózissal való első szembesülés, a kórházi tapasztalatok mind-mind jelentősen meghatározzák az érintettek énképét, önbecsülését. Maga a diagnózis is stigmává válhat, nem csak a környezet, hanem az érintett számára is (másodlagos stigma).

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Pszi-komplexum

1. eset – Zoltán

Zoltán életében a drogok és az alkohol hatására egy olyan élethelyzet állt elő, ami külső beavatkozást igényelt. Zoltán ezzel tisztában volt, ahogy a pszichiáterek fogalmazznak, volt betegségadata.

„Én felhívtam még egy jó pár top pszichológust mindegyik 3-4 hónapot mondtott. De talán nem is baj. Az összes beteg, aki körülöttem volt, nagyon irigyelt, hogy nekem egy olyan doki jutott, aki rezidens még, fiatal a szakmában, még nincs kiégve, csak a Lipóton tanul és nincs magánpraxisa. Mert más betegnek jutott 5 perc a dokijával futtában, nekem pedig napi egy óra.” (49 éves férfi)

Zoltán bekerült az OPNI-ba, majd néhány hét múlva a pszichiáttere hazaküldte. Bipoláris depresszió diagnózist kapott, erős gyógyszereket szedett, de a pszichiáttere segítségével 2 év után elhagyta ezeket, és már csak egy gyógyszert szed. Jelenleg is ugyanehhez az orvoshoz jár, de már nem az OPNI-ba. Viszonyukkal Zoltán elégedettnek tűnik.

„A pszichiáteremhez úgy járok, hogy a vállalkozásról beszélgetünk, hol voltak hétvégén, mi hol voltunk, mit főztem, hova megyünk, milyen az idő, szóval semmi. Felírja a gyógyszert és kész. Ha gyorsabban megyek, vagy többet kérek, akkor megkérdezi mi történt? És akkor elmondom. Hát nem jó Zoltán, hogy így van, nem írok fel adagolást, úgyis úgy szedi, ahogy akarja, szedje ambulánsan, ahogy érzi, ez így is van.” (49 éves férfi)

A szenvedélybetegségek és a pszichiátriai diagnózis úgy tűnt az élettörténetének szerves részét képezi, identitásának meghatározó eleme, de nem tekint magára betegként.

„Nyilván rengeteg mindennek az oka az alkohol, a kábítószer, ráment a házasságom, ráment az egészségem, ráment az egzisztenciám, úgymond minden, de a vérképeim és a 13 év kitartása, a vérképemből tisztán látszik, hogy visszaállt minden szervezetileg. Nem vagyok rá büszke, de bárkivel megtörténhet, arra meg, hogy mániás depresszió, azzal meg mit kezdjünk. A válasz az, hogy igazából nem foglalkozom vele, nincs jelen a napjaimban, óráimban, egyáltalán nem foglalkozom vele.” (49 éves férfi)

Az interjú idején Zoltán családi állapota kiegyensúlyozott volt, lakhatási körülményei is és anyagi helyzete is, bár ő maga utalt rá, hogy mostanában a vállalkozásában problémák vannak, amik negatívan befolyásolják egészségi állapotát, kevesebb ideje van családjára, pihenésre, feltöltődésre.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Pszi-komplexum

„Tehát én vagyok a megoldó, a likviditás, hogy mikor hol mit, ezeket én fogom össze és nagy felelősség, rengeteg ember dolgozik nem mellettem, hanem velem együtt 80-10 család. Nem beszélve a sajátunkról, ami a legfontosabb. Most autóink vannak, ingatlanjaink vannak, utazásaink voltak komolyak, tudunk menni jobbra-balra amoda, vannak nagyon okos telefonjaink, amire szükségünk is van” (49 éves férfi)

2. eset

Diana életminőségét befolyásolja, a testi jóllétének bizonytalansága, mely az évi zavarai miatt kiemelkedő jelentőségűek. A tápálkozási zavar súlyos fiziológiai hatásainak következményeként 19 évesen került először kórházba.

„Lejár a BNO kezelési idő, kezelési napok száma és aztán egyszerűen elbocsátanak. Folytatódott ugyanott. Aztán egy idő után visszakerülsz. Általában az ilyen embereket leírják.” (37 éves nő)

Diana öngyilkossági kísérletei miatt többször volt kórházban is.

„Ott zárt osztályra kerültem, ami úgy nézett ki egy kezelés, hogy lebilincseltek egy ágyhoz, időnként beléd tömtek egy bizonyos mennyiségű gyógyszert, majd elvittek egy úgy nevezett művészeti terápiára, ahol közölték, hogy rajzoljam le ezt a cserép virágot. De igazából azt, hogy megpróbáljam megérteni, hogy mi okozza, hogy én ilyen állapotban vagyok, hogy hogyan lehetne megküzdési stratégiákat tanítani, vagy olyan csoportterápiát vagy egyéni terápiát, vagy alternatívát kínálni, hogy nem érzi” (37 éves nő)

Diana munkahelyi karrierje, mint korábban volt róla szó, egy sikertörténet, de ahogy az általában lenni szokott, de Diana elmeséli ennek árnyoldalait is.

„A munka az rettenetes nagy teher, jobbrészt ilyen szervezeti problémák miatt, a cég jellegéből és hibáiból adódik, mert nagyon nehezen tudom elviselni, ha valami nem tökéletes, ha nem tudok 100 %-ot nyújtani valami miatt. Tehát a férjem nagyon jól tudja, nagyon jól ráérezett, hogyha nekem nincs lefoglalva a lehető legtöbb agykapacitásom, akkor mindig rosszabb állapotban vagyok lelkiileg. Ha én nem pöröghetek 120 %-on akkor én rosszul érzem magam.” (37 éves nő)

„Most előléptettek, lány manager, középszinten voltam, és most felkértek, hogy csináljak egy új részleget a cégen belül, még van potenciál, és ez nem a vége, úgy néz ki, hogy sikerül áttörni az üvegplafont vagy elég erőteljesen repedezik, igazából rettenetesen jó vagyok abban, amit csinálok” (37 éves nő)

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Pszi-komplexum

Azonban Diana életében is megmaradtak a mentális zavar tünetei, az evési zavarokat nem sikerült leküzdenie.

„Amikor semmit nem tudsz kontrollálni, csak a saját testedet, akkor egész egyszerűen arra koncentrálsz az energiádat, hogy legalább ezt tudod uralni. Ez egy nagyon érdekes dolog egyébként és az a legdurvább, hogy általában az evészavar fiatal emberekre jellemző, fiatalabb korosztályra, és ez nekem a mai napig megmaradt. És nem feltétlenül úgy kell értelmezni, hogy egy nagyon súlyos életveszélyes állapot, de mikor az embernek különleges szokásai vannak az étkezéssel kapcsolatban, mindenképpen valamilyen étkezési zavarnak nevezhető. Nem szeretek másokkal együtt enni, nyilvános helyen enni. Rettentően gyorsan eszem, két perc alatt eltüntettem az ételt.” (37 éves nő)

Az interjúk interpretálásakor számos nehézségbe ütköztem, mert szerettem volna az életút mentén illusztrálni az életminőség egyes faktorait. Azonban az egyes faktorokat nehéz különválasztani, az önállóság és a társadalmi részvétel egyes területei mind-mind kihatnak az általános jól-lét érzelmi, testi területeire. Az általam bemutatott interjúalanyoknak sikerült személyes képességeiket kibontakoztatniuk, amit kamatoztatni tudtak a munkaerőpiacon, így anyagi jól-létükkel elégedettek. Bár az interjú készítésekor a testi és érzelmi jól-léttel kapcsolatosan nem tudtak egyértelműen pozitívan nyilatkozni. A múltban szerzett tapasztalataik, a fiatal felnőttkori szélsőséges mentális állapotromlások következtében szinte sosem érzik magukat biztonságban, saját maguknak kellett tudatosan kialakítani egy olyan stratégiát, mellyel a lehető legkiegyensúlyozottabb életet tudják élni. Ez a teher és ez az állapotromlástól való félelem mindig jelen van életükben, és míg Zoltánnak van élettársa és hivatalos külső kontrollja a kezelőorvosa személyében, addig Diana csak a férjére számíthat.

Összegzés

A kvantitatív adatok alapján megállapítható, hogy az akadályozottsággal élők életminősége általában rosszabbnak mondható azokénál, akik egészségi állapotuk miatt nem érzik akadályozottnak magukat. Feltehetően itt olyan élethelyzetek jelentek meg, melyek eleve depriváltak; alacsonyabb iskolai és szocioökonómiai státusz mellett, vagy éppen okaként, nem kielégítő egészségi állapot társult. Ezekben az esetekben a kvantitatív adatok jellegéből adódóan nem eldönthető, hogy melyik tényező az ok és melyik a következmény. Az akadályozottsággal és az akadályozottság nélkül élők esetében a legmarkánsabb eltérés a szubjektív jól-lét érzelmi, hangulati faktorában jelentkezik, az akadályozottsággal élők körében jóval magasabb azoknak az aránya, akik magányosnak, levertnek, szomorúnak érzik magukat.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Pszi-komplexum

A kvalitatív elemzésben bemutatott két interjúalany életminősége az ESS adatok akadályozottsággal élő népesség életminőségéhez viszonyítva kifejezetten jónak tűnik: mindkettőjük családban él, dolgozik, elégedett anyagi helyzetével, úgy érzik átestek egy nagyon súlyos krízisen, amelyből megtalálták a kiutat. Ehhez az egyik esetben hozzájárult az egészségügyi rendszer, míg a másik esetben inkább hátráltatta a felépülést. Mindkét interjúalany életében a személyes viszonyok, a kapcsolatháló által elérhető támogatások, illetve az, hogy lehetőségük van saját képességek kibontakoztatásához, járultak hozzá ahhoz, hogy elkerüljék az újabb krízishelyzetet. Azonban ők maguk is megfogalmazták, hogy a korábbi pszichiátriai krízisnek vannak viselkedésbeli és egészségükre ható maradványtünetei és bizonyos szinten ezek nehézséget vagy akadályt jelentenek nekik, amikkel nap, mint nap szembesülnek. Kialakítottak a környezetükkel kölcsönhatásban egy egyensúlyt, azonban ezek kényes és bizonytalan egyensúlyok, és kérdéses, hogy a támogató közeg nélkül fenn tartható-e.

Irodalom

- Becker, M. – Diamond, R. J. (2006): Quality of Life Measurement in Persons with Schizophrenia: Are We Measuring what's Important? *Mental Health Law & Policy*, University of South Florida, 111–126.
http://scholarcommons.usf.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1236&context=mhlp_facpub (utolsó letöltés dátuma: 2019. április 21.)
- Görög K. (2005): Funkcionalitás/funkciócsökkenés – Kutatási Jelentés, Országos Lakossági Egészségfelmérés. Országos Epidemiológiai Központ, Budapest
- Hammell, K. W. (2004): Exploring quality of life following high spinal cord injury: a review and critique. *Spinal Cord* 42, p. 491–502
<https://www.nature.com/articles/3101636> (utolsó letöltés dátuma: 2019. április 21.)
- Kováts A. – Tausz K. (1997): Gyorsjelentés a fogyatékos emberek helyzetéről. Szociális Szakmai Szövetség, Budapest
- Központi Statisztikai Hivatal (2013): 2011. Évi Népszámlálás 3. Országos adatok. Budapest, KSH
- Kullmann, L. (2009): A rehabilitáció korszerű szemlélete. „A funkcióképesség, fogyatékoság és egészség nemzetközi osztályozása” (FNO), mint a holisztikus látásmód nemzetközileg elfogadott szabálya. In: Nagyné Zölde M. (szerk.): Szöveggyűjtemény – A munkaképesség szociális, (gyógy)pedagógiai, foglalkoztathatósági szempontú minősítéséhez. Budapest, ELTE BGYF, p. 9-13
http://e-oktatas.barcsi.hu/extra/tudasbazis/szoveggy/szgy_zolde.pdf (utolsó letöltés: 2014. 04. 30)

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Pszi-komplexum

- Martinez-Martin P. – Jeukens-Visser M. – Lyons K. E. – Rodriguez-Blazquez C. – Selai C. – Siderowf A. – Welsh M. – Poewe W. – Rascol O. – Sampaio C. – Stebbins G. T. – Goetz C. G. – Schrag A. (2011): Health-Related Quality-of-Life Scales in Parkinson's Disease. Critique and Recommendations Movement Disorders, Vol. 26, No. 13, p. 2371-2380
https://www.movementdisorders.org/MDS-Files1/PDFs/Task-Force-Papers/Health_Related_QoL.pdf (utolsó letöltés dátuma: 2019. április 21.)
- Morris F. – Vandemaele E. – Claes L. – Vandeveld, S. (2013): Quality of Life in Persons with Intellectual Disabilities and Mental Health Problems: An Explorative Study. Scientific World Journal. 2013: 491918. doi:10.1155/2013/491918
<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3576796/> (utolsó letöltés dátuma: 2019. április 21.)
- Noll, H. H. (2004): Social Indicators and Quality of Life Research: Background, Achievements and Current Trends. Advances in sociological knowledge, Springer p. 151-181
https://www.researchgate.net/profile/Heinz-Herbert_Noll/publication/257940809_Social_Indicators_and_Quality_of_Life_Research_Background_Achievements_and_Current_Trends/links/004635266492e06790000000.pdf (utolsó letöltés dátuma: 2019. április 21.)
- OECD (2012): Sick on the Job? Myths and Realities about Mental Health and Work, Mental Health and Work. OECD Publishing
<http://dx.doi.org/10.1787/9789264124523-en> (utolsó letöltés dátuma: 2019. április 21.)
- Rapley, M. (2003): Quality of Life Research: A Critical Introduction. London, Sage
- Schalock, R. L. – Brown, I. – Brown, R. – Cummins, R. A. – Felce, D. – Matikka, L. – Keith, K. D. – Parmenter, T. (2002): Conceptualization, Measurement and Application of Quality of Life for Persons With Intellectual Disabilities: Report of an International Panel of Experts. Mental retardation, Vol. 40. Number 6., p. 457–470.
<https://pdfs.semanticscholar.org/e542/e17038b0ab3f3be8d10f1b3744cda0e9906d.pdf> (utolsó letöltés dátuma: 2019. április 21.)
- Schalock, R. L. – Verdugo, M. A. A. (2002): Handbook on Quality of Life for Human Service Practitioners. Washington, American Association on Mental Retardation
https://s3.amazonaws.com/academia.edu.documents/11362719/bookchapterexcerpt5chandbk_human_service.pdf?AWSAccessKeyId=AKIAIWOWYYG-Z2Y53UL3A&Expires=1533837467&Signature=eJ%2Fk80EzSYF2nFRong1nH-K%2FXeSw%3D&response-content-disposition=inline%3B%20filename%3D-Handbook_on_quality_of_life_for_human_se.pdf (utolsó letöltés dátuma: 2019. április 21.)

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Pszi-komplexum

- Vályi R. (2008): Az altruizmus jelensége a társadalomtudományban. In: Kötő-Jelek, ELTE TáTK Szociológia Doktori Iskola, Budapest
<http://www.tarsadalomkutatas.hu/kkk.php?TPUBL-A-833/kotojelek2007/TPUBL-A-833.pdf> (utolsó letöltés dátuma: 2019. április 21.)
2013. évi LXII. törvény a fogyatékos személyek jogairól és esélyegyenlőségük biztosításáról szóló 1998. évi XXVI. törvény módosításáról
<https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A1300062.TV> (utolsó letöltés dátuma: 2019. április 21.)

A Mérei-féle csoportcentrikus pszichodráma mint szociodráma

BLASKÓ ÁGNES¹ – PADOS ESZTER²

ABSZTRAKT

Tézisünk szerint a pszichodrámaként elterjedt Mérei-féle csoportcentrikus pszichodráma társadalmi problémák kezelésére is alkalmas módszer, csak ez a lehetőség, elsősorban társadalomtörténeti okokból, nem forrhatta ki magát. Cikkünkben meghatározzuk a társadalmi kérdésekkel foglalkozó csoportmódszer, a szociodráma differencia specifikáját, majd annak alapján elemzünk két Mérei-módszerrel vezetett csoportcentrikus pszichodráma ülést, hogy megfigyeljük, a benne alkalmazott technikák milyen változtatásokkal lehetnek alkalmasak szociodráma vezetésére. Eredményeink a Szociodráma Műhelyünk folyamatos módszertani kísérletező munkájában születtek.

KULCSSZAVAK: szociodráma, Mérei, csoportcentrikus pszichodráma, kritikai terápia, pszichológiatörténet

ABSTRACT

Merei's Group-centered Psychodrama as Sociodrama

According to the authors, Mérei Ferenc's method of group-centric psychodrama can also be used for managing social problems. However, this possibility mentioned above was not fully developed, primarily due to social-historical reasons. In this article the specificity of sociodrama, and the analysis of differencia specifica of sociodrama are defined. Based on the findings, two group-centric psychodrama sessions lead with Mérei-method are analysed to identify the possible changes of techniques necessary to transform the session into sociodrama. Results were born in the Hungarian Sociodrama Methodological Working Group.

KEYWORDS: sociodrama, Mérei, group-centric psychodrama, critical therapy, history of psychology

¹ Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Szociológia és Kommunikáció Tanszék, egyetemi adjunktus.

² Eötvös Loránd Tudományegyetem Pszichológiai Intézet, Eötvös Loránd Tudományegyetem Pszichológiai Doktori Iskola hallgatója, EMMI Budapesti Javítóintézet munkatársa.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Pszi-komplexum

Bevezető

A pszichodráma az akcióorientált pszichoterápiák bevett, Magyarországon igen elterjedt típusa. Noha a szakma több képviselője is alapvetően a pszichoterápiás és önismereti célra használt pszichodramát ismeri és ismeri el, a harmad-negyed generációs pszichodramatisták egyre gyakrabban alkalmazzák újabb és újabb, nem „pszi-cho” területeken (pl. szervezetfejlesztésre, múzeumi vezetésre stb.).

A különböző nyilvános társadalmi terekben alkalmazott dráma vagy azt állítja magáról, hogy képes megtartani (holding) a csoporttagok intrapszichés eseményeit (függetlenül az aktuális dráma rendhagyó körülményeitől), vagy olyan vezetést ígér, ami deklaráltnan társadalmiként képes értelmezni az akcióban születő jelentéseket, azaz ez utóbbi esetben valójában szociodráma.

Paradox módon ezeknek az egyre szaporodó szárnypróbálgatásoknak sokkal komolyabb alapja van, mint az a jelenlegi pszicho-perspektívából látszik, és mint aminek a vezetők valójában tudatában vannak (sokkal inkább csak érzik a módszer más területeken is kezes voltát). A hazai pszichodráma egyik gyökere a Mérei Ferenc-féle „csoportcentrikus pszichodráma” (amely máig a két-három nagyobb létező pszichodráma iskola egyike Magyarországon) ugyanis erős társadalomkritikai térben született. Aminek egyszersmind az lehet a következménye, hogy kellő tudatossággal vezetve a Mérei-féle pszichodráma a szociodráma egyik alapvető típusaként is működtethető. Azaz állításunk szerint az évtizedekig pszichoként (el)ismert módszer úgy tűnik, lényegénél fogva képes arra, hogy társadalomelméletileg megfelelően felvértezett vezetők kezében szociodramává váljon, az interperszonális problémákon túlmutatva beavatkozzon a csoportos és társadalmi jelenségek kezelésébe. A szociodráma tehát olyan dramatikus akció-módszer, amely az interperszonális-ként definiált problémák társas, társadalmi vonatkozásaira kérdez és mutat rá, és amelynek kezelésére hivatott.

Cikkünkben ehhez először válaszoljuk a hazai, Mérei-féle csoportcentrikus pszichodráma születésének néhány par excellence társadalmi vonatkozását, majd ismertetjük a szociodráma általunk felállított differentia specifikáját, a szociodráma társadalmi jelentéskonstruáló képességét. Végül megvizsgáljuk, hogy a jelenleg Mérei-féle csoportközpontú pszichodramaként ismert módszer milyen szemléletű vezetésben válhat a szociodráma egyik típusává.

Pszichodráma: csoportcentrikus módszer a Kádár-korszakban

A Jacob Levy Moreno nevéhez fűződő pszichodráma a hetvenes évek elején indult útjára „intézményesen” Magyarországon, azaz Mérei Ferenc akkor indította el Mű-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Pszi-komplexum

helycsoportját (továbbiakban: M.Cs.) olyan csoporttagokkal,³ akik közül néhányan már korábban találkoztak a módszerrel (Ajtony 2006). A Kádár-korszakban Magyarországon Mérei bábáskodásával született módszer specifikumait érdemes kontextusában is vizsgálni, a módszer szociodramaként való részletes elemzése előtt. Mert noha a Mérei-féle csoportcentrikus pszichodráma pszichodramaként terjedt el, egyrészt erősen táplálkozik a Moreno-féle szociodramából is, másrészt pedig olyan társadalmi közegben alakította ki Mérei, amely önmagában óhatatlanul rávetül magára a módszerre.

J. L. Moreno tehát a szocio- és a pszichodráma kitalálója is egyben. Mérei a Műhelycsoportban alapvetően a pszichodráma módszert fejlesztette, miközben a posztumusz megjelent, Bagdy Emőke által szerkesztett kötetében, *A pszichológiai labirintusban*, a két műfaj között mindössze *tartalmi* különbséget tesz: a szociodramát politikai és társadalmi problémákat megoldozó műfajnak tekinti, a pszichodramát pedig személyközpontúnak. A tartalmi különbségtétel után egyenesen úgy fogalmaz, hogy a szociodráma és a pszichodráma „a mai gyakorlatunkban összefolyik” (Mérei 1989: 142), hiszen a különbség csak abban rejlik, hogy a konfliktust a vezető az absztrakció vagy a konkrét élmény felé viszi. Méreinek ez a gondolata – noha nem értünk vele egyet, mert szerintünk ma a két módszer között pontos vonal húzandó⁴ – bennünket abban erősít meg, hogy Mérei sajátos módszertanában immanensen vannak jelen az általunk szociodramatikusként aposztrofált elemek.

És valóban, az, amit ma Mérei-féle csoportcentrikus pszichodramaként ismerhetünk, a társas dimenziót, illetve az egyén tágabb környezetét nemcsak beemeli a pszichodráma keretei közé, hanem erősen arra is fókuszál – köszönhetően a társadalmi közegnek is.

Ugyanis Mérei Ferenc figyelmének középpontjában mind elméleti munkásságában, mind élettörténetében a kiscsoport állt. Olyan időszakban, közegben és olyan attitűddel élt, aminek köszönhetően az életvilág egyes részeinek élhetővé, olykor akár művészivé formálásának (Havasréti 2006) lehetősége egy tágabb, diktatórikus kereten belül történhetett csak meg. Valódi, intézményes közegekből (egyetemi katedra, Gyermeklélektani Intézet, Szociológiai Intézet) kizárják, ám épp a mindenkori aktuális ki- vagy adott esetben elzárás okán és ellenében teremődik vagy hozható létre élhető tér. Mozgalmár tapasztalatai, az avantgárdhoz való ellenállhatatlan vonzódása, barátaiából álló sajátos szubkultúrát létrehozó vagy éppen szakmai csoportjai (a „Törzs”, „M.Cs.”) (Havasréti 2006, Mérei 1989, Bagdy 2006, K. Horváth 2006), rabtársaira nagy hatással lévő börtönélete (Litván 2006), illetve az ezekből és itt

³ Ajkay Klára, Bagdy Emőke, Dobos Emőke, Erdélyi Ildikó, Láng Iringó, Pál Mária, valamint Kapusi Gyula, Pajor András, Falus Ferenc, Forgács Péter.

⁴ Vö. alább: 2. A közös társadalmi jelentés meghatározása c. rész.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Pszi-komplexum

született munkái mind-mind az egyén csoportos tereinek megteremtéséről és az abban való eligazodásról szóltak – a tágabb, társadalmi közeg ellenében.

Amikor tehát a hetvenes években elindul a pszichodráma Műhelycsoport, akkor a csoportról mint formáról sokrétű elméleti és gyakorlati tapasztalata van Mérei Ferencnek, és nem kérdés, hogy ezt tekinti az emberi-társas-társadalmi működés alapvető formájának. Az e közegben kialakuló módszer társadalomtörténeti szempontból mindenképpen áttételesen átpolitizált.

Összességében tehát úgy látjuk, hogy olyan társadalmi térben rajzolódik és hozza létre azt a pedagógiai-pszichológiai gondolkodást Magyarországon Mérei Ferenc, ahol éppen az önmagunk megtalálása a cél az intézményrendszerekkel szemben.

Az elmúlt évtizedekben azonban a közeg erősen átalakult, az esetleges társadalmi áthallások háttérbe szorultak, és maga a pszichodráma módszer – egyéb pszicho-módszerekkel karöltve pedig szűk körök kiváltságává alakul, ahogyan ezt a kritikai pszichológiai gondolkodás (Kovai 2016, Gergely 2018) egyre részletesebben igyekszik felszínre hozni.

Ha tehát a szociodráma módszertanát és elméletét kívánjuk újragondolni, akkor a fentiek alapján mindenképp érdemes a Mérei-féle csoportcentrikus pszichodráma módszert is számításba venni.

A szociodráma differentia specifikája: a közös társadalmi jelentés⁵

2016 végétől a Magyar Pszichodráma Egyesülettel (MPE) együttműködő szociodráma műhelyünk⁶ a nemzetközi PERFORMERS⁷ projektünkkel megtámogatva elkezdte újra intézményesen feléleszteni a szociodramát a hazai közegben. Műhelyünk szisztematikus elméleti és gyakorlati adaptálásnak, illetve kidolgozásnak látott neki. A folyamat során jutottunk el Mérei Ferenc csoportcentrikus pszichodramájának vizsgálatához, mert úgy láttuk, hogy vélhetőleg a Mérei Ferenc-féle csoportcentrikus pszichodráma a szociodráma jól körülhatárolható típusaként azonosítható – mini-

⁵ Ebben a részben a gondolatmenetünkhöz szükséges főbb téziseinket ismertetjük, de e cikk keretei nem teszik lehetővé az állítások részletes kifejtését, így azokat későbbi tanulmányokban tervezzük közléteni.

⁶ A módszertani összehasonlítás kezdeményezését és vizsgálatát a szociodráma műhely tagjai végezték, akik a szociodráma módszerének szisztematikus kidolgozására hivatottak. A csoport tagjai: Blaskó Ágnes, Durst Mónika, Galgóczi Krisztina, Horváth Kata, Kocsi Andrea Zsuzsanna, Pados Eszter, Tóth Attila.

⁷ A P.E.R.F.O.R.M.E.R.S. projekt az Erasmus+ Stratégiai Partnerségek Program keretében és finanszírozásában valósult meg. Négy európai ország négy pszichodráma szervezete és négy hátrányos helyzetű fiatalokkal foglalkozó intézménye működött együtt. A projekt többek között nemzetközi tudásmegosztásról és helyi fejlesztésekről szólt. Lásd bővebben: Blaskó, Á. – Horváth, K. – Pados, E. (2017): *Társadalmi felelősség, módszer, aktivizálás. Szociodráma Európában hátrányos helyzetű fiatalokkal és segítőkkel*. Pszichodráma, A Magyar Pszichodráma Egyesület folyóirata, 2017. ősz.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Pszi-komplexum

mális módszertani, technikai változtatásokkal, de paradigmaticus szemléletmódváltással.

Ekkorra már azzal a közösen kidolgozott előfeltevéssel dolgoztunk, miszerint a szociodráma differentia specifikája a pszichodrámaéhoz képest a *közös társas, társadalmi jelentés születése*. E meghatározásból a *közös jelentés* és a *társadalmi* fogalmát is fontos tisztázni.

A *közös jelentés* konstruálódása azért alapvető eleme a szociodrámának, mert – szemben a pszichodrámaival – a csoport közös mentalizálása (Krüger 2017) a cél – legyen szó akár a probléma feltérképezésről, konfliktusmegoldásról, vízióalkotásról vagy szupervízióról. A szociodráma ugyanis egy közösség problémájával foglalkozik, amelyre természetesen szülehetnek egyéni válaszok, megoldási stratégiák, de minimum a probléma detektálásának szintjén fontos az együttes megértés, belátás megszületése. Enélkül ugyanis az önismereti hozadék marad előtérben a dráma ülésnek, hiszen azt tanulhatja meg a résztvevő, hogy egy adott társas vagy társadalmi kontextusban milyen személyes szerepvállalásra képes és miért, illetve hogyan tud azon alakítani. A szociodráma célja azonban a közös társas, társadalmi problémák feltárása és azok (kompetenciáján belüli) kezelésének megkezdése új jelentéskonstruációk létrehozásával. A közös jelentés tehát feltételezzük, olyan, a csoportmunkában explicit konstruálódó jelentés, amely a közösség számára újszerű felismerést hoz, amely új módon rendezi a közös tudást.

Önmagában tehát egy játék közben vagy a sharingben (játék utáni megosztás) elhangzó jelentés hiába explicit, még nem tekinthető közösnek. Akkor válik a jelentés közössé, ha az például:

- nyilvánvalóan meghatározza, befolyásolja a játék/az ülés egészének irányát; (Így például abban a vizsgált nagycsoportunkban, amelyben a „Hogyan vagyunk így együtt?” kérdésre végül a deportálás előtt álló zsidók egy napját játssza el a csoport, nyilvánvaló, hogy a csoport beleegyezett a klíma abbéli interpretációjába, hogy a jelenlegi helyzet/közérzet és a deportálás előtti állapot sok ponton azonosítható.)
- a csoport explicit témájává válik;
- sokan csatlakoznak a sharing körben az adott jelentéshez;
- közös munka, gondolkodás kezdődik az adott kérdésben; (Így például, amikor a műhelycsoportunk egy adott politikai helyzet megoldására kereste a választ, a problémamegoldás vágya tartalmazta azt a közös értékítéletet, miszerint a résztvevők az adott politikai helyzetet problémásnak érzékelik.)
- a tagok nagy része például utólagos megkérdezés után beszámol az adott jelentés megszületéséről.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Pszi-komplexum

Társadalminak akkor tekinthetjük a közös jelentést, ha az az intrapszichés és az interperszonális szinten kívüli szintek valamelyikére fókusz kerül. Azaz, ha egyértelműen csoportműködési, intézményi vagy társadalmi problémákon dolgozik a drámaesemény. Ez az öt szint – intrapszichés, interperszonális, csoporton belüli, intézményi (csoportközi) és kulturális (társadalmi) – a dramatiszta diskurzussal összhangban követi az emberi létezés komplexitási szintjeit, noha olykor bio-pszichológiai (Blatner 2011) és metafizikai (kozmosz) szintet (Zuretti 2011, Lindqvist 2005) is szokás beemlíteni a diskurzusbba.

Az egyes szintek természetesen nem határolhatók el minden esetben egyértelműen, de az, hogy mennyire kerültek fókuszba az egyes eseményeken, viszonylag jól meghatározható. Így például csoportműködési problémaként jelenhet meg egy diszfunkcionális hierarchikus szerveződő, munkára szerződött csoport működése, és a drámaesemény fókuszában a pozíciók és a jogosultságok feltárása lehet a középpontban, miközben természetesen az intézményrendszer egészének diszfunkcionalitása is feltárulhat csakúgy, mint a társadalmi tudás a hierarchikus szerveződés mibenlétéről.

Összességében tehát a szociodramában *társadalminak* tekintjük a csoporton belüli, az intézményi és a kulturális probléma fókuszát is.

Az elemzési szempontok – az ülések szerkezete

Miután tehát kapcsolatot láttunk a Mérei-féle csoportcentrikus pszichodráma és a szociodramáról gondoltak között, Szociodráma Műhelyünkkel részt vettünk két csoportcentrikus pszichodráma alkalmon, majd közösen végigelemeztük, hogy a közös társadalmi jelentések születését a módszer mennyiben (milyen elemekkel, technikákkal) képes biztosítani. Az alábbiakban ezeket a szakmai-technikai eredményeinket közöljük úgy, hogy azok a dráma iránt érdeklődő szakemberek számára a konkrét ülések tartalmi ismertetése nélkül is érthetőek legyenek.

Az első csoportalkalmat Mérei Zsuzsa, pszichodráma vezető, Mérei Ferenc lánya vezette kifejezetten a Műhelytagok számára⁸, az utóbbit Ajkay Klára, egykori M.Cs. tag, kiképző pszichodráma pszichoterapeuta, szupervízor és Kökény Veronika kiképző pszichodráma pszichoterapeuta, szupervízor vezette az MPE Szakmai estjeinek keretén belül „Szakmai est a csoportjátékról” címmel.⁹ Amíg a Mérei Zsuzsa-féle csoportot kifejezetten műhelyünk számára szerveztük, így a résztvevők ismerték egymást; addig az utóbbi csoport nagycsoport volt, és a Magyar Pszichodráma Egyesület minden tagja számára elérhető, tagjai lazán kapcsolódtak egymáshoz. Az ese-

⁸ 2017. október 20. 13:00–16:00, Auróra.

⁹ 2017. november 17. 17:00–20:00, Köz-hely.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Pszi-komplexum

ményeket a helyszínen jegyzőkönyvben rögzítettük, majd a Műhelyünk által fejlesztett szociodramatikus folyamatelemzéssel¹⁰ elemeztük.

Az alábbiakban e munka és a szakirodalom feltérképezése eredményeként számba vettük az esetlegesen létrejött közös társadalmi jelentéseket megfigyeltük, hogy azok a csoportnyilvánosságba kerültek-e, és megvizsgáltuk a létrejöttüket biztosító technikákat.

Az elemzés megkezdése előtt elsőként a két esemény szerkezetét rekonstruáltuk, majd megnéztük, hogy mely elemek biztosították vagy biztosíthaták volna – előfeltevésünkkel összhangban – a közös társadalmi jelentés születését.

Megállapítottuk, hogy mindkét esemény:¹¹

- jellegzetes Mérei-féle módszerrel, az ún. „buggyantás” technikájával hozta fel a színpadra a csoport közös, valódi megdolgozandó témáját;
- majd ahhoz keresett egy analóg, játékba fordítható, színre vihető fikatív szituációt;
- majd a színpadon kiépítette a kezdő képet;
- és különböző dráma technikákkal (reflektor, időugratás, interjú) vezette le a játékot.

Végül zárásként saját szerep megélésére, egyéni belátásokra kérdezett rá (*megvalósítottad-e a szerepedben, amit szerettél volna; tudod-e, hogy mit szerettél volna kipróbálni a szerepformálásoddal*).

Elemzési szempontok – a közös társadalmi jelentések születését biztosító technikák

Előfeltevéseink szerint akkor tekinthetjük az eseményt szociodramának, ha a konstruálódó jelentések valóban közössé válnak. Noha a téma mindkét általunk vizsgált ülésen egyértelműen társadalmi volt, kevés eszköz szolgálta azt, hogy a feldolgozásból származó tanulságok valóban közössé is váljanak. (Ne feledjük, a Mérei Ferenc-féle módszer csoportcentrikus pszichodráma, nem szociodráma, tehát mai formájában semmi esetre sem elsődleges célja az, amit számonkérünk rajta. A kérdésfelvetésünk éppen az, hogy tekinthető-e, vagy átalakítható-e a Mérei-féle pszichodráma a szociodráma egyik típusának.)

¹⁰ A szociodráma módszertani fejlesztésünk keretében készülő diary form, három szinten elemzi a dráma alkalom folyamatát: 1. rész: az adott alkalomra vonatkozó alapvető információkat tartalmazza (résztevők száma, helyszín, körülmények stb.) A 2. rész: a drámafolyamat részletes leírása, a dráma felépítését követve (bejelentkező kör, bemelegítés, akció megosztás és reflexió, zárás), 9 szempont mentén (pl.: instrukciók, reflexiók, fordulópontok, csoportdinamika). A 3. rész az adott alkalom értelmezései, a folyamat elemzése kerül rögzítésre.

¹¹ Összhangban az Erdélyi Ildikó által, a Mérei-féle drámákról rögzítettekkel (Erdélyi 2006).

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Pszi-komplexum

A folyamatanalízis mint a közös társadalmi jelentés konstruálódásának fő tere

Először vegyük a folyamat során a legutolsó mozzanatot: a játék értelmezését. A csoporttagok körben ülnek és a vezető által megadott szempontból feltárják a megéltetket. A Mérei-féle csoportcentrikus pszichodráában az egyéni szerepvállalásokra való reflexiók után a csoportdinamika és a játék dinamikájának összekapcsolására hívja a vezető a tagokat (Erdélyi 2006) például a „*Mit gondoltok, mi történt?*” típusú kérdéssel, amely folyamatanalízisre szólít. A kérdés jelentősége szociodramatista szempontjából, hogy egyrészt biztosítja a fent leírt kritériumok közül a csoportfolyamat értelmezésének explicit megjelenését az ülés alatt, másrészt komoly lehetőséget kínál a közös jelentés születésére, hiszen olyan szituációban történik, amikor – szemben a játékkal – biztosan nincsenek párhuzamos események a csoportban, tehát egy beszélő van, akire a többiek odafigyelnek, amikor már nem az akcióé, hanem az interpretációé a szerep. Ráadásul mindez olyan kiemelt helyen van – zárás-kor – az ülés egészében, amelyre a résztvevők az egyik legnagyobb eséllyel emlékeznek vissza.

A Szociodráma Műhelyünk által vizsgált két csoportcentrikus pszichodráán a folyamatanalízis idő hiányában elmaradt. A záró kérdés mindkét esetben a privát felé vitte az értelmezés megkezdését. Mérei Zsuzsa arra kérdezett rá, hogy szerepükben meg tudták-e a játékba lépők valósítani, amit szerettek volna. Az Ajkay-féle verzióban annak mentén ment a feldolgozás, hogy miért éppen azt a szerepet választották vagy kapták a résztvevők, amit. Mindkét kérdés a csoporttagok egyéni élettörténetébe illeszti a csoport eseményeit, tehát az intrapszichés felé indítja az interpretációt.

Amennyiben szociodráma ülésen lennénk, a közös jelentés megszületése érdekében érdemes ügyelni arra, hogy a folyamatanalízis semmilyen körülmények között ne maradjon el az ülés végéről az egyéni tanulságok levonása, a csoportülésen belül viszont el is maradhatna. Sőt, a Szociodráma Műhelyünk egy része által képviselt szigorúbb szociodráma-felfogás szerint el is kell, hogy maradjon, hiszen olyan belső folyamatokat indíthat el, illetve tehet nyilvánossá a kérdés, amelyre egy szociodráma ülésen a résztvevők nem szerződtek.

A történet alakulását befolyásoló vezetői intervenciók: időugrás, új szereplő ajánlása, sorsfordító esemény bejelentése

A Mérei-féle játékok fontos eleme, hogy a szabad interakciókat olykor a történet menetébe való vezetői beavatkozás alakítja. Ennek három példáját láttuk a vizsgált eseményeken: az időugrást, új szereplő ajánlását, illetve sorsfordító esemény bejelentését.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Pszi-komplexum

Időugrás mind a Mérei Zsuzsa-féle, mind az Ajkay-Kökény által vezetett ülésen megjelent. Ennek technikája, hogy a folyamatokat meggyorsítandó az időt a vezető egy beszéléssel „előbbre tekeri”. Azaz arra kéri a résztvevőket, hogy az eseményeket folytassák néhány órával, nappal vagy akár évvel később.

Új szereplő ajánlása csak az Ajkay-Kökény-féle eseményen jelent meg: itt az egyik vezető a játékban nem lévő csoporttagoknak ajánlotta, például a rendőr szerep színrevitelét, amelynek a megjelenése egyszerre növelte volna a fenyegetettség érzését a színen és biztosította volna egy fontos társadalmi szereplő, a náci hatalom helyi intézményesített kiszolgálóinak megjelenését.

Mindkét technika azt szolgálja, hogy a vezető valamilyen módon meggyorsítsa, új perspektívába helyezze a csoport által spontán felvitt eseményeket.

A szociodramatista szempontjából ez a módszer nem csak technikai okból fontos (nyilván segíti a dráma kibontakozását, az időkeretek kontrollálását), hanem jó lehetőséget adhat a társadalmi jelentés létrejöttének biztosítására is, hiszen segítségével tágabb, illetve más perspektívát kínálhat a vezető. E technikákkal tehát a második részben felsorolt szintek megjelenése és a társadalmi intézményrendszer horizontális megrajzolása is biztosítható.

Ha tehát például az időugrás történelmi távlatokba helyezi a jelen eseményeit, úgy a transzcendensnek nevezett szintre helyezi a jelen történéseit a vezető, míg a hatalom reprezentánsának behozatalával egyértelműen segíti a társadalmi dinamikák felőli értelmezés megindulását. Ha azonban ezt még tudatosabban teszi a szociodráma-vezető és ügyel arra, hogy ténylegesen az összes társadalmi szereplő a színpadra kerüljön, akkor könnyen megszülethet egy olyan játék, amelyben nem csak a csoporttagok számára érzelmileg előtérben lévő szerepek, pozíciók jelennek meg, hanem az a társadalmi valóság, amely, még ha sokszor áttételesen is vagy távolabbról a résztvevők számára közvetlenül nem látható módon, de hatással van az adott szituáció alakulására.

A jelentéskonstrukciónak fókuszot nyújtó vezetői beavatkozások: instrukciók, ismétlés, reflektor

A Mérei-féle drámák másik fontos eleme, hogy a csoport résztvevőit, illetve a szereplőit viszonyok tisztázására szólítják fel a vezetők: „Az egymáshoz való viszonyokat tisztázzátok!”.

Az instrukció lényege, hogy a csoportban zajló dinamikák kerüljenek a fókuszba. Ez a cél a buggyantásnál, a játékok alatt, illetve a folyamatra reflektáló zárókörben is.

A fenti instrukció tehát akár az ülés első fázisában, az ún. buggyantás folyamatában is elhangozhat, hiszen ott a cél, hogy a résztvevők az itt és mostban megszülető közös témájukat találják meg, amelynek integráns része a köztük lévő dinamika.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Pszi-komplexum

Esetünkben azonban a szerepfelvétel után Ajkay Klára explicite kérte erre a játékban résztvevőket.

A szociodramatistákat ez az instrukció segíti a társas szint megjelenítésében és fókuszban tartásában.

A vezető azonban élhet mind a buggyantás folyamat alatt, mind a játékvezetésben, mind a zárókörben olyan eszközökkel, amelyek instruálás nélkül vannak a figyelem középpontjába bizonyos jelentéseket. Az ismétlés eszköze a protagonista központú pszichodramában is jól ismert. Funkciója, hogy minden interpretáció nélkül bizonyos, a vezető által fontosnak ítélt jelentésekre irányuljon a figyelem. A Mérei-féle vizsgált esetekben a buggyantás folyamata alatt láttuk mindkét alkalommal, hogy a vezető bizonyos elhangzott fordulatokat megismétel, akár hozzátéve, hogy „ott tartunk, hogy...” Van azonban a *reflektor* nevű, a játék menete alatt alkalmazható technika, amely szintén interpretáció nélkül von fókuszba fontosnak ítélt történéseket. Lényege, hogy az események párhuzamosságát letiltja, bizonyos színhelyek eseményeit kihangosítja, és az egész számára elérhetővé teszi. Funkciója teljesen gyakorlati is lehet: hiszen fontos, hogy tudják egymásról a résztvevők, hogy a különböző helyszíneken mi zajlik. Ajkay Klára a vizsgált eseményen minden helyszínt reflektor alá vett, de kisebb csoport esetén erre nem feltétlen van gyakorlati okokból szükség.

A fenti három technika fontos tehát ahhoz, hogy megosztottá, közössé váljanak a jelentések, amelyekre e technikák esetén kivétel nélkül a vezető tesz ajánlatot. (Feltevélezzük, hogy a hamis, a csoport által nem jóváhagyott ajánlatokat úgyis figyelmen kívül hagyja a csoport.)

Tudni kell, hogy a vezetői ajánlatoknak a csoportdinamika miatt mindig kiemelt jelentése van, így valójában a vezető a kiemelésekkel akkor is értelmez, ha nem interpretál. Jó, ha a fent rögzített elvek szerint a szociodramatista kellő tudatossággal képes használni ezeket az eszközöket.

Összegzés

Cikkünkben megmutattuk Mérei Ferenc csoportcentrikus pszichodramájának esetén keresztül, hogy Magyarországon a politikai közeg hogyan tehetette lehetővé a pszichológiai módszerek és gondolkodás megerősödését, miközben elterelte a figyelmet ugyanezen technikák lehetséges társas és társadalmi közegben való alkalmazhatóságáról. Érdekes lehet elgondolkodni – a fenti elemzés példáján –, hogy a különböző bevett és jól kidolgozott pszichológiai módszerek hogyan mozdíthatóak el az individuális szemlélettől a társadalmi fókusz felé.

Megállapítottuk azt is, hogy a szociodráma differentia specifikájának rögzítése közben kialakult előfeltevéseinknek (közös társadalmi jelentés születése) a Mérei-féle csoportcentrikus pszichodráma kevés transzformációval, tudatos szociodrá-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Pszi-komplexum

ma-vezetői szerepbelépéssel megfeleltethető. A közös társadalmi jelentés születésének alapkritériumát további tanulmányokban tervezzük kifejteni.

Fontos leszögezni azt is, hogy amennyiben a Mérei-féle csoportcentrikus pszichodramát szociodramaként alkalmazzuk, akkor az a sok szociodráma-típus közül csak az egyik lehetséges, viszont szerencsére elég jó hagyománnyal rendelkezik, átadható rendszere van.

A másik, szintén továbbgondolandó kérdésünk, hogy milyen céllal, mikor érdemes éppen ezt a fajta szociodramát alkalmazni. E kérdés megválaszolásához sokat segíthet az a viszonylag teljes funkciólista, amelynek kialakítását még Szociodráma Műhelyünkben nem fejeztük be. Ennek ellenére az már jól látszik, hogy például a Mérei alapú szociodráma tudományos felmérés céljára nem alkalmazható, de például szervezetfejlesztésre, társadalmi kontextualizálás céljából vagy éppen közösségi vízióépítő funkciókra alkalmas lehet.

Irodalom

- Ajtony Á. (2006): Adalékok a pszichodráma történetéhez. In: Borgos A. – Erős F. – Litván Gy. (szerk.): Mérei élet-mű. Tanulmányok. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Bagdy E. (2006): Pszichodráma műhelycsoportunk (M. Cs.) teljesítményei. In: Borgos A. – Erős F. – Litván Gy. (szerk.): Mérei élet-mű. Tanulmányok. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Blatner, A. (2011): Reflections on sociodrama. In: Wiener, R. – Adderley, D. – Kirk, K. (eds.): Sociodrama in changing world. Sociodrama and Actions Methods Training, London, 47–60.
- Erdélyi I. (2006): Mérei Ferenc pszichodramája. In: Borgos A. – Erős F. – Litván Gy. (szerk.): Mérei élet-mű. Tanulmányok. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Gergely S. (2018): Kié a pszichológia? Kinek és miért van szüksége a kritikai pszichológiára? <http://ujegyenloseg.hu/kie-a-pszichologia-kinek-es-miert-van-szuksege-a-kritikai-pszichologiara/> (Letöltés dátuma: 2019. 04. 21.)
- Kovai M. (2016): Lélektan és politika. Pszicho-tudományok a magyarországi államszocializmusban 1945–1970. L'Harmattan, Budapest.
- Krüger, R. (2017): A zavarspecifikus pszichodráma-terápia. L'Harmattan, Budapest.
- K. Horváth Zs. (2006): Szexuál-lélektani szubkultúra az ötvenes évektől. Vázlat a Törzs keletkezéséről és politikai szocializációjáról. In: Borgos A. – Erős F. – Litván Gy. (szerk.): Mérei élet-mű. Tanulmányok. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Pszi-komplexum

- Lindqvist, M. (2005): Religion and the spirit. In: Holmes, P. – Karp, M. – Watson, M. (eds.): Psychodrama since Moreno. Innovations in theory and practice. Routledge, London – New York, 137–152.
- Mérei F. (1989): A pszichológiai labirintus. Fondorlatok és kerülőutak a lelki életben. Pszichoteam, Budapest.

Az öncélú hatékonyság kultusza

DARUKA ISTVÁN¹

ABSZTRAKT

A jelen esszé körüljárja a technokapitalista nyugatias modernitás öncélú hatékonyságkultuszát, bemutatva annak profitvezérelt, kompulzív, teljesítménykényszeres trendjeit, amelyek természetsszerűleg vezetnek mind az egyének, mind pedig a globalizált világtársadalom dehumanizációjához, dekontextualizációjához. Ezen esszé egyben egy felkiáltás is, az emberért, az emberiségért, amelyet a jelen írás „impresszionista” stílusa és humanizált narratívája tesz talán még érzékletesebbé.

KULCSSZAVAK: öncélú hatékonyság, technokapitalizmus, hasított időpercepció, egzisztenciális szorongás, teljesítménykényszer, profithajszó, társadalmi bizonytalansági relációk

ABSTRACT

The Cult of Reflexive Efficacy

This essay elaborates on the reflexive efficacy cult of the technocapitalistic Western modernity, unequivocally demonstrating its profit-driven, compulsive trends which naturally lead to dehumanization and decontextualization both on the individual and societal levels. As such, the present work is also an exclamation for humans, for humanism, being further supported by its “impressionist” style and humanized narrative.

KEYWORDS: reflexive efficacy, technocapitalism, broken time perception, existential anxiety, compulsive production, profit race, social uncertainty relations

Hatékonyságvezérelt mindennapjainkban effektív társadalmi döntési terünk talán nem is több már, mint egy szakadékba zuhanó autóban azt mérlegelni, hogy bekapcsoljuk-e a klímát, vagy sem: *elolvassam-e ezt a Metszetek cikket, vagy sem?* De vigyázzon, kedves Olvasó! Amennyiben az elolvasás mellett dönt, az megzavarhatja

¹ Tudományos főmunkatárs, Semmelweis Egyetem Általános Orvostudományi Kar, Biofizikai és Sugárbiológiai Intézet.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Hozzászólás

hatékonyságvezérelt gondolatait, sőt mi több, jelentős kieséseket okozhat kitüntetett profittermelő tevékenységében is!

Valóban. Teljesítmény- és időkényszeres világban élünk. Megy a hajsza, a könyörtelen profitvadászat. A csillogó, békés színpalak mögött egymást tapossák, ölik az emberek. Vagy pedig saját magukat nyomják el, teszik tönkre, hogy olajozottan működő, megbecsült, konform fogaskerekek lehessenek a nagy gépezetben. Teszik mindezt mosolyogva egy névlegesen jobb, békésebb, fenntarthatóbb világ létrehozása érdekében. Hogy le ne maradjanak, a hit, erkölcs, emberség ódivatú ballasztjait rég kidobták már, de erősen kopik, töredezik a polkorrekt zománc is. Sőt mi több, ott tartunk, hogy már-már bűnné, de legalábbis jelentős versenyhátránnyá válik a becsület, az őszinteség. Ha akadna még egyáltalán valaki, aki tudja, hogy mit is jelenthettek valójában ezek a mára kiüresedett humán-attribútumok.

Ahogy erősödik a technokapitalista teljesítmény- és profitkényszer, úgy válnak egyre fontosabbá a rövidtávú előnyök („itt és most”) a potenciális hosszútávú hátrányokkal („bizonytalan, távoli jövőd”) szemben. Ez az időskálák közötti egyre növekvő, sőt öngerjesztő feszültség egy perceptív szakadáshoz vezet, az időskálák közötti hasításhoz. Irreverzibilisen is megszűnik a nyugalom, a végtelenből véges lesz (Daruka 2013). Az ilyen értelemben vett hasított, szimmetriasértett nyugatias modernitásban természetszerűleg erősödik a sietség, a hajsza. S ahogyan duzzad a profitlavina, ennek saját, öngerjesztő erőtere elnyom, maga alá temet minden más (emberi, természeti stb.) szempontot, értéket. Ezáltal a társadalmi, mentális metrika egydimenzióssá redukálódik és bezáródik (Marcuse 1990). A GDP alapú technokapitalizmus dehumanizált, egydimenziós világa ez.

A tudomány a számalapú profitmaximalizációt leghatékonyabban kiszolgáló ke-retrendszer, s ezen minőségében mint a technokapitalizmus egyik hajtómotorjára is tekinthetünk. A technokapitalista világgazdasággal szoros csatolásban fejlődő tudomány manapság megkérdőjelezhetetlen, megkerülhetetlen fellegvárrá vált, sőt egyesek a tudomány önkényuralmáról [Feyerabend], mások viszont már a tudomány alkonyáról is értekeznek (Corredoira 2013).

A technokapitalista nyugatias modernitás időpercepcióját a végesség, a dekontextualizált hasítottság jellemzi, ellentétben a természeti népek folytonos, koherens „végtelen” időszemléletével (Fejős; Daruka 2013). A globalizált technokrata ember elszakadt a természettől, természetes belső ritmusától. Ennek hiányában viszont szüksége van egy külső, objektív, szinkronizált időre, amely segítségével még hatékonyabban dolgozhat (Fejős 2000).

A véges, hasított technokapitalista időszemlélet természetszerűleg felértékeli magát az objektív, szinkronizált időt: „az idő pénz”, mondják. S mivel véges, sietni kell, indul a hajsza, az öngerjesztő profithajsza. Az egydimenziós profitmaximalizáció természetszerűen elvezet a *hatékonyság* fokozásához, egyfajta öncélú *hiperver-senyhez* (Edwards 2016). Sőt mi több, a *hatékonyság fontossága már-már élet-halál*

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Hozzászólás

kérdéssé válik. Ily módon a nyugatias modernitás embere észrevétlenül csusszan bele a túlhajtott hatékonyság láthatatlan falú, időtlen börtönébe.

Természetesen régebbi korokban, ill. más kultúrákban is jelen volt/van a hatékonyság, ez egy adott szintig mindenképpen *konstruktív* entitásnak tekintendő és a hosszú távú fenntarthatósággal kapcsolatos evolúciós előnyt jelent egyben. A fentiek alapján megkülönböztethetjük tehát a *konstruktív*, humanizált hatékonyságot a túlhajtott, kényszeres, öncélú, *destruktív* hatékonyságtól.

A kvantummechanikából ismert, hogy bizonyos fizikai entitásokat egyidejűleg nem lehet tetszőleges pontossággal meghatározni, megmérni. A vonatkozó Heisenberg-féle határozatlansági relációk reciprocitási összefüggést teremtenek pl. az energia és az idő, ill. a sebesség és hely bizonytalanságai között. Úgy tűnik, hogy globalizált, erősen csatolt világtársadalmunkban is vannak olyan entítások, amelyek *egyidejűleg* nem növelhetők vagy csökkenthetők tetszőlegesen, mindinkább egymás rovására változnak, azaz egyfajta anti-korreláció mutatkozik közöttük. A Heisenberg-féle relációk mintájára, analóg módon, szemléltető jelleggel felírhatjuk a technokapitalizmusra vonatkozó két alapvető, *kvalitatív* határozatlansági relációt (az „energia → profit”; „idő → emberség”; „hatékonyság → sebesség”; „hely → látókör” analóg megfeleltetésekkel):

$$\text{Profit} \times \text{emberség} = \text{konstans} \quad (1)$$

$$\text{Hatékonyság} \times \text{látókör} = \text{konstans.} \quad (2)$$

Az első reláció vélhetően magától értetődő. A másodikkal kapcsolatban megjegyezzük, hogy minél gyorsabban, „hatékonyabban” haladunk egy járművel, annál szűkebb lesz az a térrész, amelyre koncentrálunk a hatékonyabb haladás, a célzott „előrejutás” érdekében. Beszűkül az eseményhorizont, mondhatjuk. Einstein feltette a kérdést, hogy vajon mit lát a foton, a leggyorsabban száguldó részecske. Semmit. Vak. A végtelen hatékony száguldás időtlen vakságában szenved. Végül, a teljesítménykényszeres tudományos publikációdömping korszakában még egy harmadik intuitív relációt is felvázolhatunk a tudományos folyóiratok piederesztálra emelt impakt faktorára vonatkozóan:

$$(\text{Impakt faktor}) \times (\text{gondolati szabadság}) = \text{konstans.} \quad (3)$$

Fontos megemlítenünk, hogy ezen társadalom-, illetve publikációdinamikai határozatlansági relációk (1–3) a benne foglalt entítások nem kvantifikálható mivolta miatt csupán kvalitatív, szemléltető jellegűek, viszont ennek ellenére is igen érzékletesek, inspirálóak maradnak, fontos társadalom- és kutatásdinamikai problémákra irányítva a figyelmet.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Hozzászólás

Az öncélú hatékonyság a gyorsaság, a direkt produktumú teljesítmény analógiájává válik. Előtérbe kerülnek a gyorsabb, keményebb módusok, s háttérbe szorulnak a lassabb, gyöngédebb módusok. Bekeményít, dogmatikusan megmerevedik a technokapitalista világ, s ebben a fejvesztett hajszában a dehumanizált, humán-hasított „hard science” természetszerűleg „diadalmaskodik”, egyeduralkodóvá válik a humaniórák felett. Az eszevesztett rohanásban a legtöbben már nem is látják, nem is érzékelik talán, hogy mi minden értékes, emberi vész el. Nincs már szükség gondolati, szellemi mélységre, belső integritásra, ezek mielőbb eldobandó ballasztként jelentkeznek a hatékonyságvezérelt profithajszában. Mélységvesztésben vagyunk (Bánfalvi 2006).

Természetesen ezen gyökeres időpercepció átalakulások, hatékonyság indukált teljesítménykényszer erősen befolyásolják magának az egyéni, illetve társadalmi sikernek, sikerességnek a fogalmát és koncepcióját is. A profitvezérelt materiális egydimenzionalitás természetszerűleg szelektálja, s részesít előnyben bizonyos személyiségtípusokat, erős személyiségszelekciós nyomást indukálva. A nagy stressztűrő képesség, funkcionális egyszerűség, rendszerkonformitás, gyors adaptivitás, felfokozott mobilitás, anyagias, profitcentrált szemléletmód attribútumai rendszerint személyiségszelekciós előnyöket jelentenek. Ezen szelekciós folyamat természetéből fakadóan magában hordoz burkolt diszkriminációs trendeket is a hatékony profittermelés által nem preferált személyiségtípusokat illetően. A személyiségszelekción túlmenően, az egydimenziós profithajszára elvezet egy markáns betegség/tünetszelekciós folyamathoz is, amint azt majd a depresszió–munkamánia taglalásánál látni fogjuk.

A túlhajtott, öngerjesztő hatékonyság szervesen átszövi mindennapjainkat, jelen van munkánkban, döntéseinkben, kapcsolatainkban, szemléletmódunkban, s erősen kihat kísérő lelki jelenségeinkre, belső, mentális dinamikánkra is. Joggal érezhetjük, hogy nem a hatékonyság van értünk, hanem már-már mi vagyunk a profittermelő hatékonyságért. Globalizált világunkban nagyszámú ember (s sajnos egyre többen) a túlhajtott hatékonyság, a teljesítménykényszeres stressz, illetve egzisztenciális szorongások áldozatának/betegének tekinthető (Kopp 2004). Sokan terápiára is szorulnak stresszindukált állapotuk, pszichoszomatikus betegségeik miatt. S hogy mások kihasználásából, betegségéből egyesek busás anyagi hasznot húznak – természetesen a hatékonyság nevében – kit is érdekel már.

A túlhajtott hatékonyság összezsugorítja az időt, s szorongást kelt. Mindent most, az adott pillanatban szeretnének elérni, megvalósítani az emberek. Azonnal és költséghatékonyan, időhatékonyan. Az orvoslásban is megjelenik a túlhajtott hatékonyság, a csúcsra járatott technomedicina éllóvása ezen trendeknek. Hiszen akár több év szorongásaiból, belső konfliktusaiból kifejlődött testi tünetet egy pillanat alatt kivág a lézerszike, vagy akár egy csúcstechnológias műtőrobot. Hasítás ez, a szó szo-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Hozzászólás

ros értelmében vett hasítás. A lelki, mentális hasítás testbe türemkedett szomatikus tüneteit teljes mértékben dekontextualizáltan, anyagi értelemben, materiálisan hasítják ki. Mindezt egy pillanat alatt. Természetesen vannak esetek, amikor más megoldás már nem is jöhet szóba, s ilyen értelemben a technomedicina hasznosnak, sőt akár életmentőnek is tekinthető. De a legfontosabb kérdés talán az, hogyan alakulhatott ki az az abszurd, katasztrofális egészségügyi helyzet, hogy világszerte embertömegek szoruljanak a dehumanizált technomedicina hatékony segítségére.

A humanizált terápiára persze nincs idő, rohanni kell. Költséghatékonyan, öncélúan, dehumanizáltan. Rohanni és kész. A csúcstechnológiás technomedicina hatékony, fájdalommentes kognitív, illetve biomedikális tünetkasztrálást ajánl fel és valósít meg. Ráadásul rengeteg profitot termel. Vajon lehet versenyezni mindezzel? Ki akarja ma már megérteni, megélni fájdalmát, szenvedését, együtt lenni velük, mint inkább minél gyorsabban megszabadulni tőlük, idegen ellenségként tekinteni rájuk, háborúzni velük. Régebbi korokban, amikor az idő még nem raboskodott a profittermelő hatékonyság szűkmarkú börtönében, talán több idő jutott a betegségek kihordására, sőt mi több, tiszteletben tartására. Több, mint 400 évvel ezelőtt, azaz a felvilágosodást, tudományos forradalmat megelőzően Michel de Montaigne az alábbiakat írta a betegségekről, illetve betegségekhez való viszonyáról. Figyeljük meg, hogy milyen természetességgel, illetve tisztelettel közelít a betegségekhez (Montaigne 1992 o. n.):

„Én is úgy gondolom, mint Crantor, hogy nem szabad se makacsul, se hebehurgyán szembeszállni a nyavalyákkal, sem pedig gyengén meghajolni alattuk, de engedni kell nekik természet szerint, az ő állapotukhoz és a miénkhez képest. Hagyjuk a betegségeket szabadjára; mert úgy látom, kevesebbet időznek nálam, aki nem állja útjukat; és el is múltak tőlem némelyek, habár a legmakacsabbak és legszívósabbak közé sorolják őket, pusztán a maguk hanyatlásából, segítség és orvoslás nélkül, sőt az orvosi szabályok ellenében. Hagyjuk egy kicsit szabadjára a természetet, jobban érti a dolgát, mint mi. ... Már többször hagytam megöregedni és természetes halállal elhalni magamban mindenféle náthát, köszvényt, hasmenést, szívdobogást, fejfájást, és más nyavalyákat, amelyek olyankor búcsúztak el tőlem, amikor félig már beleszoktam a vendéglésükbe. Udvariassággal könnyebb kiűzni őket, mint ellenkezéssel. Szelíden túrnunk kell állapotunk törvényeit. Arra születünk, hogy megöregedjünk, elgyöngüljünk, betegek legyünk, minden orvostudomány ellenére.“

Amilyen ütemben növekszik a dehumanizált szorongás, olyan mértékben nő a ragaszkodás, az igény az objektivitásra, a konkrét, kézzel fogható tudományosságra, a számszerűsítésre, a mindenható mérésekre. Könnyen félre lehet persze siklani, lehet tévedni a szubjektív, humanizált megközelítések végtelen, képlékeny, állandóan

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Hozzászólás

változó, egyszeri és megismételhetetlen labirintusában, az áltudományok szkülái és az ezotéria karübdiszzei között. Természetesen a kemény tudományoknak is van létjogosultsága, konstruktív szerepe. Viszont a hasított, numerizált egyoldalúság, a dekontextualizált egyeduralkodás végett ezek hosszú távon destruktívvá válhatnak.

Egy tanulmány szerint, mivel a patogén társadalmi viszonyokat megváltoztatni nem lehet, inkább az egyént kezelik, azaz a társadalmi szintű problémákat áthelyezik az egyénre (Kovács 2004). A rövidtávon sikeres individualizált terápiák tűrőképesebb egyéneket állítanak elő, kontraindikatív hosszabb távon tovább növelve viszont a rendszerszintű dehumanizációt, az általános elidegenedést, közönyt. Tovább fokozva természetesen az öngerjesztő profithajszát.

Felmerül továbbá a kérdés, hogy ebben a hatékony profithajszában, a technokapitalista modernitás futurisztikus fellegvárában mi szükség lehet még egyáltalán humanizált gyógykezelésre? Kinek az érdekeit szolgálhatja ez? Ugye a kellemetlen tüneteket senki sem kedveli, a rohanás, a hajsza kedvéért ellenségképp tekint rájuk, amitől minél hamarabb meg kell szabadulni, eliminálni kell őket. Minél gyorsabban, hatékonyabban. A pszichoszomatikus tünetek többsége viszont vélhetően éppen a kizsákmányolás, illetve az ezzel összefüggő hajszolt életmód által létrehozott frusztrációkból, feszültségekből, egzisztenciális szorongásokból táplálkozik. Ezek egyfajta védekező reakciónak tekintendők a dehumanizált, kollektivizált kizsákmányolás ellen. A költséghatékony terápia igen gyorsan, lendületesen kapcsolja ki ezen pszichoszomatikus vészjelzéseket, hogy baj van. Így minden mehet ugyanúgy tovább, mintha nem lenne semmi probléma sem (Daruka 2013).

Ily módon a tünetkasztáló gyógmódok, a költség- és időhatékony terápiák, azaz a szuppresszív medicina elősegítik a további dehumanizációt, tovább erősítve a globális tőkekoncentrációt, egy destruktív önerősítő ciklusba szerveződve. Mondhatnók a rendszerkonform költséghatékony terápiák manipulálják, szinkronizálják a dehumanizált tömegeket, pseudo-koherens, racionalizált-szupportív érvrendszerek segítségével (Daruka 2014). Ezen költséghatékony megközelítések elsősorban tehát rövidtávú tüneti cementáló kezeléseknek tekinthetők, hosszútávon viszont kontraindikatívak lehetnek mind individuális, mind pedig társadalmi szinten is.

A tömegessé, már-már népbetegséggé váló depresszió kapcsán vezető közgazdászok arról vitatkoznak, hogy a depresszió mekkora károkat okoz a világgazdaságnak. Arra viszont egyáltalán nem térnek ki, hogy a világgazdaság vajon mekkora károkat okoz magának az emberiségnek. Míg a depresszió ellen világméretben küzdenek, eliminálandó tünetként, betegsékként tekintenek rá, addig a munkamánia jelenségéről nem igazán beszélnek. Noha a munkamánia is egy nagyon súlyos tünet/betegség lehet, akár bele is lehet halni. Japánban pl. külön szó jellemzi ezt a jelenséget: „*karoshi*”-nak nevezik azt, ha valaki szó szerint halálra dolgozza magát.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Hozzászólás

Míg a depresszió csökkenti a profittermelést, addig a munkamánia növeli azt. Ezáltal a depresszióról és munkamániáról mint profitelvonó és profittermelő betegségekről is beszélhetünk. S ez a különbség egy diszkriminatív szimmetriasértéshez is vezet egyben: a depresszió ellen széleskörűen küzdenek, míg a munkamánia egy társadalmilag elfogadott, hallgatólagosan támogatott szalonbetegséggé válik.

A profitkényszer, profithajza hatalmas nyomással nehezedik a munkavállalókra. A teendők, elvégzendő feladatok száma, mennyisége jóval túlmutat az emberek többségének munkakapacitásán, így időzavar, sőt krónikus időzavar alakul ki sokaknál. Paradox módon a hatékonyság túlzott hajszolása hosszabb távon magának a hatékonyságnak az effektív csökkenéséhez is vezethet. Ráadásul a sokrétű szabályozás, túlszabályozottság, bürokratizmus, igencsak beszűkíti az egyének cselekvési terét, egyfajta kommunikációs impotenciát eredményezve, amely szükségszerűen elvezet a gondolatilag kasztrált, politikailag korrekt elbeszélésmód tömeges elterjedéséhez. Ezek alapján úgy tűnik, hogy a szólásszabadság pontosan akkor válik elfogadottá rendszerszinten, amikor a szavak, írások effektíve impotenssé válnak, elveszítve egyéni és társadalmi funkciójukat is: csupán üresen csillogó szózománcá fonnyadnak, ráégnek a mindenható profitgépezet sérthetetlen pénzvázára.

Összegzés

A profitvezérelt technokapitalizmus természetszerűleg vezet a hatékonyság öngerjesztő fokozódásához, annak öncélúvá válásához, a vonatkozó mentális metrika egydimenzióssá redukálódásához, illetve tömeges elidegenedéshez (Fromm 2002, Turkle 2012). Mindezen folyamatok nyomában a békés, csillogó színfalak mögött kollektivizált feszültségek, egzisztenciális szorongások pszichoszomatikája húzódik meg, amelyekre a csúcstechnológiás technomedicina igen hatékony, sokrétű és teljesen dehumanizált tünetkasztrációs megoldásokat kínál. Zárul a kör, összhangba kerül hát minden, hasít a hatékonyság. Csupán egy idejemúlt marginalizált entitás, az egyedi, esendő ember marad ki ebből a páratlan sikertörténetből, botladozó cammogása lassítaná ugyanis a profittermelő „haladást”.

Vélhetően néhányan elolvassák majd ezt a cikket, bölintanak egyet, fintorognak, vagy esetleg felháborodnak az olvasás miatt kiesett profittermés miatt. Így vagy úgy, aztán minden megy tovább, ahogyan eddig is, *fokozódik a nemzetközi profithajza, tovább dagad az öngerjesztő hatékonyságdogma, s felragyog a hatékony élettelenység csalfán csillogó tudományos diadala.*

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Hozzászólás

Irodalom

- Bánfalvi A. (2006): Mélységvesztésben. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Corredoira, M. L. (2013): The Twilight of the Scientific Age. Brown Walker Press.
- Daruka I. (2013): Egészség vagy tünettelenség? Avagy a dekontextualizált medicina arcai. *Lege Artis Medicinae* 23 (5–6), 296–299.
- Daruka I. (2014): Kiszámítható-e az emberi viselkedés? *Lege Artis Medicinae* 24 (10–11), 486–489.
- Edwards, M. A. – Roy S. (2016): Academic Research in the 21st Century: Maintaining Scientific Integrity in a Climate of Perverse Incentives and Hypercompetition, *Environmental Engineering Science – Special Issue: EES in the 21st century 00: 1–11*.
- Fejős Z. (2000) (szerk.): Idő és antropológia. Osiris Könyvkiadó, Budapest.
- Feyerabend, P. (2011): The Tyranny of Science. Polity Press.
- Fromm, E. (2002): Menekülés a szabadság elől. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Kopp M. S. – Réthelyi J. (2004): Where psychology meets physiology: chronic stress and premature mortality – the Central-Eastern European health paradox, *Brain Research Bulletin* 62, 351–367.
- Kovács J. (2004): Pszichiátria és medikalizáció. A pszichiatrizáls okai. *Lege Artis Medicinae* 14 (7), 520–524.
- Marcuse, H. (1990): Az egydimenziós ember. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Montaigne, de M. (1992): A tapasztalásról. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Turkle, S. (2012): Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other, Basic Books.

KÖZELKÉP

Hatékonyan hatni az emberekre – avagy kell-e, szabad-e manipulatív hatásokkal élniük a segítő szakembereknek?*

KRÉMER BALÁZS¹

ABSZTRAKT

Az elmúlt két évtized gazdasági és politikai válságaihoz nagyban hozzájárult az, hogy különféle manipulatív hatásoknak engedve az emberek józan eszük és racionális gondolkodásuk helyett döntéseiket különféle érzelmi és ösztönös alapú csábítás, félrevezetés hatása alatt hozták meg. Mára e manipulatív hatások uralják a kereskedelmi vagy a populisták politikai kommunikációját. Az alábbi dolgozat a szerző hezitálását osztja meg arról, hogy miközben mind az emberek döntéshozatalában, mind a másik emberre gyakorolt kommunikatív hatások körében nemhogy megkerülhetetlenül jelen vannak a racionális mérlegeléstől és érveléstől eltérő, nem racionális tényezők is – de, vajon szabad-e egyáltalán ilyen manipulatív hatásokkal élniük az ügyfelekre gyakorolt hatásgyakorlásuk közben a segítő szakembereknek? És ha bármiben is igen, akkor milyen feltételek mellett, milyen speciális korlátokat betartva szabad élni az ilyen hatásokkal, az ilyen hatások „hatalmával”? Ugyanígy: vajon mikor mit lehet és kell tenni a manipulatív hatások enyhítésére, az azok alól felszabadító, bölcs döntésekhez segítő józan ész térnyeréséhez, a racionális mérlegelés alapján történő felelős „képessé tevésre”? A cikk nem vállalkozik az igaz és helyes válaszok megadására, szempontokat ad és igyekszik olvasóját arra provokálni, hogy járuljon hozzá a fontos probléma tisztázásához.

KULCSSZAVAK: racionalitás, hatás, manipuláció, segítő szakmák/szociális munka

ABSTRACT

Effectively influence on people – or are helping professionals free to utilize manipulative impacts?

The economic and political crises of the last two decades have been greatly influenced by the fact that, impacted by manipulative effects, instead to follow their rational judgements people have made their decisions under the influence of emotional and instinctive temptation, deception and manipulation. So far, these manipulative influences dominate contemporary commercial or po-

* A tanulmány a Horizon 2020 Program ACCOMPLISSH (Accelerate co-creation by setting up a multi-actor platform for impact from Social Sciences and Humanities) című projekt keretében készült. A támogatás száma: 693477.

¹ Egyetemi docens, Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Szociológia és Szociálpolitika Tanszék.

KÖZELKÉP

pulist political communication. The paper below shares the author's hesitation that, while non-rational factors bias from rational arguing and reasoning, both in decision-making and in communicative impacts on the other person inevitably present, is it acceptable to manipulate the users/clients by assisting professionals/social workers while exercising influence on decision-making of their clients? And if so, under what conditions, what specific constraints could be exercised such impacts and „professional power”? Likewise, when and what can and should be done to immunize clients against manipulation, to mitigate manipulative effects, to „gain back” rational mind and „empower” clients to follow rational consideration and make wiser decisions? The article does not undertake to provide „only” true and correct answers, rather gives insights and tries to provoke its reader to contribute to clarifying this important issue.

KEYWORDS: *rationality, impact, manipulation, assisting professions/social work*

Bevezetés gyanánt – az ember másképp dönt, másképp működik, mint azt szokás volt feltételezni

Az elmúlt években kutatói munkám során döntően a válsághoz vezető és a válság utáni világ „újratervezése” foglalkoztatott. Annak a megfejtése, hogy hogyan sodródhatott az emberiség olyan tömeges „elhülyülésbe”, amely a felelőtlen hitelfelvételek nyomán a világ gazdaságát megrendítő hitelválságba torkollott, vagy hogy mitől nyerhettek ennyi szavazatot hétpróbás gazember populisták szabad és demokrati-vas választásokon (Krémer 2016, 2018a, 2018b)?

Nem mondanám, hogy kerek megfejtéssel tudok szolgálni, de számos részmagyarázatra azért jutottam – ezek egy hányadát korábbi publikációimban is igyekeztem ismertetni.

A magyarázataimban a legfontosabb kiindulási alapot a magatartástudomány és a magatartási közgazdaságtan eredményei jelentették nemcsak nekem, de sokaknak, másoknak is. (Nyilván, ezt jelzi az egyik legjelentősebb magatartási közgazdász, Richard Thaler 2017. évi közgazdasági Nobel-díja is.) Sokáig a behaviorista irányzat afféle egzotikus mellékága volt a közgazdaságtudománynak és a pszichológiának – talán épp azok miatt a forradalmi alapvetéseik miatt, amelyek a reneszánsz óta mindmáig uralkodó emberképet kérdőjelezték meg. A modernitás domináns antropológiai képzete az embert racionálisan haszonelvű lényként képzelte el. Ez a racionális ember, a „homo economicus” amikor dönt, akkor a legnagyobb valószínűséggel a legnagyobb haszonnal kecsegtető (a legnagyobb veszteség elkerülését eredményező) lehetőségeket választja döntésként. Ugyancsak e képzet szerint, bár olykor ez nem sikerül neki, de a racionálisan haszonelvű döntésektől való eltérések véletlenek, amely hibák és eltérések az emberek „átlagos” magatartásában kioltják, kiegyenlítik egymást.

A magatartástudományok alapvetése az, hogy bár nem sokan, de léteznek „haszonmaximalizáló számítógépagyú” „Econ” emberek is, ám az emberek döntő

KÖZELKÉP

többsége emberi aggyal gondolkodó és döntő „Human”, akiknek a döntései nem véletlenszerűen, hanem szisztematikusan és tendenciózusan térnek el a valószínűség-számítás, a játékelmélet és a közgazdaságtan elméleteinek segítségével kalkulálható „racionális döntésektől” (Kahneman 2013, Thaler 2016). Ezen antropológiai kép különös erejét az adja, hogy a racionális döntésektől való szisztematikus és tendenciózus eltéréseket nem csupán filozófiai spekulációkkal vezették le, hanem a tudomány legerősebb empirikus eszközeivel, a természettudományból átvett kísérleti módszerekkel is igazolták.

Ebben az írásban arról fogok elmélkedni, hogy – bár a Human emberek képzetéből nem születtek olyan nagy és konzisztens teóriák, mint a racionális haszonelvű individuum emberképre épülő olyan paradigmák, mint pl. a klasszikus egyensúlyi közgazdaságtan, vagy a racionális cselekvések és döntések elmélete – de számos vonatkozásban már máig is döntő befolyással bírtak az élet különféle területein, alapvetően abban, hogy miképpen lehet hatni az emberek gondolkodására, döntéseire, magatartására.

Mindenekelőtt olyan területeken, mint a kereskedelmi marketing vagy a politikai kampányok és a propaganda világa, és ezekre adott válaszreakcióként, némiképp károkat enyhítő szándékkal, számos vonatkozásban újragondolásra készítettek olyan közpolitikai területeket, mint a fogyasztóvédelem, az egészség- és környezettudatosság erősítése, vagy a járványokat, éhínségeket enyhítő kríziskezelő programok hatékonyságának a javítása a fejlődő országokban (Barney 1928, Packerd – Cialdini 2009, Thaler – Sunstein 2011, Tracy 2013).

Az alábbiakban amellet fogok érvelni, hogy bár nem tudom megjósolni azt, miképpen és merre, de az emberi gondolkodásról való képzetek fordulata az emberekkel foglalatostkodó más szakmák területén, így a segítő szakmák, pl. a szociális munka területén is alapvetően új dilemmák felmerüléséhez és új gyakorlatok meghonosodásához fog vezetni. Elmélkedéseimben muszáj vagyok kételyeimet és bizonytalanságaimat előre jelezni. Egyrészt a másokra ható kommunikatív magatartásformák elméletében, tipizálásában, de még olyan, az e dolgozat kulcsfogalmát jelentő fogalom, mint a manipuláció értelmezésében sem rendelkezem komplex és magabiztos, jól megalapozott ismeretekkel, tudásokkal, és ilyen teljes és jó elméleti kereteket nem is ismerek. Másrészt megeshet, hogy ez az én műveletlenségem, de nem nagyon ismerek olyan szakirodalmi munkákat, amelyek a segítő szakmák másokra való hatásának elméleti, gyakorlati és erkölcsi dilemmáit meggyőző eredményekre vezetve boncolgatná. Ennek megfelelően én sem kerek és zárt elmélet vázlatát fogom ismertetni e dolgozatban, hanem inkább nem-tudásom elismerésével, az onnan vezető kiutakat keresgélve vetnék fel olyan szempontokat és kételyeket, amelyek tán közelebb vihetnek a tudáshoz, a helyesről és igazról való meggyőződéshez. Ezt a bizonytalanságot afféle „olvasási instrukcióként” is fontosnak tartom előre jelezni, bár többnyire egyszerűen fogalmazási okokból állító módon fogalmazok,

KÖZELKÉP

és pontot teszek a mondataim végére, de helyesebb, ha az Olvasó mindenhova egy zárójeles kérdőjelet is odaképzelt a mondatvégi pontok után.

A manipuláció hatalma és jelentősége az erős hatásokban

Amikor hatásról beszélek, akkor hatalomról, hatalmi befolyásról beszélek. Nem a hétköznapi, a „kiszolgáltatottsággal” rokonítható értelemben, hanem Max Weber klasszikus definíciója értelmében. A hatalom az az emberi képesség, amely másokat akár saját „eredeti szándékuktól” eltérő döntésekre, cselekvésekre vagy gondolkodásuk megváltoztatására készíten. Ebben a hétköznapiól eltérő értelemben a hatalom a másokra való hatások által „működik”, így érvényesül.

A modernitás racionális és haszonelvű hagyománya kétféle, az emberi magatartást és gondolkodást befolyásoló hatást ismer:

Az egyik az egy „jó” hatás, az emberek észérvekkel meggyőzése mindarról, ami igaz és helyes. Ehhez a „jó” hatáshoz kell feltételeznie azt a szabad individuumot, aki-re nem hatnak külső kényszerek, aki benső meggyőződésén és belátásán kívül más, külső hatásoknak nincsen kitéve. Ennyiben a helyesről és igazról való meggyőzés bár „hatás”, de nem feltétlenül hatalom: az igazról és helyesről való meggyőződés az érvek hatására „belsővé válik”, és így nem a cselekvő szándéka, akarata, döntése ellenében, nem kényszerítő erővel hat a hatalom.

Az észérvekre alapuló racionális meggyőzés is lehet tévedés, sőt, akár hazugság is, de az okfejtés alapjául szolgáló tények igaz vagy hamis volta legalábbis elvileg megítélhető, és a következtetések logikája, a logikai következmény helyessége is rekonstruálható, megítélhető. Ennyiben a racionális (logikus, lépésről lépésre haladó) „lassú gondolkodás” (Kahnemann 2013) lehet megtévesztő vagy hamis – de a rekonstruálhatóság, a ténybeli és logikai ellenőrizhetőség miatt nem tekinthető „manipulációnak” abban az értelemben, ahogyan e gondolatmenetben a fogalmat használom.

A másik az egy „rossz” hatás, a hatalomnak való kitettség, mások akaratának kényszerű elfogadása és követése. A gondolat, az igaz és helyes elvek belátása csak a szabad individuum sajátja lehet, azaz az érdekek követésére akkor tudhat berendezkedni a világ, ha azt a hatalmaktól megszabadítjuk, ha abban a szabad individuumok csak maguk döntenek preferenciáikról, a megszerzendő hasznosságok mibenlétéről és a szerzés útjáról/módjáról (Mill 1980 von Mises 1976, Friedman 1953).

Épp emiatt a racionális haszonelvűség hagyománya nem igazán szeret hatalomról beszélni és gondolkodni, a hatalmi effektusokat szereti figyelmen kívül hagyható zavarának, tévedésnek, az individuum emberi gyengeségének tekinteni. Sőt, olykor a meritokratikus érdemelvűség védelme érdekében tabusítja is azt, hogy a teljesítmény és érdem mellett a hatalomnak (a hatalom révén mások kényszerű hozzájárulásának) is része lehet az egyéni sikerességekben. A hatalmi kérdés központba

KÖZELKÉP

állítása leginkább a „demisztifikáló” kritikai társadalomtudomány sajátja. Ha mégis a racionális és haszonelvű hagyományban szó esik a hatalomról, akkor az is racionális és haszonelvű keretekbe ágyazódik: a hatalomnak való ellenszegülés olyan károkkal, fájdalmakkal vagy szenvedésekkel járhat, amelyeket mérlegelve többnyire mégiscsak jobban megéri elfogadni a hatalom elvárásait, legitimnek tekinteni még a szabad akarattal szemben is a hatalom kényszereit és késztetéseit, mint ellenszegülni a hatalmi elvárásoknak.

Ha a manipuláció jelenségének társadalomelméleti és eszmetörténeti gyökereit akarnám felfejteni, akkor Max Weber hatalomelméletéhez kellene visszanyúlnom (Weber 1968). Weber a hatalom fogalmát különböző környezetben különböző értelemben használja.² Melvin Tumin (1967) az egyik legnépszerűbb amerikai szociológia tankönyvében úgy interpretálja Weber legáltalánosabb hatalomelméletét, hogy Weber kétféle hatalomgyakorlást különböztet meg. Az egyik típust jellemezhetnénk úgy, mint a „dominancia-jellegű” hatalom, mely hatalmi képességnek az a sajátossága, hogy azzal hat másokra, hogy képes kellemetlen, veszteségeket és fájdalmakat okozó szankciókkal sújtani azokat, akik nem követik a hatalom elvárásait. (Weber pl. a legitimitáseméletében kizárólag e dominancia-jellegű hatalom sajátosságait elemzi és tipizálja.)

A másíféle hatalmat (akár Tumin követve) „presztízs-jellegű” hatalomnak írhatjuk le, amely nem a szankciók kilátásba helyezésével készíti a hatalom követését, hanem azzal, hogy a hatalom követése valamiféle anyagi vagy szimbolikus jutalmakkal jár, hogy vonzó, pozitív megerősítést és elismerést vált ki. (Weber dominancia-presztízs megkülönböztetését napjaink divatos evolucionista irányzatai is átvették: a dominancia-jellegű hatalom gyökereit az „alfa-hímek” hatalmának feltetik meg, a presztízs-jellegű hatalmat pedig az utánzásra, az utánzás révén való „tanulásnak”, ha úgy tetszik, a „majomkodásra” való késztetéseknek.)

Bár a „presztízs” szó francia eredeti jelentésében valamiféle „szemfényvesztést” jelent, de hatalomelméleti tartalma inkább leíró, és nem normatív, így nem is elítélő. A média vagy a divat „hatalma”, sőt a magas elismertségű szakmák (orvos, tanár, pszichológus, vagy akár a szociális munkás) „presztízse” az efféle hatalmára utal. (Tegyük zárójelbe ezúttal azt, hogy e szakmák intézményes beágyazódottsága az elmúlt évtizedekben szankcionálási képességgel, dominancia-jellegű hatalommal is felruházta őket – ez a szakmák képzeteibe tudatosan nem épült be.)

A segítő szakemberek szerepfelfogása az elmúlt években jelentősen megváltozott (korábban a szakértői szerepek domináltak, mára számos modern irányzat a reflexív, kreatív-konstruktív vagy éppen az eredeti angol/amerikai jelentése szerinti felnőtt barát mentori szerepek követését várja el tőlük), de valamennyi ismert

² A különböző értelmezések származhatnak abból, hogy a Gazdaság és Társadalom címmel megjelent nagy összegző művet Weber halála után, félig kész jegyzeteiből mások szerkesztették egy kötetbe.

KÖZELKÉP

szerep e „presztízsrre”, presztízis jellegű hatalomra épül.³ E társadalmi szereplőket, tudásukat, tapasztalatukat (olykor nemcsak) a maguk szakterületén érdemes mintának, irányadónak, az életvitelt, a döntéseket befolyásoló hatalmi tényezőnek tekinteni, hanem a szélesebb társadalmi környezet is olyanként tekint rájuk, akinek a szava az élet egyéb területein is számít, akinek a befolyását, hatását érdemes, előnyökkel kecsegtető megfogadni.

Ebben az értelemben a presztízis jellegű hatalom, és a vele sok szempontból rokonítható manipulatív befolyás hatalma normatív tartalmában semleges: semmi gond nincsen azzal, ha betegségünk esetén nemcsak az orvos által felírt receptet váltjuk ki, hanem a kúrára és életforma-váltásra vonatkozó intencióit is követjük; semmi gond nincsen azzal, ha a tanár „tud valamit”, amit a diák nem, és ezért vonzóan tartja a tanár által képviselt tudás és képesség megszerzését.

Ugyanakkor a presztízis szemfényvesztés értelme már nemcsak semlegesén írja le és interpretálja egy sajátos hatalmi mechanizmus működését, de elítélő normatív tartalmat is sejtet, sugall. A presztízis nemcsak a tudás, a tapasztalat, a bölcsesség követését emelheti vonzóvá, hanem olykor ostoba és káros divatok, így fényűző „presztízisfogyasztás” vagy okkult tanok majomkodó követésére is csábíthat. (Így pl. gyakran ezt teszik a reklámok.)

Az emberek közötti viszonyoknak, egymásra gyakorolt hatalmi hatásoknak a meggyőzésre és a dominancia jellegű hatalomra való leegyszerűsítése olykor szándékoltan, máskor csak balesetként, de önmagát vakítja el azon hatásokkal szemben, amelyek nem annyira explicitek, mint a dominancia jellegű hatalom kényszerítő ereje; ám messze nem is a meggyőzés lassú és fáradtságos, transzparens és „edukatív” folyamata. A magas presztízisű, elismert teljesítményeik révén követendő, vonzó hatást gyakorló társadalmi szereplők (tudósok, művészek, sportolók, sikeres üzletemberek stb.) mellett számos más vonzást gyakorló „manipulatív hatalom” is befolyásolja az emberek döntéseit. A reklám, a marketing és a politikai kampányok propagandistái, professzionálisan csábító és rábeszélő emberei már elég régóta (mondjuk a nagy gazdasági világválság óta) jól tudják, hogy a szankciókkal fenyegető hatalomgyakorlás lebukásának kockázataitól mentesen a leghatékonyabb hatás nem a lassú, racionális agy meggyőzése, még csak nem is a sikerre, magasan értékelt és jutalmazott teljesítményre vezető magas presztízisű emberek fáradtságos és hosszú tanulás révén történő követése, utánzása, vonzása váltja ki hanem a gyors gondolkodásra, érzelmi és zsigeri alapú döntéshozatalra ható „csábítás”, illúziók keltése, mondjuk így, mani-

³ Ez a hagyomány Bourdieu (2013) fogalmát kölcsönözve: „illúzió”, számos más „társadalmi mezőt” is jellemez: az orvoslás, az oktatás, az irodalom, a művészet vagy a tudomány képviselői szintén szeretik azt hinni magukról, hogy ők kizárólag a presztízis-jellegű hatalmuk révén hatnak az emberekre – pedig e területeken is jelentős hatalmi eltolódások zajlottak le a dominancia-jellegű hatalmi mechanizmusok irányába.

KÖZELKÉP

puláció. Ebben az értelemben a manipuláció részben jutalmakkal csábító szemfényvesztő presztízs, de legalább ennyire átverés és félrevezetés is.

Épp emiatt a manipuláció kifejezés a köznapi nyelvhasználatban egy elítélő, valamiféle alantasságra utaló kifejezés, amely alapvetően a befolyásolás céljára és tartalmára utal: valamiféle csalás, átverés, megtévesztés, valamilyen a mások kárára történő csalárd előnyserzésre törekvés.

A szakirodalmi fogalomhasználathoz hasonlóan én is, a „presztízs-hatalom” egy sajátos „szemfényvesztő” részhalmazaként, negatív minősítő értelemben is használom a manipuláció kifejezést. Ám a negatív minősítő tartalom nem a célokra és a tartalmakra utal – azok akár lehetnek tisztességesek és jó szándékúak is, sőt, akár hasznosak is: nincs abban semmi kivetnivaló, ha a gyerekek a magas presztízsű szakmák elsajátítása érdekében tovább akarnak tanulni, ha erre vonatkozó hatást, befolyást gyakorolnak rájuk.

A negatív minősítés az eszközre, a módszerre vonatkozik: arra, hogy a manipulatív befolyásolás nemhogy nem kínálja fel mérlegelésre a befolyásolása célját és okát, hanem határozottan elhallgatja, hogy mire és hogyan akar hatni; olykor kimondottan más célokat nevez meg a befolyásolása szándékaként, mint ami a valós indíték és szándék. A manipuláció ebben a negatív értelmezésben nem a célokat minősíti, hanem az előadásmód, a performatív nyelvi és magatartási gesztusok, kommunikatív tartalmak „sumákságára”, igazolhatatlanságára, ellenőrizetlenségére, gyakran beláthatatlanságára és átláthatatlanságára utaló kifejezés akar lenni. Amikor bárki ebben az értelemben manipulál, akkor a szándéka lehet becsületes és tisztességes is, de reflexiók és ellenőrzési lehetőség nélkül akar hatni.

E manipulatív befolyásolás egyik és talán legfőbb sajátossága az, hogy hatékony. Mert gyors, a gyors gondolkodásra és döntéshozatalra hat. A hatékony manipulatív hatás nézőpontjából minden lassú, akkurátus, logikus, lépésről lépésre haladó lassú gondolkodásra hatás igyekezete – a körülményesség, az idő felesleges pocskolása. Ugyanoda sokkal gyorsabban és kevésbé körülményesen is el lehet jutni, sőt, a mondanó melletti érvelés és a tartalom ellenőrizhetősége is megspórolható – erre való a manipuláció (Barneys 1928, Packard 1970, Pratkanis – Aronson 1992, Tracy 2013, Cialdini 2009).

Egy reklám poszternek az alatt a pillantásnyi idő alatt is hatnia kell, ameddig a busz elhalad előtte, a tévéreklám csak akkor megfizethető, ha másodpercek alatt átviszi az üzenetet. Egy Facebook posztban nem érvel az ember, nem interpretálja a gondolatot kifejtő szellemóriás gondolatmenetét – hanem „megmondja a frankót”, vagy még azt sem, hanem csak „emo-jeleket” biggyeszt oda. E hatékony kommunikáció némiképp illeszkedik az elmúlt évtizedek minden tekintetben felgyorsult kommunikatív világához. Ahhoz, amelyben az emberek nem olvasnak sem irodalmi, sem tudományos könyveket, amelyben Jancsó és Antoni filmjei nézhetetlenül lassúak, amelyben fontosabb az azonnali, „real-time” klikk-reakció képessége, és ehhez

KÖZELKÉP

a kütyük használatára állandóan rendelkezésre álló „stand-by” üzemmód – mint a kommunikáció tartalma, azok megvitathatósága vagy igazságának mérlegelése. Aki ma hatni akar – annak gyorsnak és azonnal reagálóknak kell lennie. A lassú érvek (blablablablabla) – azok el sem jutnak a célközönséghez⁴ (Cialdini 2009, Tracy 2013).

Másrészt, a manipulatív befolyásolás amiatt is „hatékony”, mert közvetlenül hat döntésekre, cselekvésekre. Annak a belátása, hogy Pitagorasz tétele szerint a derékszögű háromszög befogói hosszának négyzetösszege megegyezik az átfogó hosszának négyzetével, az a világon semmiféle cselekvésre, döntésre nem mozgósít. A manipulatív hatások azzal, hogy a gyors gondolkodásra hatnak, automatikusan azonnali és gyors cselekvésre, döntésre hatnak. Arra, hogy mit vegyél a boltban, kire szavazz a választáson, hogy támogasd a gyűlöletet a nép ellenségei ellen, hogy mit lájkolj és mit rendelj meg egyetlen klikkeléssel az interneten.

Ezek a gyors és cselekvésre motiváló manipulatív befolyásolások különösen termékeny táptalajra találnak akkor, amikor a racionális, lassú gondolkodás feltételei és körülményei teljesen vagy részlegesen hiányoznak, amikor a racionális józan mérlegeléshez hiányzik az idő, a tudás, a józan ész képessége, vagy éppen az alkalma (Mullainathan – Shafir 2014).

Ilyen helyzeteket dramaturgiailag meg lehet rendezni (amikor a bevásárlóköz-pontban eléd pattan egy ifjú hölgy azzal, hogy ilyen parfümöt csak most, csak neked, és csak most azonnal), de még nagyobb valószínűséggel származhatnak abból, hogy az embernek problémája, hiánya, szüksége van valamire, de nem rendelkezik azzal a tudással, hogy mi mennyire enyhíti a gondját, vagy a könnyen elérhető „lehetőség” választása milyen mellékhatásokkal és következményekkel jár. A kozmetikumokat használó nőknek többnyire semmilyen ismeretük nincsen a termékek hatóanyagáról, alkalmazásuk előnyeiről és hátrányairól – ezért ezek ismertetésével nem sokat bajmóldnak a kozmetikai reklámok. Hatásosabb és hatékonyabb arról meggyőzni a fogyasztókat, hogy „mert megérdemled!”, lehetőleg olyan modellek által susogva, akiknek a bőre képszerűen eléggé vonzó – ha nem is feltétlenül meggyőző az, hogy épp attól a kenceficétől.

Igen tanulságos az, hogy az áthúzott árakkal hivalkodóvá tett akciók leginkább azokat a termékeket kellek, amelyeket nem szoktunk naponta vásárolni, és nincsen róluk jól kiismert, rutinszerű tudásunk. Kenyeret vagy tejet soha, ágymatracot vagy traffipaxot jelző radarkészüléket, azt mindig csak „akcióznak”. (És persze, már „csak egy hétig”, a kedves célközönség ne csak azt érzékelje, hogy nyerhet az akcióval, de gondolja azt is, hogy a nyereség kelleménél sokkal nagyobb mértékben fájdalmas veszteséget okoz magának, ha elmulasztja a remek lehetőséget.)

⁴ E hatékonyságra törekvés már-már abszurd esete az, amikor a tudomány képviselői is azokat a lehetőségeket keresik, hogy miképpen lehet „tudománytalan eszközökkel” (Facebook kampánnyal, videoklipekkel stb.), érvelés és kifejtés nélkül javítani a tudományos eredmények társadalmi hatását...

KÖZELKÉP

A világ racionális kiismerhetőségének nehézsége még nagyobb és veszedelmesebb terepet nyitott a politikai populizmusok számára. Nemhogy az igaz, hogy a gazdasági/politikai/társadalmi válságból való kimenet racionális útja nem látszódik, de, még a múltbéli okok és magyarázatok feltárásával is adószunk a tudomány. Ebben a helyzetben tarol a politikai populizmus, amelyik az okok racionális feltárása és az azokat orvosló kidolgozott programok helyett az „America first!” (vagy onnan szolgálaián átvéve: „Nekünk Magyarország az első!”) jelszavaival akkor is bizalmat gerjesztő, megnyerő, kellemes érzeteket kelt, hogyha a jelszavaknak a világon semmi értelmük vagy tartalmuk nincsen, ha semmit nem mondanak vagy ígérnek arról, hogy milyen politikát akarnak majd folytatni.

A manipuláció térnyeréséhez kétségkívül hozzájárulnak olyan általános jelenségek, mint a kommunikáció felgyorsulása, a hatékonyság hajhászása a kommunikatív magatartásokban, vagy a világról (gazdaságról, társadalomról) való ismeretekbe és a tudományba vetett bizalom erodálódása. De vannak olyan társadalmi célcsoportok, akik a manipuláció veszélyeinek és kockázatainak különösen kitéttek. Ezen csoportok legfontosabb jellemzője az, hogy ideiglenesen (pl. azok, akik bárhol eltévednek) vagy tartós élethelyzetükben bizonytalanságokat élnek meg, különösen azok, akik veszteségek és szűkösségek kilátásait élik meg (Kahneman 2013, Mullainathan – Shafir 2014). Rájuk különösen jellemző az, hogy az agyukban minden mást elnyom a bizonytalanságok, szűkösségek félelme miatti „csőlátás”, hogy csak azt látják maguk előtt, ami a szűkösség teremtette csőlátás horizontjába belefér, hogy csak addig és arra terjed ki a figyelmük, ami nyomasztja őket. A bizonytalanságnak és a szűkösség csőlátásának van egy „időbeli” dimenziója is: bármi után kapva kapnak, ami azonnali megerősítést, jutalmat, enyhülést ígér szorongásaikra, minden, ami azonnali, az biztos; míg minden más hosszabb ideig tartó, lépésről lépésre haladó, a problémák okát is orvosló megoldás lehetősége csupán okoskodó és szenteskedő hegyi beszéd, az őket nyomasztó problémáktól való elterelés érzetét keltik bennük. Márpedig az élet problémái általában bonyolultak és csak több lépésben, racionális következetességgel oldhatók meg. Az azonnali és gyors megoldások, a „könnyű álmok” ígérete jellemzően félrevezetés, csalás, manipuláció.

A manipuláció „munkadefiníciója” és kiterjedtsége

A manipulációról szóló, előző „töprengő” felvetéseimet összegezve a manipuláció fogalmán (vállalva definíciós kísérletem vitathatóságát is) a következőt értem:

1. Olyan kommunikatív magatartás, amely nem információt közöl, nem érvekkel győz meg, hanem egyéb eszközökkel igyekszik hatást gyakorolni mások (saját) döntéseire, cselekvéseire, gondolkodására.
2. A manipuláció valamilyen eseti döntési helyzetre vonatkozó befolyásolás. Nem tekinthető manipulációnak az, amikor berögzült, tartósan létező nem-racio-

KÖZELKÉP

nális hagyomány (kultúra, erkölcs, hit, vallás) vagy az ilyenekre „tisztességesként”, helyesként, követendőként való hatnak ez emberek döntésére, magatartására, gondolkodására (Fél – Hofer é. n., Bowles 2016).

3. Ezek az egyéb hatásmechanizmusok nem az információ címzettjének józan eszére és belátására hatnak, hanem nem tudatosult indítékokra és motívumokra: érzelmekre, zsigerekre, félelmekre, ösztönökre és más „gyors gondolkodásra”.
4. A manipuláció messze nem mindig átverés, csalás vagy más, tudatosan alantas megtevesztés, olykor a manipuláció tartalmi célja lehet tisztességes és jó szándékú is, igyekezhethet arra hatni, hogy az emberek hozzanak jobb döntéseket, kerüljenek el veszélyeket és ne okozzanak károkat se maguknak, se másoknak.
5. Ennél annyiban több is mondható, hogy a manipuláció nem feltétlenül tudatos magatartás még annak a részéről sem, aki manipulál. Nem kell feltétlenül tudatában lenni a saját manipulatív törekvésről sem ahhoz, hogy valaki „zsigerileg”, végiggondolatlanul csábítson, elismerését és elragadtatását, vagy éppen neheztelését és indulatos dühét kommunikálja – annak ellenére, hogy az efféle kommunikatív magatartások is manipulatíván befolyásolnak másokat. Intézmények kommunikatív magatartásában, ahol az intézmények nevében megjelenő üzenetek egyeztetett, megtárgyalt formában kerülnek ki – a manipulációt tekinthetjük tudatos cselekvésnek. (Ilyenek pl. a politikai vagy marketing kampányok.) A manipuláció ilyenkor vagy a közlő céljait illetően akarja megtevesztetni célközönségét (milyen cselekvést, gondolatot próbál meg előhozni belőlük?), vagy, bár akár be is vallja a célját (vásárolj nálam, szavazz rám stb.), de elhallgatja azt, hogy milyen eszközökkel, mivel akarja elérni a kívánt hatást.
6. A manipuláció normatív meg- és elítélése ennyiben nem a szándékok tartalmára vonatkozik, noha a csalók, szemfényvesztők a mások megtevesztéséhez és átveréséhez gyakorta szándékosan és célzatosan, alantasan alkalmazzák a manipuláció eszközeit. Ám a manipuláció köre ennél szélesebb. A manipuláció normatív megítélése tehát nem annak céljára, hanem az előadásmódjára vonatkozik: úgy akar hatni másokra, hogy nem kínálja fel a manipulatív „üzenetek” józan mérlegelésének és értékelésének lehetőségét; olyannyira, hogy ezeket gyakorta még maguk a manipulálók sem teszik meg saját maguknak sem akkor, amikor éppen manipulálnak. A manipulatív hatás nem ellenőrizhető, nem átlátható, nem indokolja vagy igazolja sem a célja értelmét és védhetőségét, sem a javasolt eszközöknek a (nem tisztázott) célokhoz vezető adekvátságát.
7. A manipuláció nemcsak a közvetlen, személyközi kapcsolatokban jelent „kontrollálatlan befolyást” a másokra, hanem kollektív befolyásolásként is jellemzően kivonja magát a közösségi kontrollok alól: nem vonatkoznának rájuk a demokratikus jogállami tiltások; a piaci (pl. pénz- vagy médiapiaci) önszabályozó fékek és egyensúlyok, vagy éppen szakmák tanult professzionális és etikai normái sem.

KÖZELKÉP

8. Végül, az emberi életnek vannak olyan területei és szituációi, ahol a manipuláció nemhogy elfogadott, de a manipulatív hatás nem is váltható ki semmilyen észérvvel vagy meggyőzéssel. Mondjuk az, hogy valaki kacér, csábító, a vonzalmát nem racionális meggyőzéssel fejezi ki – az eléggé magától értetődő, természetes emberi viselkedésnek kell elkönyvelnünk. Ilyen helyzetben az ellenkezője, a „rádumálás” lenne mesterkélt, természetellenes – mi több, szárnalmas.
9. Másfelől viszont, mindazt, amit szakszerűnek, professzionálisnak tartunk a világban, az valamilyen módon olyan ténykedéseket és ráhatásokat jelent, amelyek a megtett lépéseket oknak tekintve rutinszerűen, bizonyíthatóan előállítják okozatként a remélt kimeneteket. Sőt, ehhez azt is hozzágondoljuk, hogy a profi szakszerű lépései, beavatkozásai, azok leválaszthatóak a személyiségtől, hogy e lépések, beavatkozások, ráhatások emiatt taníthatóak vagy szabályozhatóak. Ezek a szakszerű kommunikatív módszerek az esetek túlnyomó többségében a józan észre, a meggyőzésre, a logikailag kikövetkeztethető kimenetekre és eredményekre irányulnak, bár, elvileg és a gyakorlatban sem zárható ki az sem, hogy valaki „szakszerűen” és „bizonyítékalapúan” manipuláljon. (Ennyiben: nem tudom jól elhatárolni egymástól az egymás befolyásolására szükségszerűen manipulatív befolyásolására törekvő, „érzelmi” kommunikatív szituációit azoktól a helyzetektől, amelyben ezt a fajta manipulációt negatívan értekelem.)

Azt talán már fentebb is érzékeltettem, hogy a manipulációnak a társadalmi, politikai és gazdasági életben való jelenléte sokkal elterjedtebb, általánosabb és mélyebben ható annál, mint amennyire a közgondolkodásban a becstelen csalásokkal szinonim manipuláció jelentéstartalmából következne.

Társadalmi méretekben a manipulációnak széles teret nyit a világ elbizonytalanodása, érthetlensége, a kommunikáció felgyorsulása és digitális terekbe történt áttétele, az informális beszélgetések ritkulása, a tudományos eredmények követhetlensége, a sci-fitől való megkülönböztethetlensége (Bookstaber 2017, Bowles 2016). A válság e kiismerhetetlen bizonytalanságokat egyértelműen veszteségekbe és szűkösségekbe is fordította. A fejlett világ felső tizedének jövedelmi és vagyoni „elszaladása” a középrétegek és a társadalom többségének relatív veszteségeit, lecsúszását is jelenti – nem csupán jövedelemben és vagyonban, hanem pl. az élettel való elégedettségben is. Ezt a bizonytalanságot csak fokozza az a szorongás, hogy a robotika és a mesterséges intelligenciák térnyerése mellett az emberek (a felső középrétegektől lefelé, mindenki) nem csupán munkájukat, jólétüket vagy gyerekeik jobb életre való kilátásait, hanem társadalmi státuszukat és jelentőségüket is elveszíthetik. Mindez különösen élesen jelentkezik a társadalmi közép lecsúszástól (szegénységtől, társadalmi kirekesztettségtől) rettegő hányadában, amely réteg jó okkal irtózik attól a gondolattól, hogy számára csak a jóléti állam és a szociálpolitika teremtheti meg megélhetését és társadalmi státuszát. Mindez létszámban és a prob-

KÖZELKÉP

lémák természetében is jelentős „többletnyomást” teremt a segítő szakemberek, így a szociális munkások számára is.

A manipuláció elterjedése nem csupán szociológiai kategóriák szerint igen kiterjedt, hanem az élet színtereit vizsgálva is. Az ember saját maga manipulálásának igyekezetével szembesül az utcán, a tévében, a reklámokban, de még a hírekben és tájékozódásában is. (Itt csupán a „manipulációs jéghegy csúcsa” az, amit a fake news-ok, az explicit hazugságok jelentenek.)

Manipuláltak vagyunk akkor, amikor belépünk egy boltba (ahol szemmagasságba, könnyen elérhető helyre azt teszik, amit ők ránk akarnak sózni, a saját preferenciáinknak megfelelő áruért hajlongani vagy nyújtózkodni kell; hogy az élelmiszerboltban minden vásárló friss pékárut is akar venni, emiatt a pékárút mindig a bejáratától legtávolabbi helyre rakják ki, hogy közben a gondolkodás között bóklászva csábuljon el a kedves vendég másra is, mint amit venni akart stb.) (Thaler – Sunstein 2011).

Manipuláltak vagyunk akkor, amikor telefont vagy biztosítást veszünk (megvenni egy perc alatt bármit meg lehet – lemondani, vagy a hűségperiódus utáni megdrágult csomagot módosítani, hát az hetekig tartó procedúra). Manipuláltak vagyunk akkor, amikor programot frissítünk vagy alkalmazást töltünk le a számítógépünkre vagy az okostelefonunkra (a fene sem akar válogatni a különféle letöltési opciók között, senki nem választja azt, hogy magának beállítja azt, amire szüksége van – kényelmesebb nem dönteni, és az alap, a „default” opciót választani, amivel mindent letöltünk, amit ők akarnak), és, hát manipuláltak vagyunk azzal, ahogyan a Google vagy a Facebook helyettünk válogat az információk között, ahogyan rangsorokba rendezi a keresésünkre adott válaszlehetőségeket.

Folytathatnám, de nem folytatom a sort. A manipuláció olyannyira elterjedt, hogy mára már a közgazdasági elméletek megreformálásába is többen be akarják építeni a félrevezetés és manipuláció hatásait. A manipulatív, pl. státuszfogyasztást is jelentő termékeknek az árához a láthatatlan kéz által diktált piaci árakon felül hozzá kell rendelnünk mindenféle extra-jövedelmet és árnövekedést eredményező járadékokat is. A két közgazdasági Nobel-díjas, George Akerlof és Robert Shiller a piacok normál működéséhez tartozónak tekintik az elcsábítható, lökött vásárlók levadászását (könyvük magyar címe: Balekhalászat), és képszerűen azt mondják, hogy az árat meghatározó „láthatatlan kéz” mellé oda kell képzelnünk a vásárló vállán ülő „láthatatlan majmot” is, aki nem érvekre hallgat, hanem meggondolatlanul és felelőtlenül utánakapkod minden csábításnak (mint a kismajom a banán vagy mogyoró után) (Akerlof – Shiller 2015).

Késő modern világunk tehát mintha mindenkit, mindenhol manipulálni igyekezne. Na és a segítő szakmák?

KÖZELKÉP

Szabad-e manipulálniuk a segítettet a segítő szakembereknek?

Az eddigiekben tulajdonképpen kivonatolva és értelmezve a „leckét mondtam fel” azzal a céllal, hogy az alapokat rakhassam le főbb mondandómhoz, és megpróbáljak válaszolni a főbb kérdésekre. Vagy, sokkal inkább: problémákat felvetni, vitát provokálni egy olyan kérdésről, amelyekről a segítő szakmák irodalma annak ellenére nem nagyon foglalkozott, hogy maga a kérdés az elmúlt évtizedekben a világ értelmezésének egy vezető problémájává vált. A felvetéseim ennek megfelelően nem lesznek egyszerűek és könnyen megválaszolhatóak – annak ellenére, hogy szerintem (remélem) eléggé fontosak.

Ha a kérdést a címben jelzett igen leegyszerűsített formában tesszük fel, akkor erre vagy igennel, vagy nemmel lehet csak válaszolni, és van, aki inkább így, és van, aki inkább úgy válaszolna rá – ha expliciten nekik szegeznénk a kérdést.

A hagyományos, racionális haszonelvűség alapján állók (ismét: nemcsak a tradicionális „szakértői szerepfelfogást vallók, hanem a modern irányzatok képviselői is) még a segítő szakmákban is inkább nemleges választ adnának. E válaszban követnék a manipuláció köznapi meg- és elítélését, és a fogalomról leginkább Thomas Mann Cippollájára asszociálnának a Mórió és a varázslóból: a segítő szakember, ha manipulál, akkor alantasságok előhozatala érdekében, maga is alantasan manipulál – amit nem lenne szabad tennie.

Amikor a szociális munka alapelve a „képessé tevés”, akkor ez az elv, bár nem kimondva, de a józan ész alapján képessé tevés legfőbb elvének céljára, érvényesítésére utal. Arra, hogy a kliensnek a józan esze és ítélőképessége alapján kell mérlegelnie érdekeit (vagy a gyermeke, családja legjobb, legfőbb érdekeit), és érdekei érvényesítésének alárendelten kell magának eldöntenie teendőit. Ebben az ethosban nemhogy megengedett, de elvárt az ügyfélre gyakorolt józan, racionális meggyőző és akár didaktikusan a saját érdekekre ráismertető, rávezető hatás; sőt, némiképp ennek a hatásnak az elérése maga a „képessé tevő” segítő munka lényege. Ez az eszmény a szociális munkás-képzés fő vonulata, és ugyancsak ennek az eszménynek való megfelelés erkölcsi normáit fejt ki a Szociális Munka Etikai Kódexe is.

Ritka kivételnek tekintve azonban az ügyfél szabad akaratától független, a Max Weber-i értelemben akár azzal ellentétes cselekvésre rávevő, rákényszerítő hatalomgyakorlás is megengedett a szociális munkásoktól. A presztízs jellegű hatalmi hatás különösebb korlátok nélkül is, de a dominancia jellegű hatalomgyakorlás csak akkor, ha ezt a hatalomgyakorlást világosan átlátható formában és keretekben gyakorolják. Ilyen keretet jelöl ki az, ha szociális munkásokat a legitim állami hatalom- és erőszakgyakorlás intézményei alkalmazzák: ha a rendőrség állományában vannak (és pl. gyermek- és ifjúságvédelmi vagy drog-területen dolgoznak), ha olyan hatóságok alkalmazzák őket, mint a gyámhatóság vagy különféle munkaügyi hatóságok, hivatalok. Ilyen esetekben mindenki számára világos a képlet: ők akkor is a többségi társadalom és a hatalom érdekei nevében lépnek fel, és akkor is az „erő”, a fenyegetés,

KÖZELKÉP

a szankciók alkalmazása és kilátásba helyezésének dominancia-hatását gyakorolják hatalomként, ha eközben (különösen a problémák érzékelése és feltárása során) a segítő szakmákban tanult „racionális” készségeiket, tudásaikat is hasznosítják.

Ennél nehezebb és bonyolultabb az a ma egyre általánosabb probléma, hogy olykor a szociális munkások hivatali és jogi előírásai (ideértve még olyan lágyabb késztetéseket is, mint az „indikátorok teljesítése”) még akkor is elvárják a nyers, szankciókkal fenyegető hatalomgyakorlás adminisztratív és regulázó feladatainak betöltését, ha az illető szociális munkás segítő munkakörben dolgozik. A manipuláció elvetésének elve azonban ezekre az esetekre is vonatkozik, és a fenti átláthatósági elv érvényesítését várja el: amikor a szociális munkás adminisztratív vagy „rendőri” hatalmi funkciót tölt be a kliensével való kapcsolatban, akkor elvárt tőle az, hogy a rá vonatkozó jogi és szervezeti előírásokat nyíltan tárja fel a kliensének, és következetesen ebben a szerepben érintkezzen vele. Az a „mutyizó-bratyizó” szociális munkás magatartás, amelyik azt mímeli, mintha a szociális munkás hatására a kliens a saját érdekeinek megfelelően viselkedne, ám valójában az tőle elvárt magatartás nem az ő, hanem a hatalom (és az adott helyzetben őt képviselő szociális munkás) érdekeit követi – az maga a szakmailag és erkölcsileg megvetett, elutasított manipuláció.

Más következtetésre juthatunk akkor, ha a manipuláció mechanizmusait feltáró újabb közgazdasági irodalmat olvassuk. A Nobel-díjas Thaler szerzőtársával, a jogász (később az Obama adminisztráció fogyasztóvédelmi főnöke) Cass Sunsteinnel a válság alatt írt könyvüknek már a címében is semlegesíteni igyekeztek a manipuláció fogalmát azzal, hogy a magyarra lefordíthatatlan (kb. könyökkel oldalba böködés) „Nudge” címet adták könyvüknek (Thaler – Sunstein 2011). Ezt a semlegesítő, és ezzel megengedő törekvést átvette tőlük a Világbank (amely a 2015 évi évkönyvét a magatartástudományi hatásoknak a Bank programjaiban játszott szerepének elemzésére szánta), vagy a Világbankon kívül más nemzetközi szervezetek fejlesztési programjait elemző Esther Duflo és Abhijit Banerjee magyarul is olvasható könyve, *A szegények gazdasága* (Banerjee – Duflo 2016).

Az ő érvelésük részben arra épül, hogy bármit is teszünk, bármilyen elvárást, gondolatot, üzenetet fejezünk ki másokkal szemben, még ha mondandónknak és céljainknak racionálisan ellenőrizhetők és beláthatók az alapjai, de pusztán azzal, ahogyan azt üzenjük, kommunikáljuk, azzal már a meggyőzésen kívüli hatás-eszközökkel is élünk, azzal már manipulálunk.

Manipuláció az, hogy hány választási lehetőséget kínálunk fel (sok opció közül nehéz választani, kevesebből könnyebb); ahogyan a választási lehetőségeket sorrendbe rakjuk; hogy mi az, amit külön megjegyzés nélkül „alapbeállításnak” teszünk, és milyen más lehetőség választásához kell még valami extra, pl. kis kockákba x-et tennünk; és pláne, hogy mely x-ek magyarázatai vannak a lap alján apróbetűsen szedve; hogy hogyan tesszük fel a kérdést és hova helyezzük el azokat a tárgyakat, amelyek közül választani lehet. Minden hatás gyakorlására törekvő tettnek, gesztus-

KÖZELKÉP

nak van valamiféle érzelmekre, zsigerekre, feszültségek gerjesztésére vagy azokat levezető kényelmességekre gyakorolt, minimum „a racionális választást befolyásoló mellékhatása”, oldalba bökődő „nudge” nógatása – tehát értelmetlen és felesleges erőlködés azon küzdeni, hogy bárhol, bármiben kiiktathassuk a manipulatív hatásokat. Ennyiben, ha nekik címeznénk a címben feltett kérdést, az ő válaszuk az lenne, hogy persze, természetesen a segítő szakemberek is manipulálják a segítetteket, ha érintkezésben, kommunikatív viszonyban állnak velük, így nem is lehetne ezt megtiltani. Szabad manipulálni.

Bármit is írnak a szociális munka tanai és kódexei – azok mondandójának ellenére is, kimondatlanul, de hasonló konklúziókra jutott az elmúlt években a hazai szociális munka gyakorlata is: nemhogy szabad, de olykor muszáj is manipulálni az ügyfeleket.

Ennek egyik, és legáltalánosabb oka a túlterheltség, egyszerűen az, hogy túl sok ügyfele van egy szociális munkásnak, akikről borzasztó mennyiségű időt köt le az ügyeik adminisztratív elkönyvelése – így végül hihetetlenül kevés idő jut egy kliensre, ügyre, találkozási alkalomra. Ha pedig kevés az idő, akkor gyorsan kell bármit produkálni, amihez nincs idő az élethelyzetek akkurátus, logikus elemzésére, a lehetséges döntési opciók és azok következményeinek végiggondolására. Még ha jóindulatúan fel is tételeznénk azt, hogy efféle „racionális végigbeszélésre” valamennyi szociális munkás felkészült és képes is lenne – akkor is, a reális időkeretekben az ügyfelek gyors gondolkodására, zsigeri és érzelmi alapú döntéshozatalára (gyakorta a beleegyezésük elnyerésére) van csak mód: valójában, a gyakorlatban muszáj manipulálni őket. És különben is, miért is kellene épp a szociális munkásnak lemondania a gyors, hatékony és erős hatások gyakorlásáról, ha részben mindenki más is élhet ezekkel; részben a szociális munkás dolga is az, hogy hasson, befolyásolja a kliensek döntéseit, magatartásukat.

Ugyanerre a konklúzióra vezet az, ha figyelembe vesszük, hogy az ügyfelek egy jelentős hányada nem, vagy csak korlátozottan képes a dolgok józan, racionális végiggondolására. Az értelmi fogyatékosokkal végzett szociális munka szinte kizárólag manipulatív hatásokra épít, de hasonló mondható el demens öregekről, súlyosan szerfüggő, „eszét elitta” alkoholistákról, de olykor a súlyosan felzaklatott lelkiállapotú, kétségbeesett, csőlátásba szorult emberekről is – akik olykor az ügyek és ügyfelek jelentős hányadát teszik ki.

Ehhez hasonlatos az, hogy számos, még racionális kognitív képességeikben erős, „megvan a magához való esze” ügyfél gondja is abból fakad, hogy „elborult az agya”. Hogy e zaklatottságában elveszítette józan ítélőképességét, mondjuk, a mások elleni indulat, gyűlölet és bosszú fontosabb cél számára, mint a saját problémáinak megoldása (vagy legalábbis azt hiszi, hogy ez a gond és ez a „megoldás”). Letagadhatatlanul vannak ügyfelek, akiknek nem lehet a józan eszére hatni, akiket lehetetlen meggyőzni álláspontja helytelenségéről.

KÖZELKÉP

Azt, akit rasszista gyűlölete arra vezet, hogy minden gondjáért a cigányokat tegye meg bűnbakká, őt racionális érvekkel meggyőzni nézete helytelenségéről nagyjából annyi eséllyel kecsegtet, mint egy Fradi ultrát racionális érvekkel meggyőzni arról, hogy ezen túl inkább drukkoljon az MTK-nak. A rasszista hevületek, elvakult dühök, gyűlöletek, indulatok leszerelésére nincsenek racionális eszközök és módszerek – kizárólag manipulatív hatásokkal lehet ezen enyhíteni.

Végül, a szociális munkás manipulációkra való felhatalmazásának érzetét olykor nagyban erősíti az a gyakori helyzet is, hogy maga az ügyfél is manipulálni igyekszik: nem a valódi, érdemi problémák feltárásában akar együttműködni, hanem előnyöket, forrásokat, javakat akar megszerezni a szociális munkás segítségével, akár annak manipulálására is kísérletet téve. Ilyen esetekben sokan „felmentve” érzik magukat a manipulációval szemben – legalábbis az ügyfél manipulatív törekvésének letörésében.

Szóval, államvizsgán a szociális munkások felmondják a tananyagot és még az Etikai Kódexet is arról, hogy nem szép dolog manipulálni – azután meg a napi munkájukban gond nélkül, rutinszerűen, mindennapos praktikaként is: manipulálnak. Olykor szándékosan és célzatosan, máskor meg maguk sem érzékelik még saját ténykedésük, mondandójuk manipulatív természetét.

Nos, a helyzet tehát bonyolultabb, a kérdésre legfőljebb manipulatív megtévesztéssel lehet igen vagy nem választ kicsiholni. Az élet általában bonyolult kérdéseket vet fel – amire a racionális, nem populista, nem manipulatív válaszok is csak bonyolultabbak lehetnek.

Ami a szakma racionális művelése, de nem manipuláció, még ha annak is tűnhet

A szociális munkás ezernyiféle kliens ezernyi fajta problémájával találkozik munkája során, és e problémák megoldásához vagy enyhítéséhez nem lehet egyszerű receptkönyveket összeállítani. Különösen lehetetlen a „képesse tevés” egyszerű receptjeit összegyűjteni. (Pl. ezért kell ezt a szakmát felsőfokú képzésben tanítani, a receptek mechanikus követése, az „betanított munka”.)

Ha azonban ki kellene emelni egyetlen olyan közös, csaknem minden esetben felmerülő feladatot, akkor azt abban foglalhatnánk össze, hogy a szociális munkás ügyfele (ha nem küldik, ha magától teszi, akkor) azért fordul segítségért, mert egyedül nem tartja képesnek magát a problémáján való úrrá levésre. Ennek a banális körülménynek is van egy közös sajátossága: az ügyfelek az átélt drámák, traumák és kudarcok nyomán elveszítik azt az önbecsülésüket és önbizalmukat, hogy ők maguk, segítség nélkül is képesek lennének megoldani az előttük álló próbatételeket, feladatokat. Ezért, bár nem feltétlenül szokás kellő súlyt helyezni erre, de szinte valamennyi szociális munka helyzetben az a képesse tevés legfontosabb megoldandó

KÖZELKÉP

feladata, hogy segíteni kell a kliensnek abban, hogyan nyerje vissza önbizalmát, önbecsülését, a magában való hitét. Ha ez a fázis kimarad, akkor minden más, akár részlegesen sikerre is vezető beavatkozás nem képes hozzájárulni a „képesse tevés” alapvető céljainak eléréséhez. (Ez különben a vonatkozó szakirodalom szerint a manipuláció egyik komoly korlátja is: az embereket rá lehet venni arra, hogy másképp döntsenek és cselekedjenek, ám a manipuláció nem alkalmas arra, hogy megváltoztassa a manipulált (pl. ügyfél) világlátását, gondolkodásmódját, habitusát vagy kultúráját.)

Természetesen, az önbecsülés és önbizalom elnyeréséhez is meg lehet próbálni manipulatív eszközökkel, álszent hízelgéssel, negédes bájolással vagy hazug felértékeléssel is eljutni, ám ezek nem szoktak túl sikeres magatartások lenni, sőt, ha az ügyfél érzékeli, hogy segítőtje átveri, akkor csak mélyítik a megoldandó gondokat, tovább erodálják a negatív önképeket. Az igazi szakmai feladat a valódi önértékelések és önbecsülések felépítése. Amihez sikerekre, a sikerek megélésére, ehhez a megtett lépések elismerésére és bármiféle „jutalmazására” van szükség.

A mondandóm elég primitív e szempontból: ahogyan minden építkezés, úgy az önbecsülés és önbizalom „felépítése” is csak lépésről lépésre, szintről szintre, szekvenciálisan haladhat. Innen nézve, bár a szociális munkástól eredményeket, megoldásokat várnak el – közvetlenül ugyanezt nem teheti meg a szociális munkás az ügyfelével szemben. A szakma gyakorlásának, művészetének az a lényege, hogy az együttműködések során az elvárt eredményekhez vezető utat úgy kell (és lehet) megtervezni, hogy a közös munka során minden elvárt lépés „megtehető” legyen az ügyfél számára, és minden megtett lépést proaktívan, pozitívan vissza is kell jelezni az ügyfél számára – épp ettől fog erősödni önbizalma és önbecsülése. A problémákat csak a következetesen és célorientáltan egymást követő, ámde egyesével még megtehető kis lépések nyomán lehet megoldani, és eljutni ahhoz, hogy az „alap-problémák” is megoldódjanak, és maga az ügyfél is képes legyen úrrá lenni a gondjain.

A kis lépések, azok egyesével nem feltétlenül jelentenek önmagukban érzékelhető és látványos sikert, de csak így lehet eljutni a problémák megoldására való képessé tételig. Emiatt a szociális munkás szakmájának „nagy trükkje” részben az, hogy hogyan szedi lépésekre a megoldásig vezető hosszabb utat, illetve az a reform-pedagógiában is általános elv,⁵ hogy pozitív visszajelzésekkel megerősítendő kliensi magatartásnak nem a látványos sikereket tekinti, hanem magát a befektetést, a lépések megtételét jutalmazza elismerésével. Nem a munkahely megtalálását és az elhelyezkedést kell a szociális munkásnak értékelnie a munkát keresők esetében, hanem azt, ha az ügyfél tájékozódik a munkaerőpiacon és befektetéseket tesz a megfelelő munka megtalálásáért (milyen álláslehetőség létezik, milyen bérezéssel és

⁵ Az olvasási kompetenciák javításáról szóló, mára már közhely az, hogy nem a jobb tanulmányi vagy kompetencia-eredményeket kell jutalmazni (ezek semmilyen eredményre nem vezetnek), hanem azt, ha a gyerekek olvasnak.

KÖZELKÉP

munkafeltételekkel, járjon utána, hogy melyik tetszene neki, mi felelne meg számára; keressen, hajtson fel volt osztálytársakat és más távoli ismerősöket, akik hasonló munkahelyen dolgoznak, kérdezze meg őket, arról is, hogy tudnának-e segíteni ott munkát találni, stb.).

Ez a fajta, a teljes segítő folyamatot analitikusan, az egymásra épülő, megtehető lépésekre bontása, a lépések megtételére való rábírás, a befektetések értékelése szakmai trükk, „kunszt”, nem a „tisztán érvelő meggyőzés”, de annak ellenére sem lehet manipulációnak tekinteni, hogy bizonyos mozzanataiban (az azonnali visszajelzés és jutalmazás elemében) kimutathatóak rokonságai manipulatívnek tartható ráhatásokkal is (Banerjee – Duflo 2016).

Sőt, az akkurátus, logikusan egymásra épülő lépések során és nyomán megoldást kereső gondolkodás és magatartás, az maga a racionalitás.

Amit annál kevésbé lehet manipulációnak nevezni, minél inkább a szakma, a szakmai közösség által néven nevezett beavatkozások (pl. protokollok) tudatosan és legitímen elfogadott, elismert „szakmai kunsztok”, tanult és tanítható, ugyanakkor a maga korlátai között ellenőrzött és kontrollált ráhatások befolyásolják az ügyfeleket.

Mikor és hogyan szabad manipulálni a segítő folyamatban?

Bár, mint jeleztem, vannak, akiknek a véleménye szerint bármely másokra hatni akaró, másokat befolyásoló igyekezet az – ha a döntési lehetőségek tartalmának felkínálásában nem is, de azzal, ahogyan a lehetőségek fel vannak kínálva – mindenképpen manipulatív. Ennek ellenére segítő szakmai attitűdként én magam nem javasolnám ezt a nagyon megengedő hozzáállást a manipulációhoz.

Kulturális és szakmai hagyományaink, etikai normáink, és különösen a képessé tevés szakmai normája alapján alapnak a józan észre ható meggyőzést, a körülmények és a várható kimenetek racionális mérlegelését, az erre való rávezetést kellene elvárjunk a segítő szakembereknek mások életére, döntésére való hatásgyakorlásának mikéntjeként. Ez alól az elvárás alól az sem adhat felmentést, hogy a szociális segítők legfőbb munkaeszköze a saját személyiségük, amely nyilván azzal a következménnyel is jár, hogy különböző személyiségek különféle modorban, nyelvi és kommunikatív eszközökkel képesek hatni a segítettekre. Józan és értelmes szakmai elvárás az, hogy még az egyéni, személyes ráhatások is mindaddig legyenek racionálisak, szakszerűek, a szakma rutinjai szerint ellenőrizhetően és elkönnyelhetően, a szakma tesztelt normái szerint elfogadottak és eredményesek, ameddig erre mód nyílik. Ebből az alapállásból a manipuláció eszközeinek alkalmazását ritkának, kivételesnek, és azok alkalmazásának szükségességét indokolhatóan muszáj tekintenünk.

Kétségkívül van abban némi önkényesség, ahogyan e ritka és kivételes körülményeket megpróbálom összefoglalni – de e normáknak vannak konszenzuális gyöke-

KÖZELKÉP

rei. Sőt, még maguk a manipuláció alkalmazásával engedékenyebb szerzők is, implicit módon számos megszorító körülményt jeleznek arról, hogy mikor lehet nyugodt lelkiismerettel manipulálni.

(a manipuláció ne jelentsen kényszert)

Sunstein és Thaler, amikor a manipuláció negatív mellékzöngéit semlegesítő „nudge” kifejezést alkalmazzák, akkor saját álláspontjukat a „libertáriánus paternalizmus” kifejezéssel jelzik. Ebben a paternalizmus egyértelműen a manipulációval szembeni engedékenységet jelzi, ám ehhez ők elválaszthatatlanul hozzáillesztik a „libertáriánus”, szabadságelvű kifejezést is. Ami annyit jelent, hogy bár többnyire megengedik a manipulatív, a racionálistól eltérítő befolyásolást – de ehhez szigorúan hozzáteszik azt, hogy a paternalizmus nem jelenthet kényszert. Nem lehet, nem szabad úgy manipulálni, hatni – hogy a manipulatív nyomással erősített választási lehetőséget kötelező legyen választani (Thaler – Sunstein 2011).

A választási lehetőségeknek nemhogy meghagyása, de felhangosítása nemcsak az amerikai szabadelvűség hagyományából következik, hanem abból a szakmapolitikai meggyőződésből is, amelyben az ügyfelek hatalommal való felruházása, hatalmuk elismerése és tisztelete – az azonos a választás, a döntés lehetőségével. Ha van választási lehetőség a döntés meghozatalakor, akkor a delikvensnek van hatalma, ha nincsenek választási lehetőségek, ha csak egyetlen opció választható, akkor az maga a kényszer. (Ezt a koncepciót nem árt mélyebben értelmeznie annak a sajátos hazai (talán európai) szociális hagyománynak, amely számára a választási lehetőség némiképp „luxus”, amelyben örülnünk kell annak is, ha legalább egyetlen megoldási lehetőség kínálkozik, és nem zavartatja magát attól, hogy az egyetlen lehetőség – az a kényszer. Nagyjából ezen felemás értelmezés általános elterjedtsége miatt tartják sokan álszentnek, sőt giccsnek az „empowerment” fogalmának rituális használatát.)

Ezt a minden helyzetben érvényesítendő választhatósági elvet felnagyítja a manipulatív módszerek alkalmazásának felmerülése: ilyen átláthatatlanul és ellenőrizhetetlenül hatni és befolyásolni képes eszközöket csak akkor megengedett használni, ha a felkínált lehetőség követése nem kötelező, ha az ügyfél dönthet másképp is.

(a manipuláció céljai legyenek „jó célok”)

Sunstein és Thaler ugyancsak evidensnek tekintik (sőt, már könyvük alcímében is jelzik) azt a követelményt, amely szerint a manipulatív befolyásolás célja csak az lehet, hogy alkalmazásuk után az emberek hozzanak jobb döntéseket – egészségükről, pénzükről, kapcsolataikról, az életükről.

KÖZELKÉP

Bár lehetetlen volna tételelesen körülírni azt, hogy egy döntés mitől „jobb”, mint a helyette meghozandó más, rosszabb döntések, de afféle „minimum-kritériumként” meghatározhatunk néhány normát arról, hogy mi a jobb döntés.

Minimális kritériuma a jobb döntésnek és az arra való befolyásolásnak az a Hipokratészi esküben gyökerező elv, amely szerint „ne árts!”, azaz a manipulatív befolyásolásnak nemhogy nem lehet olyan hatása, amitől az ügyfél olyan döntést hozhat, amely önmagának vagy környezetének árthatna, hanem pozitív formulában ennél több is kimondható. Nevezetesen az, hogy a manipulatív hatások és befolyások akkor megengedhetők, ha ezzel az ügyfélt olyan döntésétől lehet eltéríteni, amely árthat önmagának vagy környezetének. Mondhatnám azt is, hogy a manipulációval szemben engedékenyebbek lehetünk, ha annak afféle „krízis-preveníós” céljai vannak, ha e hatás megóvja az ügyfelet attól, hogy uzsorát vegyen fel, hogy közmű és egyéb adósságai miatt elárverezzék a lakását, hogy a pénzhiány kényszerében kurvának küldje a lányát stb. (Mullainathan – Shafir 2014).

(Szükséges jeleznem, hogy ilyen manipulatív krízis-preveníó nemcsak személyes ráhatással, hanem eszközökkel is lehetséges, ilyen, a család egész életére kiható ártalmat és nagyobb kárt megelőző manipulatív eszköz pl. a kártyás villanyóra.)⁶

A jobb döntésre való ösztökélés, manipulálás egyfajta kritériumát megadhatjuk a haszonelvűség kritériumaival: jobb döntés az, amely fájdalmat és szenvedést csökkent, és az, amely révén az emberek egészségesebbek, okosabbak és gazdagabbak lesznek. Banális kimondani ezt az elvet, ám konkrét helyzetekre adaptálni meglehetősen nehéz és szubjektív – ami miatt kétes is. Hogy egy közismert etikai dilemmával érzékeltessem: nehéz eldönteni azt, hogy mikor, milyen körülmények között megengedhető hazug manipuláció eltagadni a gyógyíthatatlan beteg betegségét. Olykor a hazug manipuláció kegyes, és lehetővé teszi azt, hogy hátralevő életében teljesebb életet élhessen a beteg, máskor meg épp a szembesülés és a realitások eltagadása az, ami még jobban tönkretelheti a még hátralevő életet. Hasonló kételyek szinte valamennyi hasznosság kapcsán felvethetők: nehéz összemérni azt, hogy a manipuláció által nyert hasznosság mikor és mennyivel nagyobb, mint az általa okozott félrevezetés, megtévesztés kára. Ilyen tartós kár lehet a személyes autonómia teljes elvesztése, a segítőtől való teljes függés: az a helyzet, amelyben a kliens elveszíti józan döntésképességét, és csak a segítő manipulatív hatásait követve sikeredik a „felszínen maradni”.

Végül hát a kegyes és akár megengedett manipulációk, félrevezetések körébe sorolhatjuk azokat a hatásokat, amelyek – akár a reálishoz képest jelentősen felülértékelve – megerősítik a kliens státuszát, elismertségét, ezáltal önbecsülését és önbizalmát is. Itt sem árt azonban emlékeztetni arra, hogy a szociálpszichológia eredményei szerint igencsak kétélű fegyver a negatív önértékelésű embereket felülértékelni, hiszen ők gyakran ezt nem hiszik el, hazugságnak vélik az ilyen befolyáso-

⁶ Lásd: Krémer 2016.

KÖZELKÉP

lási igyekezeteket, gyakran ettől csak még inkább leértékelik önmagukat és a segítő-be vetett bizalmukat is elveszítik.

Bár elvileg a „jó célok”, a jobb döntésekre történő befolyásolás elfogadtathatóvá teszi a manipulatív befolyásolásokat is – de, a gyakorlatban szinte alig lehet bizonyosságot szerezni attól, hogy egy döntés, a tartalma szerint mikor, mitől lesz jobb, és mikor, mivel tud ártani.

Talán egyetlen olyan általánosítható elvet tudhatunk rögzíteni, amely mindig a „jobb döntések” meghozatalát stimulálja, provokálja, és ez az, amikor magát a döntés meghozatalát provokálja a manipuláció, amikor azzal szembesíti az embereket, hogy itt döntési helyzet van, hogy dönteni kellene. A káros, önző, félrevezető manipulatív hatások ugyanis gyakran arra építenek, hogy az emberek nem nagyon szeretnek dönteni, és pláne nem nagyon szeretnek sok lehetőség között választva, bonyolult mérlegelések alapján dönteni. Az emberek többsége nem vált telefonszolgáltatót a hűségperiódus lejártakor, és a kötelező gépjármű-biztosítás lejártakor – akkor sem, ha a régi szolgáltatók jelentősen megemelik eredeti áraikat, aminél sokkal olcsóbb lehetőségek is volnának. Ezeket a „szokás hatalmából” eredő manipulatív hatásokat jellemzően csak hasonlóan erős manipulatív ráhatásokkal lehet ellensúlyozni: dönteni, választani kell, most és nem később, mert akkor már nem lehet. Hasonló döntési helyzetekkel való szembesítés megengedett és progresszív manipuláció a szociális segítő szakemberek részéről, pl. akkor, ha egy kérvényt most és azonnal ki kell tölteni, ha egy hatósági döntés elleni panaszt és fellebbezést azonnal be kell adni, ha a késedelmi díjat azonnal be kell fizetni – mert, bár a nem-döntésre nagyobb az ügyfelek hajlandósága is, de ez bizonyosan nem igazán jó „döntés” a részükről (Kahneman 2013, Thaler – Sunstein 2011, Mullainathan – Shafir 2014).

*(a manipuláció céljai legyenek transzparensok,
ellenőrizhetőek és legitimek)*

Amikor elítélőleg beszélünk arról, hogy a kereskedelmi hálózatok, a biztosítási ügynökök vagy a populisták politikások manipulálják a fogyasztóikat, választóikat, akkor az elítélő minősítésünknek két alapja van:

- a) egyrészt az, hogy ők azzal az önző céllal befolyásolnak, hogy az emberek döntései számukra legyenek kedvezőek, a mások döntése az ő előnyeiket és hasznukat gyarapítsa, (és ha ügyesen csinálják – mint pl. a jó manipulatív reklámok – akkor az ügyfél azt fogja hinni, hogy döntése, választása neki hoz hasznokat, és nem az üzenetek feladójának)
- b) ehhez eltagadják a tényleges szándékaikat, félrevezetik és átverik azokat, akik döntésétől saját hasznuk gyarapodását várják.

KÖZELKÉP

E hatások, a kárt okozó csalás és az önző célok érdekében történő félrevezetés elkerülését a manipulációval szemben engedékenyebb szerzők is fontos követelménynek tartják. Amikor Sunstein és Thaler bármilyen „nudge” hasznos alkalmazása mellett érvel, bár nem hangsúlyosan, de mindig beleillesztik példáikba és leírásaikba azt, hogy becsületesen meg kell mondani mindenkinek (nemcsak az érintett személynek, hanem a nyilvánosságnak is), hogy mi a manipuláció (a „nudge”) célja, mihez képest milyen jobb döntések meghozatalára akarják (akár manipulatíván is) rávenni az érintetteket.

A „nudge” politikai, közpolitikai alkalmazása a legkiterjedtebb formában Cameron miniszterelnöksége alatt vált rendszerré, maga a miniszterelnöki hivatal egy „Nudge-unit-ot” állított fel a Downing Streeten – amúgy, Thaler szakértői tutorkodása mellett. Ezen kormányzati „reform task-force” működésére ugyanazok a politikai mechanizmus-szabályok vonatkoztak, mint bármely másra, mondjuk a nyugdíjreformokat kidolgozó bizottságra. Az általuk javasolt intézkedések célját a neten nyilvánosságra kellett hozni, a neten és különféle rendezvényeken vitára kellett bocsátani, a politikai egyeztetési folyamatokon keresztül kellett vinni – és csak ezek után válhattak a kormányzati politika részévé, eszközévé a manipulatív „nudge”-ok. Bár manipulatívok voltak a befolyások, de a demokratikus elveket követve, maximálisan átláthatók és azokat csak a politikai masinéria által legitimmé, elfogadottá emelésük után lehetett alkalmazni. (Bár a Brexit elsodorta a Nudge-unit-ot, és más manipulatív politikák meghatározóbbá lettek Angliában – de, a „nudge” alapú politikák alapvetései „MINDSPACE” mozaikszóval jelzett formában ma is elérhetőek, a neten is.) (MINDSPACE 2015)

Az átláthatóság és a legitimitás elve más formában, de ugyanilyen erővel érvényesült a Világbank és más nemzetközi szervezetek segélyezési programjainak gyakorlatában. Esetükben a kulcsfogalom a hagyományos formában eldöntött, működtetett és finanszírozott programok hatékonyságának javítása volt. Az, hogy a fertőző betegségek (első sorban a malária) ellen jobb, ha beoltatják a gyerekeket a szülők; hogy jobb, ha szűnyogháló-baldachinokat szerelnek fel éjszakára a gyerekágyak fölé – ez egy transzparens, legitim, a döntési folyamatokon az előírásoknak megfelelően elhatározott cél.

Ha a gyerekek beoltásához az anyákat manipulálják (értsd: korrumpálják, lefizetik) még egy tál lencsével (az oltás távoli és bizonytalan hasznáért cserébe azonnali, biztos és kézzel fogható előnyöket is adnak), akkor az ugrásszerűen javítja az oltási programok hatásosságát. Többen fogják beoltatni a gyerekeket, és a program hatékonyságát is javítja a tál lencse, hiszen az egy főre jutó oltási költség legnagyobb része az orvosi személyzet és az eszközök „kivonulása” és díjazása, ehhez képest a tál lencse ára nem tétel.

Mindez nem csupán spekuláció, ezt a nemzetközi szervezetek mérik is, összehasonlítva egymással a tál lencsével kiegészített, és „kontroll-csoportként”, különböző

KÖZELKÉP

falvakban, térségekben végrehajtott, lencse nélküli programjaikat (World Bank Report 2015, Banerjee – Duflo 2016).

A transzparencia és legitimitás szükségességét alátámasztó tapasztalatok jellemzően közösségi, politikai szinteken végrehajtott manipulatív beavatkozásokról szólnak. Nem egyértelmű azonban az, hogy miképpen lehet e követelményeket egyes esetek, családok esetében is érvényesíteni.

A transzparencia és legitimitás elnyerésének e szinten van egy alapvető fontosságú előfeltétele. Nevezetesen az, hogy magának a szociális segítőnek kell mindenkinél jobban tisztában lennie azzal, hogy milyen céllal, milyen (akár manipulatív) hatásokkal akarja befolyásolni kliensének döntését. Csak ezen az alapon, e szakmai ténykedés néven nevezett, elkönyvelt és „elszámolt” bemutatása jelentheti a „transzparenciát” és csak ezeknek a felvállalása esetén nyerhető el e hatások és befolyások legitimitása, erkölcsi és szakmai elfogadottsága. Részben a munkaszervezetekben, a főnököktől és a kollégáktól, de még inkább, a szélesebb körű szakmai közösségtől, a hivatás gyakorlóinak mérvadó megítélése által.

(a manipuláció mint akut patológikus tünetek gyógyszere és terápiája)

A manipulatív hatások normál, helyes használatukban hasonlatosak a fertőzőes, lázas betegségek gyógyszereihez. Bár néhány ritka és kivételesen krónikus állapotban tartósabban is kell élni a manipuláció gyógyszereivel (korábban jeleztem: pl. értelmi fogyatékosok, demensek, vagy idült alkoholisták és szerfüggők stb.), de azok alapvetően csak rövid ideig, és valamilyen értelemben (nem feltétlenül az életveszély értelmében) kritikus állapotokban alkalmazandó. Bár vannak segítőkész intézkedések a manipulatív függés tartós fenntartására (lásd pl. a „helper-szindróma” esetét), de alapvetően a manipulatív befolyásra és hatásra való tartós berendezkedés nemhogy rontja a segítség eredményességét, hanem kimondottan lehetetlenné teszi a képessé tevés szakmai céljainak elérését. (Ebben is olyan a manipuláció, mint a lázcsillapító, az altató vagy az antidepresszáns: rövid és akut betegségek kezeléséhez jól jönnek – a rájuk való tartós berendezkedés komoly károkat okoz nemcsak egészségben, hanem általában, függésben, az életvitelben is.)

Kétségkívül akut szorongásosban, szűkösségekből fakadó csőlésben és torzult ítélőképesség, önfeladott önbizalomvesztés, talajvesztett elbizonytalanodás, döntésképtelenség, és más, hasonló „akut” állapotokban egyszerűen a korábban is jelzett, még nagyobb bajok elkerülése érdekében, olykor nemhogy szabad, de kell is manipulatív ráhatással élni. Ha valakinek ilyen állapotban egy hivatalos beadványt kell kitöltenie és aláírnia – a szakmájához értő szociális segítő nem adja oda a formanyomtatványt, hogy azt majd otthon ellenőrizze az adatokat, és kitöltve hozza vissza a kliens – mert nagy valószínűséggel soha nem fogja visszahozni. Lehet, hogy nem lesznek teljesen pontosak az adatok, lehet, hogy kényelmetlenül, az asztal sarkán –

KÖZELKÉP

de rá kell venni (trükkal, csellel, ármánnyal is), hogy ott azonnal töltse ki a papírt. Ha valaki anyagi megszorultságában az uzsora felvételét fontolgatja – akkor akár nem igaz, nem szükségszerű következmények elrettentésével, elborzasztással, manipulatív horrorok kilátásba helyezésével – de meg kell akadályozni azt (Mullainathan – Shafir 2014).

Ám ezeknek a manipulatív hatásoknak nem lehet más a céljuk, mint az ügyfél kizökkentése, kihozatala a torzult tudatállapotokból, a józan ítélőképesség minél hamarabbi visszanyerése. Szerintem ez a „képesse tevés” lényege, ugyanakkor: legdrámaibb és legkritikusabb szakmai fázisa.

*(a manipuláció mint a segítő folyamat megengedhető kezdeti fázisa,
amely segíthet eljutni az ügyféllel való racionális diskurzusig
és együttműködésig)*

Számos vonatkozásban a fenti „legitim manipulációs helyzetek” afféle összegzése is az a szakmai álláspont, hogy a segítő folyamat elején (a bizalom és a kapcsolat személyes kereteinek megteremtéséhez, a játszmák letöréséhez és kiiktatásához, az együttműködés kooperatív légkörének a megteremtéséhez stb.) nélkülözhetetlen és kiiktathatatlan az érzelmi alapú, manipulatív hatások alkalmazása is. Átmenetileg, és döntően a racionális, józan észre és meggyőződésre épülő kommunikatív helyzetek és együttműködési feltételek megteremtéséig, épp ennek az érdekében. Amely elvárásban jelen van egy furcsa ellentmondás, hogy ti. maga a manipuláció addig és azért megengedett – hogy túl lehessen lépni azon a fázison, amelyben szükséges manipulálni az ügyfeleket, hogy el lehessen jutni egy „nem-manipulatív”, racionális alapú kooperációig. Ami szinte követhetetlen elv: a sikeresen manipulatív beavatkozás további sikeres manipulatív hatásmechanizmusokra ösztönöz – és nem annak felszámolására.

Fentebbi felvetéseimet nem szentenciának és az igaz és helyes nézetek összefoglalásának szántam. Sokkal inkább problémafelvetésnek, javaslatnak és provokációnak: el kellene tőprengeni e felvetéseken.

Mindezt részben azért, mert magam sem vagyok biztos felvetéseim jogosságában és helyességében. Másrészt azért, mert a javaslataim és felvetéseim bizonyos manipulatív segítő magatartásokra vonatkoztathatóak – de másokra nem feltétlenül. Illusztrációnak egy példa erre: jól tudjuk azt, hogy az emberek sokkal jobban hisznek ízes és plasztikus sztoriknak, eseteknek – mint, mondjuk statisztikai gyakorlatokban, megoszlásokban közreadott „objektív tényeknek”; és sokkal jobban lehet rájuk hatni magas presztízsű emberek személyes varázsával, mint az objektív tényekből levont tanulságokkal. Hogy a segítő szakemberek nem nagyon akarnak élni az objektív, szociológiai tények statisztikus leírásaival – ezt mélyen megértem, a statisztikákban az ügyfelek nem bíznak (van is okuk rá), nem is értenek hozzá –

KÖZELKÉP

és hát az igazság az, hogy maguk a segítő szakemberek sem. Hogy ezen az alapon lehet-e a szociális munkásnak megnyerő emberek meggyőző erejű manipulatív történeteivel hatniuk (végtére, a vallások nagy könyvei, a Biblia, a Talmud meg a Korán is ezt teszi), ebben nem tudok állást foglalni. Az biztos, hogy veszélyes lenne azt mondani, hogy hát persze: a kivételek, a ritka szerencsések példázatai káros, félrevezethető manipulatív csalás is lehet. Az „objektív” tudományosan megerősített (pl. statisztikai) adatokat az emberek nem értik, nem tudnak belőlük következtetéseket megvonni – ilyenekkel előhozakodni, ennek semmi értelme. Így maradnak az egyéni sztorik, amelyek életszerű, gyakorlatias és manipulatív példáival mégiscsak lehet, hogy szabad is, és kell is élni. De, vissza az elejéhez: azok megtévesztők, átverősek is lehetnek, amit meg nem kellene támogatni. Tehát, még ha jogosak és megalapozottak is a fenti érveim bizonyos manipulációk alkalmazásának korlátait és feltételeit illetően – abból még nem következik, hogy azok jogosak és helytállóak más fajta manipulatív befolyásokra vonatkoztatva.

A manipulatív hatásokkal és befolyásokkal szembeni védelem és immunizálódás segítése

A segítő szakemberek ügyfelei számára legfeljebb ritkán leselkedik jelentős veszélyként a segítő szakemberek dilettáns, vagy akár rossz szándékú (mert, ilyen is előfordul) manipulatív gyakorlata. A legsúlyosabb veszély mindaz a lépten-nyomon felbukkanó manipuláció, amelynek fő átverős aktorai és indulatokat, gyűlöleteket és más alantas érzelmeket generáló ártalmas ágensei a piac és a politika szereplői, olykor más hivatalok és közszolgálatok reprezentánsai.

Innen nézvést legalábbis nem az a segítő szakmák legfontosabb kérdése, hogy szabad-e, és, ha igen, akkor mikor, milyen korlátozásokkal és megszorításokkal lehet maguknak manipulálniuk az ügyfeleiket – hanem az, hogy miképpen tudhatnak segítséget nyújtani ahhoz, hogy kevésbé legyenek/lehessenek megvezethetők, átverhetők, ebben az értelemben manipulálhatók. (Mullainathan – Shafir 2014, Thaler – Sunstein 2011).

Töredelmesen meg kell valljam, bármennyire is izgalmas, érdekes, a világ értéséhez és értelmezéséhez sok fontos dologgal hozzájárulónak tartom a magatartástudományok, a magatartási közgazdaságtan újabb eredményeit – azért borzasztó dühös vagyok ezen irányzatra, hogy a manipuláció gazdasági, politikai, társadalmi válságainak tombolása közepette sem tették fel ezt a kérdést, és így nem is nagyon mondanak erről, szinte semmit. Én magam magamra is dühös vagyok, mert viszonylag keveset tudok erről mondani – noha, tán ez fontosabb lenne mindannál, mint amit itt fentebb felvettem az indokolható, de még több manipulációról.

KÖZELKÉP

(időt nyerni...)

Minden józan és racionális gondolat, minden következetes, logikus, az eredményeket visszacsatoló és ellenőrző gondolkodás – az lassú. Ahhoz idő kell. Az, ami gyorsan is megy, az azonnali és „csípőből tüzelő” döntéshozatal, az érzelmi, indulati és zsigeri alapú, másokat manipulálni igyekvő, de ugyanakkor mások manipulációinak kitett döntéshozatal. Amely gondolkodási és döntéshozatali magatartásra való készítés, hatás, befolyásolás a mai világunk alapvető működésmódja, az élet minden területén, elsősorban a személytelenné vált kommunikáció által dominált területeken: a tévében, a reklámokban, a politikai kinyilatkoztatásokban, az interneten és a közösségi médiában.

Ez a fajta befolyásolás és hatás az, ami erős, ami sokakat elér, ami hatásos és hatékony, ami miatt a modern világok mindenben ezeket a csatornákat, ezeket a hatásokat hajkurásszák, ebbe igyekeznek berántani mindenkit. (Lásd: „aki nincs Facebookon és az Instán, az nem is létezik...”)

Ez részben azt jelenti, hogy minden pillanatban, minden médián keresztül, minden döntésünket efféle manipulatív hatások igyekeznek befolyásolni. Némiképp azt is jelenti, hogy a hagyományosan lassú és racionális gondolkodás is áttranszformálódott gyors, ütős, hatékony befolyásolássá. Még a tudományos élet képviselői sem olvasnak hosszú könyveket, nem rekonstruálnak gondolatmeneteket – hanem rákeresnek az adott kulcsszót tartalmazó bekezdésekre, és csak annyit olvasnak el egy publikációból. Az emberek nem olvasnak könyveket, nem bámészkodnak kiállításokon eltöprengeve azon, hogy mi is volt a mellbevágó azon a képen – hanem klipeket, képregényeket és a neten megosztott képeket tekerik át, egyiket a másik után. Nem mérlegelik a hírek jelentőségét és igazságát – hanem bedőlnek az elborzasztásra, erős érzelmi hatásokra játszó klikkek és lájkok érzelmi hatásainak, vadásszák a hasonló erős hatásokra játszó bulvár- és fake álhíreket.

De mindez részben azt is jelenti, hogy a lassú, logikus, racionális gondolkodás terei és alkalmi kiürültek, elfogytak, azok léte messze nem természetes – azokat komoly erőfeszítésekkel meg kell teremteni. A manipuláció elleni védelemben és a képessé tevésben segíteni igyekvő szakembernek (minden rá is ható „hatékonysági” követelményeknek és időszorításnak ellenállva is) abban kreatívnak és ügyesnek kell lennie, hogy az ügyfelek időt nyerhessenek. Hogy legyen alkalom és idő eltöprengegni, kételyeket mérlegelni, mindenféle ötleteken elmerengeni, kiszűrni abból a csacsiságokat és megtartani az okosságokat.

Az eltöprengeésre, elgondolkodtatásra késztető időnyerésben felnagyul a „segítő beszélgetés” jelentősége. Nemcsak annak nyugodt, lassú hangulatában és modorában, nemcsak abban, hogy a csőlátások horizontján kívül eső, de az élet fontos dolgait jelentő ügyek is bekerüljenek a látókörbe – hanem abban is, hogy a beszélgetés során felmerülő kérdéseknek meg kell ragadniuk az ügyfelet, el kelljen töprengenie

KÖZELKÉP

azokon a beszélgetés után is. No meg abban, hogy legyen második beszélgetés is, ahol meg lehet osztani mindazt, amire töprengései során jutott.

Tán bizarr az, amit mondok, de maga a lassúságra, a lassú gondolkodásra való ráhangolás is fontos szakmai sikere lehet a manipulatív hatások ellen védelemben segítséget nyújtani igyekvő szakember számára: akár az is, ha ügyfelét ráveszi egy könyv elolvasására, egy barátokkal való sörözésre, vagy a hétfégi kirándulásra és hosszabb sétára. Ezek eléggé improduktív segítségeknek tűnnek, pedig, ha jól belegondolunk, mi magunk is ilyen helyzetekben szoktunk eltöprengeni, elgondolkodni a magunk és a környezetünk sorsáról.

(kapcsolatokat nyerni...)

Robert Putnam korszakos jelentőségű könyvében (*Bowling Alone*) már 2000-ben érzékelte azt az állapotot, hogy miközben minden hírt és információt meg lehet találni az interneten, aközben csak azok képesek szelektálni ebből az információtömegből, csak azok képesek leválogatni azt, hogy „mi is a valódi és értékes hír és információ” – akik ezt másokkal megbeszélik. Számára ez a beszélgetős, egymás gondjaira fogékony, egymás iránt bizalommal viszonyuló, egymásnak is segítőkész társadalmi közeg és környezet a „civil társadalom”. (Ami nagyon más, mint a „civil szervezetek” világa.) (Putnam 2000)

Egykori meglátása ma aktuálisabb és lényegre törőbb, mint hajdanában. Az emberek magányáról, kapcsolathányáról már régóta tudjuk, hogy az különféle mentális és pszichoszociális ártalmak (így a szerfüggések) forrása, és azt is, hogy a világ dolgait egymással meg nem beszélő emberek tájékozatlanabbak és ostobábbak beszélgetős társaiknál, mi több, még rosszabbul is élnek, pl. munkakeresési gondjaikban sem segítenek az általában legfontosabb segítséget jelentő ismerősök. Ám mára a helyzet annyiban romlott, hogy a magány sokkal „természetesebb” lett attól, hogy a közösségi kapcsolatok természetes alternatívájává váltak a virtuális kapcsolatok; hogy a „társadalmi tőke” (annak akármilyen, a Coleman–Putnam, vagy Bourdieu fogalmainak értelmében) kiválthatónak tűnik a lájkokban és klikkekben mért „virtuális társadalmi tőkével”. Nem kívánnám e folyamatok ártaiba felidézni a vonatkozó pszichológiai szakirodalmat, de nyilvánvaló és közismert tény az, hogy a manipulációkkal szemben lényegesen sérülékenyebbek a magányos, kapcsolathányos emberek.

Ezt megállapítva ismét banális következtetést tehetünk a manipuláció elleni immunitást erősítő szakmai segítségekre: rá kell venni az embereket, hogy beszélgesenek egymással. Otthon, a gyerekekkel, a rokonokkal és barátokkal, hogy hívják meg egymást egy kávéra vagy egy sörre, hogy találkozzanak másokkal, akár a sulis udvarán a sörmeccsen, akár a templomi énekkarban.

KÖZELKÉP

Felvetésem, csakúgy, mint a korábbi, túl snassznak, túl banálisnak tűnik – talán azért, mert túl természetesen tartjuk azt, hogy ilyen alkalmak, ilyen élethelyzetek „úgy maguktól is” vannak. De, talán épp e természetesség feltételezése miatt nem árt hangsúlyozni azt, hogy mekkora gond és baj az, amikor ilyenek nincsenek. A magányosságból fakadó bajok és gondok talán legsúlyosabbja az, hogy a magányos emberek látens és virtuális kapcsolataikba, a mesterségességükben és tényleges közösségi megerősítések nélküli identitásaikba, a divatkövetés és státusfogyasztás révén társadalmi csoportokhoz tartozás illúziójába kapaszkodnak – amitől még könnyebben és veszélyesebben manipulálhatóak.

(a manipulációk kiismerése és leleplezése...)

A pszichológia tudománya (és különösen az analitikus hagyomány) már régóta arra a sémára épül, hogy ha a „sors-szerű”, belül fortyogó lelki történéseknek nevet ad, fogalmakkal leírja, akkor ezzel nemcsak racionálisan elmesélhetővé és értelmezhetővé, hanem kezelhetővé és gyógyíthatóvá is teszi mindazt, ami patológikus. Némi képp hasonló a kritikai szociológia „lebuktató” és demisztifikáló hagyománya is: a társadalmi és hatalmi viszonyok néven nevezése, értelmezése eszközt ad a nem kívánatos társadalmi jelenségek orvoslására is.

Bár szeretném, de nem mondhatom el ezt a manipuláció pszichikus vagy társadalmi jelenségeiről. Egyszerűen nem értjük azokat, nem nevezzük néven azokat, és adekvát fogalmak híján nem is tudunk gondolni túl sokat róluk – még annyit sem, mint amennyit igazából tudhatnánk, ha helyén kezelnénk súlyát, akár kárát, ártalmát. (Amit leginkább tudunk, az az, hogy hogyan és miképpen NEM racionálisan és haszonelvűen döntünk és gondolkodunk (Collins 2015, Kahneman 2013, Thaler 2016). Arról egyelőre kevesebbet, hogy akkor valójában hogyan is?)

Azt hiszem, hogy a segítő szakemberek azzal tehetik a legtöbbet segítetteik manipuláltsága, manipulálhatósága elleni védelemben, ha jobban ismerik az embert, az emberek és intézmények közötti hatások és befolyások természetét, ezek hatalmának erejét – és egyszerűen rávezetnék, elmesélnék nekik azt, hogy hol hogyan lettek átverve, megvezetve, manipulálva. Ha ezzel, a néven nevezett hatások ellen képessé tudnák tenni ügyfeleiket önmaguk védelmére, a valós lehetőségeik feltárására, értekeik és preferenciáik autonóm követésére, az ehhez szükséges döntések meghozatalára. (Az persze egy másik, de szintén nem lekezelendő súlyú kérdés, hogy maguknak a segítőknak is mennyit használna az, ha ők maguk felfedeznék a rájuk ható manipulációkat, ha értenék az őket befolyásoló hatások mechanizmusait, ami tán ahhoz is alapot adhatna, hogy ők maguk önreflexívebben élhessenek a manipulatív befolyás eszközeivel, hatásaival.)

Úgy vélem, hogy ma mindezen problémák jelentősége nemcsak amiatt jelentősebb, mint korábban – merthogy, a racionális, a józan észnek ellentmondó embe-

KÖZELKÉP

ri-döntéshozatali effektusok és az ezeket kihasználó manipuláció jelentőségét csak az elmúlt időszakban fedezte fel és dokumentálta az ember- és társadalomtudomány. Hogy e területen oly súlyosak az elmaradásaink, hogy nemcsak az ügyfelekre, hanem magukra a segítőkre gyakorolt manipulatív befolyásokkal és hatásokkal sem vagyunk tisztában.

Magyarországon különösen azért, mert hosszú ideig a szociális munka nem annyira a kliensek döntéshozatalára akart hatni, hanem, a legkülönbözőbb eszközökkel, többlet lehetőségekkel akarta kistaffrozni őket: segílyt, szociális ellátást járt ki nekik; projekteket szervezve munkát és elfoglaltságot igyekezett szerezni nekik; olykor felvállalta politikai és érdekképviseletüket, vagy ezek megszervezését; máskor információkat közvetítve és ügynökösködve menedzselte a klienseknek szükséges, nekik járó közszolgáltatásokat (orvos, iskola, hivatalok) elérhetőségét.

Nincs okom ezen – a mondjuk így, inkább „szociálpolitikai”, mint a szó nemzetközi fogalomhasználata szerinti „szociális munka” – hagyományok erkölcsiségének, tisztességességének, vagy akár hatásosságának kétségbe vonására. Pusztán annyit kell szomorúan, afféle válságtünetként regisztrálnom, hogy a hazai szociális munka forrásai, ügynöki, információ-brókeri, közvetítői és ügyfelet menedzselő eszközei és lehetőségei napjaink politikai környezetében kiüresedtek és minimálisra csökkentek.

Ha segíteni akarunk a klienseknek, ügyfeleknek, akkor egyre kevésbé remélhetjük azt, hogy a segítségünk anyagi természetű, jóléti szolgáltatásokhoz jutást segítőek lehetnek – mert ezek ebben az érásban kifogytak.

A segítségben, ami megmaradt, az a szociális munkás személyisége, az ügyfelek életére gyakorolt segítő hatása, befolyása, és az ügyfelekben való bizalom: ha a segítők nem feltétlenül, de ők, a maguk világában, jobb döntéseikkel képesek lehetnek kihasználni a rendelkezésükre álló teret, képesek lehetnek elmenni a falakig.

Számomra valami hasonlót jelent a „képesség tevés” szakmai segítő alapfilozófiája.

Irodalom

- Akerlof, G. A. – Shiller, R. J. (2016): *Balekhalászat – A manipuláció és az átverés közgazdaságtana.* (eredeti: *Phising for phools* 2015), HVG Könyvek Kiadó, Budapest.
- Barneys, E. L. (1928): *Manipulating public opinion: the why and the how?* *American Journal of Psychology*, 33/6, 958–971, <http://w.truity.org/PDFs/Media/BERNAYS-ManipulatingPublicOpinion.pdf> (utolsó letöltés dátuma: 2019. április 15.)
- Benerjee, A. – Duflo, E. (2016): *A szegények gazdálkodása.* Balassi Kiadó, Budapest.
- Bookstaber, R. (2017): *The End of Theory Financial Crises, the Failure of Economics, and the Sweep of Human Interaction.* Princeton University Press.

KÖZELKÉP

- Bourdieu, P. (2013): A művészet szabályai. Az irodalmi mező genezise és struktúrája. Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola, Budapest.
- Bowles, S. (2016): The moral economy – Why good incentives are not substitute for good citizens. Yale University Press.
- Cialdini, R.B. (2009): A hatás – a befolyásolás pszichológiája. HVG Könyvek Kiadó, Budapest. <https://docplayer.hu/158725-Robert-b-cialdini-hatas-a-befolyasolas-pszichologiaja.html> (utolsó letöltés dátuma: 2019. április 15.) (2015): Please, not another bias! An evolutionary take on behavioural economics. <https://jasoncollins.org/2015/07/30/please-not-another-bias-an-evolutionary-take-on-behavioural-economics/> (utolsó letöltés dátuma: 2019. április 15.)
- Fél E. – Hofer T. (1997): Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban. Balassi Kiadó, Budapest. <http://mek.oszk.hu/04900/04950/04950.pdf> (utolsó letöltés dátuma: 2019. április 15.)
- Festinger, L. (1957): A Theory of Cognitive Dissonance. Stanford University Press.
- Friedman, M. (1953): The Methodology of Positive Economics. In: Milton Friedman (ed.): Essays in Positive Economics. The University of Chicago Press, Chicago.
- Halpern, D. (2015): Inside the Nudge Unit – How small changes can make a big difference. WH Allen.
- Kahneman, D. – Tversky, A. (1971): Beliefs in the strong law of small numbers. Psychological Bulletin, Vol. 76, No. 2, 105–110. <http://stats.org.uk/statistical-inference/TverskyKahneman1971.pdf> (utolsó letöltés dátuma: 2019. április 15.)
- Kahneman, D. (2013): Gyors és lassú gondolkodás (eredeti: Thinking Fast and Slow, 2011), HVG Könyvek Kiadó, Budapest.
- Krémer B. (2016): Csólátásaink, beszorultságaink, manipuláltságaink – avagy: segítettek, segítség és társadalmpolitika új megvilágításban. Esély, 2016/1. http://www.esely.org/kiadvanyok/2016_1/2016-1_4-1_Kremer_Csolatasaink.pdf (utolsó letöltés dátuma: 2019. április 15.)
- Krémer B. (2018): Kísérlet csólátásaink oldására – További gondolatok a behavioral economics-ról. 2018/2, Munkaügyi Szemle, <https://www.munkaugyi-szemle.hu/kiserlet-csolatasunk-oldasara-tovabbi-gondolatok-behavioral-economics-rol> (utolsó letöltés dátuma: 2019. április 15.) (2018): Tényleg ennyire hülyék lennének? – Gondolatok a behavioral economics-ról Richard Thaler 2017-es közgazdasági Nobel-díja kapcsán, 2018/1 Munkaügyi Szemle, <https://www.munkaugyiszemle.hu/tenyleg-ennyire-hulyek-lennenk-gondolatok-behavioral-economics-rol-richard-thaler-2017-es-kozgazdasa> (utolsó letöltés dátuma: 2019. április 15.)
- Kuhn, T. S. (2000): A tudományos forradalmak szerkezete. (eredeti: 1970), Osiris Könyvtár – Madárfejúek Társasága, Budapest <http://lazarus.elte.hu/~zoltorok/>

KÖZELKÉP

- oktat/Kuhn/a_tudomanyos_forradalmak_szerkezete.html (utolsó letöltés dátuma: 2019. április 15.)
- Lewis, M. (2017): *The Undoing Project – A friendship that changed our mind.* W.W. Norton & Co.
- Mill, J. S. (1980): *A szabadságról.* Magyar Helikon, Budapest.
- MINDSPACE Influencing behaviour through public policy, 2010, UK Cabinet Office – UK Institute for Government. <http://38r8om2xjhh125mw24492dir.wpengine.netdna-cdn.com/wp-content/uploads/2015/07/MINDSPACE.pdf> (utolsó letöltés dátuma: 2019. április 15.)
- von Mises, L. (1976): *Epistemological Problems of Economics.* New York University Press, New York.
- Mullainathan, S. – Shafir, E. (2014) (eredeti: 2013): *A szűkösség pszichológiája – Miért jelent sokat, amiből kevesebb van?* HVG Könyvek Kiadó, Budapest.
- Packard, V. (1970) (eredeti: 1957): *The Hidden Persuaders.* Penguin, London.
- Pratkanis, A. R. – Aronson, E. (1992): *A rábeszélőgépek.* AbOvo, Budapest. <https://www.scribd.com/document/57147459/Pratkanis-Aronson-A-rabeszelo%C5%91gepek> (Age of Propaganda: The use and abuse of persuasion, 1992) (utolsó letöltés dátuma: 2019. április 15.)
- Putnam R. D. (2000): *Bowling Alone.* Schuster & Schuster, New York.
- Thaler, R. H. (2015): *Misbehaving – The making of behavioral economics,* 2015, W.W. Norton & Co.
- Thaler, R. H. – Sunstein, C. R. (2011) (eredeti: 2008): *Nudge – Jobb döntések egészségről, pénzről és boldogságról – a pénzügyi válság után.* Manager Könyvkiadó, Budapest.
- Tracy, B. (2013) (eredeti: 2004): *Az eladás pszichológiája – hogyan értékesíthetsz többet, könnyebben és hatékonyabban, mint valaha gondoltad volna?* TRIVIUM Kiadó, Budapest.
- Tumin, M. (1967): *Social Stratification: The Forms and Functions of Inequality.* Prentice-Hall.
- Weber, M. (1968): *Economy and Society.* New York, Bedminister Press.
- World Development Report 2015 – Mind, Society and Behavior, 2015, WB-Washington D.C. <http://www.worldbank.org/content/dam/Worldbank/Publications/WDR/WDR%202015/WDR-2015-Full-Report.pdf> (utolsó letöltés dátuma: 2019. április 15.)

KÖZELKÉP

Vajdasági/délvidéki magyarok nemzeti identitása 1920–1989-ig I.

KOVÁCS TERÉZ¹ – KISS IGOR²

ABSZTRAKT

Kétrészes tanulmányunk első része Pataki Ferencnek abból a megállapításából indul ki, hogy a nemzeti identitás egy olyan kollektív identitás, amely két – politikai-állampolgári és kulturális-történelmi – összetevőből áll. A nemzeti államok állampolgárai esetében ezek az egyének tudatában egybeesnek. Viszont nemzeti kisebbségek esetén szétváltnak. Tanulmányunk fő kérdése, hogy a Trianon óta elmúlt száz évben hogyan változott a vajdasági magyarok három nagy nemzedéke – a két világháború közöttieknek, a szocializmusban felnövekvőknek és az 1990 után színre lépőknek – nemzeti identitásának e két összetevője. Megállapítottuk, hogy az első nemzedéknek volt (illetve megmaradt az első világháború előtt kialakult stabil) kulturális-történelmi identitása, de nem alakult ki sem a magyar, sem a délszláv állam iránti politikai-állampolgári azonosulása. Ez utóbbi „pótlására” formálódott ki a Vajdasághoz kötődő regionális identitás. A második, tehát az 1945 után született és felnőtt nemzedék már egy új világrendszerben szocializálódott és ebben a rendszerben alakult ki a jugoszláv politikai-állampolgári és a vajdasági magyar identitás, amely ekkor már a magyarországi magyaroktól való másságot, elhatároló-dást jelentette. A kulturális-történelmi identitásuk megrendült és széttagozódott, majd ennek a folyamatnak nemkívánatos „mellékterméke” volt az asszimiláció, melynek során a vajdasági magyarok közül sokan elveszítették magyar kulturális-történelmi identitásukat és szerb vagy jugoszláv identitásúak lettek. A harmadik – az 1990 után színre lépő – nemzedékről tanulmányunk második része szól.

KULCSSZAVAK: határon túli magyarok, Vajdaság, politikai-állampolgári identitás, kulturális-történelmi identitás, asszimiláció

¹ Pécsi Tudományegyetem, BTK, Demográfia és Szociológia Doktori Iskola vezetője.

² Pécsi Tudományegyetem, BTK, Demográfia és Szociológia Doktori Iskola doktorandusza.

KÖZELKÉP

ABSTRACT

Literature review of the national identity of hungarians in Vojvodina between 1920–1898, I.

Our paper follows on the observation made by Ferenc Pataki who stated that national identity is a collective identity shaped by both political/citizenship-related and cultural elements. While these two elements are usually similar, the national identity of people from ethnic minorities differ along these two identities. Our analysis discusses the changes that happened during the hundred years since the Treaty of Trianon to these two elements of the national identity of the following three generations of Hungarians in Vojvodina: between the two World Wars, those who grew up during the communism and those who became adults after 1990. We conclude that the first generation retained their cultural-historical national identity formed before World War I but they did not develop Hungarian or South Slavic national identities. To replace the South Slavic identity they developed a regional identity to Vojvodina. The second generation, who were born and raised after 1945, developed Yugoslavian political/citizenship-related national identity through socialisation in a new political system and a regional identity to Vojvodina, which meant an alienation from Hungary. As a result of their shattered cultural-historical national identity, they started to assimilate, some of them lost their Hungarian cultural-historical identity and acquired a Serbian or Yugoslavian national identity instead. The national identity of the third generation who grew up after 1990 will be discussed in a second paper.

KEYWORDS: *Hungarian ethnic minority, Vojvodina, political/citizenship-related identity, cultural-historical identity, assimilation*

Bevezető

Tanulmányunk témája egy határon túli magyar kisebbségi közösség nemzeti identitásának a bemutatása történelmi keresztmetszetben. A nemzeti identitást, ezen belül a kisebbségek nemzeti identitását sokan kutatták. Közülük azokból a következő két szerzőből indulunk ki, akiket a nemzetközi, illetve a hazai szakirodalomban e témában talán legtöbbet idéznek: Anthony D. Smith és Pataki Ferenc. A szerzők szerint a nemzeti identitás a kollektív (Smith 1991), illetve a szociális (Pataki 2001) identitások egyike. Smith szerint négy fő kollektív identitásunk van. Ezeket nemzeti, vallási, területi (földrajzi, regionális), társadalmi osztály (réteg) hovatartozásban, azonosulásban foglalta össze, és kiemelte, hogy a nemzeti és a vallási azonosulás stabil tényezők, amelyek nem nagyon változnak és ezeket döntően a szocializáció révén sajátítjuk el. Ezzel szemben a területi és osztály (réteg) identitás migrációval, illetve társadalmi felemelkedéssel viszonylag könnyebben megváltoztathatók. Smith szerint a nemzeti identitás magába foglalja a sajátos nyelvet, érzelmeket és szimbólumokat. Megfogalmazása szerint a nemzet: „Egy olyan megnevezett emberi populáció, akik közös történelmi területet, legendákat és történelmi emlékeket, tömeg kultúrát, gazdaságot, jogokat és kötelességeket osztanak meg egymással.” (Smith 1991:14)

KÖZELKÉP

A Smith által megjelölt nyelv, kultúra, történelem nemzeti identitásbefolyásoló szerepére, valamint a nemzeti mellett a többi kollektív identítások elsősorban a valási és regionális identitást, de helyenként még a társadalmi rétegek identitásának elemzését is felhasználjuk témánk jobb megértése céljából. Pataki szerint: „*A nemzeti azonosságtudat szervesen alakul, többretegű és a tudatosság különböző szintjein reflektált képződmény. Tartalmában mindig egybekapcsolódnak a politikai-állampolgári és a kulturális-történeti mozzanatok. Egyebek között – legalábbis elvben – ezért lehetséges az elviselhető kisebbségi lét, feltéve, hogy ezek az összetevők kiegyensúlyozottan egybekapcsolódhatnak, s egyik nem válik a másik tagadásává, veszélyeztetőjévé.*” (Pataki 2001: 419)

Pataki megállapítása három fontos jelenségre mutatott rá, amelyek tanulmányunk szempontjából is meghatározóak lesznek. Az első az, hogy a nemzeti identitás többretegű, és hogy a tudatosság különböző szintjein reflektálódik. Ez azt jelenti, hogy a nemzeti identitás nem szervesen alakul ki, hanem az egyénnek erőfeszítéseket kell tennie ennek fejlődéséért, de ezt megelőzően – mint azt Smith is megállapította – a szocializáció útján kezd kialakulni. A másik megállapítása az, hogy az egyén nemzeti identitásának van két komponense – politikai-állampolgári és kulturális-történeti – és ezek kiegyensúlyozottan egybekapcsolódhatnak, de tegyük hozzá, hogy – ez természetesen módon – csak akkor állja meg a helyét, ha az állam egybeesik a nemzettel, ami az államnemzet, vagy politikai nemzet nyugat-európai modellje esetében fordul elő. A „franciákat”, „hollandokat” említve, nemzetállami berögződéssel, egyszerre gondolhatunk állampolgárokra és egy nemzet tagjaira is. A szakirodalomban ezzel szemben fogalmazódott meg a kultúrnemzet, amit először Friedrich Meinnecke, német történész használt, aki a 20. század elején, ezt a fogalmat nyelvi és etnokulturális alapon a németekre vonatkoztatta, függetlenül attól, hogy azok mely államban éltek (Győri Szabó 2006). A kultúrnemzet fogalom kiindulópontként terjedt el napjainkban a kárpát-medencei magyar (Csepeli 1992, Veres 2005, Zakariás 2008), de nem magyar (Bindorffer 2001) nemzeti kisebbségek elemzése esetében is. „*Közép- és Kelet-Európában a többségi nemzethez tartozó személyek esetén ugyanazon nemzet az államalkotó is, a nemzeti kisebbségek esetében eltérő a kultúrnemzet az államalkotó nemzettől. A két komponens rendszerint disszonánsan viszonyul egymáshoz még többségi helyzetben is, de lehetőség van arra, hogy ezeket egyeztessék az egyének tudatában, ha ebben az állam is érdekelt és ezt ideológiailag hajlandó megalapozni.*” (Veres 2005: 86) Ez a megállapítás egybevág Pataki harmadik fent megfogalmazott nézetével, amit úgy írt le, hogy elvben a kisebbségi lét is lehet elviselhető, ha a nemzeti identitás politikai-állampolgári és a kulturális-történeti mozzanatai, nemcsak, hogy összekapcsolódnak, hanem „*egyik nem válik a másik tagadásává, veszélyeztetőjévé.*” (Pataki 2001: 419) Tehát kisebbségi sorsban élők esetében az egyén nemzeti identitásában a politikai-állampolgári és kulturális-történeti komponenseit össze kell egyeztetni, ami nem könnyű feladat. Mindezek „*makroszinten függnek az anya-*

KÖZELKÉP

ország és az állampolgárnemzet identitáspolitikájától, mikroszinten pedig az egyén beállítottságától, erőfeszítésének, értékrendjének és érdekeinek alakulásától.” (Kovács 2016: 106) Tehát a *dolgozat témája* összeségként abban a kérdésben operacionálizálható, hogy hogyan lehet kisebbségi sorsban jó jugoszláv/szerb állampolgárnak lenni és eközben megőrizni a magyar identitást is.

1. A téma területi lehatárolása és a kutatási kérdéseink

Tanulmányunkat a címben szereplő Vajdaság/Délvidék fogalmak értelmezésével kezdjük azért, mert ezek a fogalmak fontosak lesznek az identitás elemzése szempontjából is. A Vajdaság tájfogalmat először 1848-ban a magyarországi szerbek használták és Ferencz József császár a szabadságharc leverése után Bács-Bodrog, Torontál, Temes-Krassó megyékből és Szerém megye két kerületéből külön közigazgatási területet szervezett, melyet „Temesi Bánság és Szerb Vajdaság” néven 1848–1860 közt Bécsből kormányzott. A közigazgatási terület megszűnése után a szerbek a Vajdaság (szerbül Vojvodina) nevet továbbra is megtartották. A magyar nyelvben e tájfogalom azonban csak 1920 után kezdett terjedni, először Jugoszláviában, majd Magyarországon is. A Délvidék részben hasonló területre vonatkozó tájfogalom, amely a 18–19. században Bácskát és Bánságot jelentette. „1918 után a Magyarországtól Jugoszláviához csatolt részeket nevezték Délvidéknek. Ma eltűnőben lévő tájnév, szerepét átveszi – Vajdaság elnevezés.” (Kósa – Filep 1975: 82) E kiváló néprajztudósok 1970-es évekbeli jóslata nem vált be, hanem éppen ellenkezőleg, az elmúlt másfél-két évtizedben mind a vajdasági, mind a magyarországi tudományos és közbeszédben egyre jobban használják a Vajdaság mellett a Délvidék kifejezést is. Napjainkban vannak olyan szerzők, akik ma a Vajdaságot és Délvidéket szinonim fogalmaknak tekintik (Bálint 2011) és akár felváltva használják (Papp 2005).

Az egykori Jugoszláv Szocialista Köztársaságon belül volt a Szerb Köztársaság, azon belül pedig két autonóm tartomány: Koszovó és Vajdaság. A Vajdaságon belül pedig három tájegység van: Bácska, Bánát és Szerémség. Akik a Vajdaságban magyarnak vallották magukat, azoknak 1991-ben 75,6%-a Bácskában 22,6%-a Bánátban és 1,8%-a Szerémségben élt.

Tanulmányunkban azért foglalkozunk a vajdasági magyarok nemzeti identitásával, mert erről a nemzetrésről viszonylag keveset tudunk és ezen a hiányon szeretnénk enyhíteni.

Tanulmányuk fő kérdése az, hogy a Trianon óta elmúlt száz évben hogyan változott a vajdasági/délvidéki magyarok három nagy nemzedékének – a két világháború közöttieknek, a szocializmusban felnövekvőknek és az 1990 után színre lépőknek – a nemzeti hovatartozása? A nagy történelmi események, fordulópontok hogyan alakították a nemzeti identitásukat, továbbá hogy milyen identitáspolitikák álltak e folyamat mögött a mindenkori magyar és jugoszláv/szerb államok részéről. Vé-

KÖZELKÉP

gül arra a kérdésre fogunk kitérni, hogy hogyan és miért csökken drasztikusan a vajdasági magyarság száma. Tanulmányunk elsősorban az 1990 utáni szakirodalmi források másodelemzésére, összegzésére és szociológiai szempontú magyarázatára vállalkozik.

Minden egyes korszakban megvizsgáljuk azt, hogy a „nagy történelmi események” hogyan hatottak a délvidéki magyar emberek gazdasági helyzetére és mindennapjaikra, milyen volt az adott korban a nemzetállamnak, illetve az anyaországnak az identitáspolitikája. A megváltozott viszonyok közepette, hogyan alakultak a vajdasági magyarok nemzeti azonosságtudatának politikai-állampolgári, illetve kulturális-történelmi komponensei?

2. Az 1918–1940 közötti időszak: a politikai-állampolgári identitás elvesztése és a kulturális-történelmi identitás megtartása

1918. november 13-án Belgrádban a Károlyi-kormány aláírta a katonai egyezményt. A következő napon a szerb hadsereg bevonult a demarkációs vonalig, amely Temesvár, Baja és Pécs felett húzódott. Mészáros Sándor történész szerint a helyi szerb lakosság többsége a bevonuló szerb katonákat örömmel fogadta, mert nekik ez azt jelentette, hogy ezután már a saját nemzetállamukban fognak élni. A helyi magyarok tudatában még mindig a wilsoni politikai elképzelés élt, mely szerint népszavazással döntenek el a terület hovatartozását. Az 1910-es népszámlálás alkalmával a magyarok és a németek együtt a lakosság 50%-át tették ki, és abban bíztak, hogy más nemzetiiségek között is lesznek olyanok, akik nem voksolnak a Magyarországtól való területi elszakadásra. A szerb katonai parancsnokság megérkezése után tömegével bocsájtotta el az állami és önkormányzati hivatalnokokat és tisztviselőket, akik ezután pánikszerűen menekültek a demarkációs vonalon belülre. A trianoni békeszerződés értelmében a nem szláv lakosságnak biztosították az opciót, amelynek határideje 1922. január 22-én járt le. E rendelet következtében negyvenezer, főleg a kisebbség vezetésére hivatott középosztálybeli és értelmiségi magyart telepítettek át, vagy önként mentek át Magyarországra. 1922-ben csak azok a magyarok válhattak a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság állampolgáraivá, akik 1910-ben is e területen éltek. Ekkor minden egyes délvidéki magyar *„állampolitikailag elszakadt a nemzettől, amely számára anyanemzetté vált, létének és sorsának alakulását a továbbiakban nem csupán hozzá, hanem a többségi néphez és államhoz, valamint az ugyancsak kisebbségi sorsot élő más etnikumokhoz fűződő kapcsolatai határozták meg.”* (Gáll 1991: 186) A megváltozott állampolgárság az elcsatolt területek magyarjainak nemzeti identitásában változást még egyelőre nem okozott. Viszont egy másik kollektív identitásban, a Smith által is említett területi azonosulásukban változás állt be. A továbbiakban az új állam (egész) területéhez még nem tudtak kötődni, de annak egy kisebb részéhez, a szülőföldhöz – a Vajdasághoz és saját településükhöz – viszont elkezdtek az eddigi-

KÖZELKÉP

eknél jobban kötődni, s ezzel „bezárkóztak” a tágabb szülőföldbe, ez lett a „hazájuk”. Mint a későbbiekben látni fogjuk, e tágabb szülőföldhöz való erősebb azonosulás tartósan, nemzedékeken keresztül átöröklődött, a mai napig megmaradt. Rátérve az új államhatalom kisebbségi politikájára, ki kell emelni, hogy még az opció lejárta előtt államosították a magyar érdekeltségű ipari-pénzügyi vállalatokat és végrehajtották az agrárreformot, amelyből a magyarokat kizárták, mondván, még nem tudni, ki megy, ki marad. Tehát nemcsak az elmenekült, hanem a helyben maradt magyarok is súlyos vagyonszétést szenvedtek. *„Szerveződésre és politikai taktikázásra az adott helyzetben a délvidéki magyarságnak volt esélye legkevésbé. [...] A szerb kormány mindent megtett, hogy a délvidéki magyarságot vagyonából kiforgassa, jogaitól megfosztja, kultúráját elsorvasztja. [...] 1918-ban a Délvidéken mintegy hétszáz magyar iskola működött. Két év alatt a szám a negyedére csökkent.”* (Hódi 2008: 9–10) Bevezették a névelemzést, ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy ha legalább az egyik nagyszülő vezetékeve szláv hangzású volt, akkor az a gyerek csak szerb osztályba járhatott. Ilyen körülmények között kivételnek számított a magyar sajtóval szembeni tolerancia, hiszen Jugoszlávia-szerzte 44 (napi, heti, havi, szakmai, vallási stb.) magyar nyelvű lap jelent meg. *„Nem csoda, hogy mikor 1935-ben Dako Popvic parlamenti képviselő jelentést készített Bácska, Bánát és Baranya politikai, társadalmi és nemzetiségi viszonyairól, azt emelte ki, hogy a nemzetiségek közül a magyaroknak irigylésre méltó helyzetük van, a fejlett sajtójuk miatt.”* (Mészáros 1981: 218–219) A lapok egy része még a háború előtti időből származott, majd rövid betiltás után újra megjelentek, de voltak új alapítású lapok is. Ezeket az olvasók tartották fenn, illetve az írók maguk adták ki a könyveiket, ami azt jelenti, hogy a helyi magyaroknak még volt igényük és lehetőségük is az újságolvasásra anyanyelven, mindez stabil nemzettudat megnyilvánulásáról tanúskodhat az adott korban.

Magyarországon a két világháború között nem volt egyetlen olyan magára valamit is adó politikus, aki a határon kívül rekedt magyarok helyzetének megoldását ne a revízióban látta volna. Bálint István közíró szerint a délvidéki magyarság kisebbsége is egyetértett ezzel, de a többségben kialakult annak tudata, hogy az új körülmények között is élni kell, az élethez akaratra, az akarathoz önbizalomra és közös fellépésre képes közösségre van szükség. Ami annyit jelentett, hogy jelentkezett a vajdasági magyar identitás tudatosításának, vállalásának és ápolásának történelmi szükséglete. Ennek az identitásnak, közösségnek az igénye először – sőt akkor majdnem kizárólag – az irodalomban jelentkezett (Balint 2011). Hozzá kell tenni, hogy Trianon után a Vajdaságban az egyházi iskolákat vagy bezárták, vagy államosították, de ettől függetlenül az irodalom mellett a vallásnak továbbra is megmaradt az identitásképző szerepe.

Hogy eredetileg hogyan alakult ki ez a kisebbségi irodalom, azt talán legjobban Bori Imre, a 20. század végének legismertebb vajdasági irodalomtörténésének elemzéseiből tudjuk meg. Szerinte még a 19. század második felében ezen a vidéken

KÖZELKÉP

Bácskában (Zomborban és Szabadkán), Bánátban (Becskeken és Temesváron) alakultak a szellemi élet központjai, de a századvégen és különösen az 1900-as évektől a vidéki szellemi központok elveszítették jelentőségüket, ezután aki érvényesülni akart, annak Budapestre kellett mennie és e vidék a szellemi javakat immár nem termelte, csak fogyasztotta. 1918 után a szellemi, irodalmi élet fentebb vázolt képlete érvényét veszítette. Megállt a tehetségek elköltözésének folyamata, mi több, alkotók ideáramlása kezdődött meg. Bori bemutatta, hogy az úgynevezett „pécsiek”, tehát azok az írók és újságírók, tegyük hozzá még szociológus is volt köztük,³ akik a „Baranyai Szerb–Magyar Köztársaság” felszámolása után 1921 nyarán a Szerb–Horvát Királyságba menekültek, azok vetették fel először azt a kérdést, hogy kell egy önálló vajdasági magyar irodalom. Jászi Oszkár 1922 januárjában a Becskereken megjelenő *Fáklya* című lapban az 1918 utáni új helyzetről a következőképpen írt: „*elszakadt magyarságnak meg kell tanulnia a saját fejével gondolkodni, okosan számolni speciális viszonyaival s megalkotni az új magyar kultúrát, amelyre valóban szükség van*”. (Jászit idézi Bori 1998: 71) Egy évtizeden át tartott a vita, amelyben egyik tábor azt vallotta, hogy van külön vajdasági irodalom, a másik tábor pedig azt, hogy csak egységes magyar irodalom van, s a magyar irodalomnak vannak erdélyi és vajdasági munkásai. Bori szerint nem volt egyetlen író sem ebben az időben, aki következetesen kitartott volna eredeti álláspontja mellett. „*Hol a vajdasági irodalmat tagadók, hol ennek az irodalomnak a védői táborában látjuk őket, s még egy Szenteleky Kornél⁴ sem volt kivétel. [...] Ezeknek a vitáknak a jelentősége valójában abban jelölhető ki, hogy tisztázódtak a jugoszláviai magyar irodalom alapvető kérdései: immár nemcsak kerete ennek az irodalomnak a Vajdaság, hanem talaja is, az író pedig tudomásul vette, hogy jugoszláviai magyar író.*” (Bori 1998: 73)

A két világháború közötti magyar irodalomban az egyik fő irányzat a falukutatás volt. A magyarországi falukutatók hatásukra a *Híd* című folyóirat köré csoportosuló írók is 1937-től kezdődően hozzáálltak a vajdasági falukutató mozgalom megszervezéséhez. Elképzelésük az volt, hogy egy útmutató szerint elkészül majd 25-30 község helyzetképe. Az adatok begyűjtését elsősorban az önkéntesektől, tanuló és dolgozó ifjúságtól várták, majd az összegyűlt adatokat a terv szerint részben a begyűjtők, részben a folyóirat szerkesztői dolgozták volna fel, illetve írták volna meg. A program szervezői úgy látták, hogy ha megvalósul az elképzelésük, akkor azzal majd gazdagodik Vojodina⁵ tudományos irodalma. A mozgalmat indítóknak csalódást oko-

³ Jászi Oszkár.

⁴ Szenteleky Kornél (1893–1933) író, költő, műfordító. A két világháború közötti vajdasági irodalom legismertebb személyisége.

⁵ A sajtóban ebben a korban még nem szerepel a „Vajdaság” elnevezés, csak annak eredeti szerb változata fordul elő a magyar szövegben is. Ugyanez vonatkozik a helységnevekre is, a szerzők szülővárosának magyar szövegkörnyezetben előforduló neve a következőképpen alakult: 1920-ig Óbecse, a két világháború között Becej, a kommunizmusban Becsek és 2003-tól ismét Óbecse szerepel a magyar sajtóban. Ma már a településtáblán is ez utóbbi elnevezés – a szerb cirilbetűs írással – Беcej, illetve latin-

KÖZELKÉP

zott, hogy felhívásuk, néhány lelkes kezdő írók leszámítva, nem talált visszhangra. A *Híd* szerkesztői ezek után sem akartak lemondani a falukutatásról és a kudarcok ellenére folyamatosan keresték az olvasók körében a falukutatásra vállalkozó fiatalokat. Azok a szellemi erők, akik a falu és a parasztság sorsának megismerését és bemutatását szorgalmazták, rátapintottak a lényegre: az igazságtalan földreform súlyos szociális következményekkel járt: a földnélküliek 70%-a magyar lett, a magyar lakosságnak 50%-a pedig földnélküli volt (Mészáros 1981). Abban a történelmi helyzetben e tömegek élethelyzetének legalább a feltárása valóban az írók feladata lett volna, erre azonban ezúttal nem került sor, aminek az oka elsősorban az volt, hogy nem volt elég író, szakember, aki ezt megvalósította volna. A két világháború között az írók figyelme bár Budapestre is irányult, de nem tudtak lépést tartani a magyar irodalom egyik legjelentősebb korabeli irányzatával, a szociográfiával. De ez a műfaj nemcsak a trianoni Magyarországon, hanem annak határain túl is virágzott. Felvidéken megalakult a *Sarló*, a csehszlovákiai magyar ifjúsági mozgalom tagjainak legjava feltérképezte és leírta a szlovákiai és kárpátaljai (főként falusi) magyarok életét. Az *Erdélyi Fiatalok* faluszemináriumát és Falu-füzeteit Gally-Pap Zsigmond indította el és rájuk nagy hatással volt Dimitrie Gusti román professzor, a monografikus iskola megalapítója és világhírű tekintélye. Ennek nyomán például Demeter Béla 1931-ben megjelentette a „Hogyan tanulmányozzam a falu életét” című kiadványát.

Összegzésként elmondható, hogy irodalmi téren a Délvidék 1920 előtt periférikus szellemi központnak számított, amelyből a legkiemelkedőbbek – például Kosztolányi Dezső – elmentek, majd Budapesten éltek és alkottak. Az első világháborút követően a polgári és tanácsköztársasági forradalom bukása után jelentős számú író, újságíró a Vajdaságba menekült, és ők, amit Magyarországon nem tudtak megvalósítani – nevezetesen a kultúra és az irodalom decentralizációját – azt a Vajdaságban szerették volna elérni. A helyzet zavart okozott a helyi magyar írók kulturális-történelmi identitásában, és akkor még nem tudták eldönteni, hogy az egyetemes magyar irodalomhoz tartoznak-e, vagy hozzanak létre önálló vajdasági magyar irodalmat. Az írók a Vajdaságban, összehasonlítva akár a kor erdélyi vagy felvidéki írói társadalmával, kevesen és gyengék voltak ahhoz, hogy az új viszonyok között önálló irodalmi, művészeti és tudományos centrumot hozzanak létre Budapesttel szemben. A Pécsről idemenekült írók, újságírók ezt a helyzetet nem mérték fel reálisan és csak ideológiai érvük állt az elképzelés mögött, ezért e kívülről jövő elképzelés eleve kudarcra volt ítélve, bár nem maradt hatástalan egyelőre még csak a kor íróira nézve. Viszont a két világháború közötti nemzedék még teljesen megőrizte kulturális-nemzeti identitását. „Az első nemzedéket még nem lehet megtörni. Őket még egybeforrasztotta a sorsközösség tudata, a közös érdek, az ellenállás, a dac. A jogtíprásokkal kemé-

---

betűs Becej – is olvasható. Van olyan településtábla, ahol akár öt nyelven is ki van írva a helység neve, tehát a pár százalékot kitevő magyar, román, szlovák, vagy éppen ruszin kisebbségek nyelvén kiírt helységnevek ma már megférnek egymás mellett.

KÖZELKÉP

nyen szembenézve állták a súlyos megpróbáltatásokat.” (Hódi 2008: 14) A délvidéki agrártársadalom szociális helyzete is kimeríthetetlen témákat kínált volna a szociográfiának, de a délvidéki írók nem tudtak a kor e kihívásának eleget tenni. Új elemként jelent meg, hogy tudatosan vállalták, hogy jobban megismertessék a délszláv irodalmat a magyar olvasókkal. Viszont ez mégis egy polgári társadalom volt, ahol a mecenatúrának voltak hagyományai és szigetszerűen, a kultúra egyes elemeinek, például a sajtónak voltak támogatói, így az fenn tudott maradni és kifejtette kulturális identitásépítő szerepét. Ez a generáció még a Trianon előtti Magyarországon szocializálódott, így stabil kulturális-történeti nemzettudata volt/maradt, ami 1941-ig kitartott. Itt meg kell jegyeznünk, hogy ezt a generációt az országhatár elválasztotta Magyarországtól, az lett az anyaországa, a délszláv állampolgári identitás még nem alakult ki ilyen rövid idő alatt, de a vajdasági magyar azonosulás, tehát egy regionális identitás már formálódott.

3. 1941–1952 „Hideg napok”, vérbosszú és a jugoszláv sztálinizmus

A 20. század közepén két impériumváltás volt a délvidéki magyarok életében, ami önmagában is megrengette politikai-állampolgári identitáskeresésüket. Ezt követően pedig elindult a sztálinizmus „kiépítése”, majd lebontása. Ezek a sűrű történelmi változások a nemzeti identitásának kulturális-történeti mozzanatában összességében súlyos károkat okoztak.

3.1. VÉRES IMPÉRIUMVÁLTÁSOK

A második világháború a Délvidéken 1941. április 11-én kezdődött, amikor a magyar katonai csapatok bevonultak Bácskába és (Dél-) Baranyába, amit a délvidékiek magyarok alatti felszabadulásként emlegettek (Papp 2005). *„A terület, amely több mint két évtizeden át szenvedte a királyi Jugoszlávia elnyomó nacionalista nemzetpolitikáját és a saját bőrén érezte milyen másodrendű polgárként élni szülőföldjén, nem a megrendezett ünnepek kötelező örömeit érezte. Többségük számára a „szerb” fogalma egyet jelentett a gazdasági, társadalmi és különböző nemzetiségi elnyomással.*” (A. Sajti 1987: 18) Akkor még senki nem gondolta, hogy a magyar csapatok nem sokára 1941 decembere és 1942 januárja között a magyar irodalomban csak „hideg napoknak” nevezett kivégzések sorozatát követik el. Cseres Tibor 1964-ben megjelent, majd több kiadást is megélt könyve, illetve Kovács András e könyv révén elkészült azonos című filmje alapján a magyar közönség és a világ megismerhette, és a magyar társadalom szembenézhetett azzal, hogy a Horthy-rendszer katonai és rendőrzetése milyen gaztettet végzett a Délvidéken. Az akció a partizáncsapatok felszámolási műveleteként indult, de főleg civilek kivégzésébe torkollott.

KÖZELKÉP

Az áldozatok száma az 1944-ben összeállított kivizsgálási statisztika szerint 3340, melyből 2550 szerb és 743 zsidó nemzetiségű volt (A. Sajti 1987).

Josip Broz Tito⁶ által vezetett partizán- és a szovjets csapatok előrenyomulásával 1944 őszen és 1945 tavaszán viszont beköszöntött a délvidéki magyarok legtragikusabb korszaka, melynek során a szerb partizánok egyes településen több tíz, másutt több száz civil lakost öltek meg mindenféle indok nélkül, csak azért, mert magyarok voltak. E véres akcióról egészen 1990-ig tilos volt beszélni. A kivégzettek száma napjainkig ismeretlen, de mindenesetre többszöröse a „hideg napok” áldozatainak⁷. Ennek az akciónak a célja kettős volt, egyrészt megtorlás (Matuska 1991) és vérbosszú (Cseres 2014), másrészt a térség, különösen a tömbmagyar területeken a szerbek számbeli fölényének hosszútávú biztosítása. Erről egyik történésze így írt: *„Ha Bácskából 200 000 magyart eltávolítanánk, megoldanánk a magyar kisebbségi kérdést, [...] a katonaságnak még a háborús tevékenység idején tervszerűen és könyörtelenül meg kell tisztítani a nemzeti kisebbségektől azokat a vidékeket, amelyeket a mi népességünkkel szeretnénk betelepíteni. [...] Gyűjtőtáborokat kell létesíteni, vagyonukat elkobozni, családjukat szintén táborokba küldeni, s az első adandó alkalmalmmal átküldeni őket nemzeti államukba. [...] A kisebbségek tisztogatásánál külön figyelmet kell fordítani az értelmiségre és gazdagabb társadalmi rétegekre.”* (Vékás 2011: 22) E kettős cél elérése érdekében a második világháború befejezése előtti hónapokban a katonai közigazgatás illetékesei létrehozták a Szabad Vajdaság (1945 szeptemberétől Magyar Szó) napilapot, amely a Jugoszláv Kommunista Párt magyar nyelvű szócsöveként az új hatalom propagandaeszközeként szolgált. Kiválasztottak négy szabadkai jeles író⁸, akik a két világháború között kommunista, esetleg népi érdeleműek voltak, de ugyanakkor a „magyarok visszatérését” is legalább olyan lelkesen támogatták. Az írókat Szabadkáról Újvidékre száműzték, és arra kényszerítették, hogy írjanak újságot. Ezt – Vajda Gábor irodalomtörténész alapján –, olyan szellemben kellett megtenniük, amit az alábbi három pontban foglalhatunk össze: 1. Az igazságot nem bizonyítani, hanem sulykolni kell, annak legalapvetőbb vizsgálata nélkül. 2. A Szovjetunió célja kizárólag a fasiszmus legyőzése és kiirtása, valamint a népek felszabadítása. Ebből az is következett, hogy a fasiszta megszállás az egész helyi magyar közösséget fasisztagyannússá tette, ezért rájuk a fizikai megsemmisítés, vagy teljes kitelepítés vár. 3. Mivel a magyarok mind nacionalisták és kispolgárok, ezért a napilapnak a fő feladata, hogy átnevelje őket és elfogadtassa velük, hogy a telepések, a partizánok hivatottak vezetni a Délvidék embereit a szebb jövő felé. A lap főszerkesztője miután értesült arról a titói ítéletről, miszerint a magyaroknak, bár

⁶ Josip Broz Tito (1892–1980) a második világháború alatt a jugoszláv partizánok, majd a háború végétől haláláig Jugoszlávia első számú párt- és állami vezetője volt.

⁷ Erről bővebben lásd: Matuska Márton (1991) és Cseres Tibor (2016), Gutai István (2016), Csorba Béla–Gusztos András (szerk.) (2016) könyveit.

⁸ Kek Zsigmond főszerkesztőt, Gál Lászlót, Lévay Endrét és Majtényi Mihályt (Vajda 2006).

KÖZELKÉP

megtizedelve, de – nem úgy, mint a németeknek – lesz helyük a jugoszláv társadalomban, fellélegzett és továbbra is vállalta az új hatalommal szemben a bünbánatot, majd az alábbiak szerint ostorozta nemzetársait: „*A magyarság [...] még nem tudja, nem látja, hogy új ország, új világ van körülötte. Még mindig nem látja, hogy szint kell vallani és zárt sorokban felsorakozni a szabadság és a demokrácia mögé. Még mindig húzódozik, aggályoskodik, duzzog és kételkedik.*”⁹ (Vajda 2006: 30) Mindezek a jelenségek arról szólnak, hogy az államhatalom részéről nagy erővel folyt a vajdasági magyarok „átnevelése,” nemzeti identitásuk megváltoztatási szándéka.

Az új helyzetben kialakult és az elkövetkező fél évszázadban állandósulhatott egy fölé- és alárendeltségi helyzet, ahol fent a telepeselek, vagyis a „felszabadítók” álltak, akik a győztes hatalom pozíciójából következően erősebbek, előrelátóbbak, felszabadultabbak voltak, és ezért a vezetésre lettek hivatottak. Másfelől – a Szabad Vajdaság szerkesztői úgy fogalmaztak – az itteni magyaroknak – lent a helyük, a megmaradásukhoz bünbánatot kell érezniük két szempontból is, egyrészt a Horthy Magyarország háborús bűneiért, másrészt azért is, mert az kapitalista rendszer volt.” *A Szabad Vajdaság tehát eleve nem emelhetett szót a kommunista politika által átmenetileg támogatott vérbosszú ellen, amely megtizedelte a délvidéki magyarságot. [...] Következő fél évszázadban az egység és a béke lesz az az elv, amely a jogsérelmek esetében oly sokszor parancsolt hallgatást a magyarokra. Mindazonáltal ekkor még nem az érvényesülés és a gyarapodás érdeke teszi kötelezővé a beletörődést, hanem a vérbosszú folytatásának, a kisajátításnak, a kitelepítésnek a réme.*” (Vajda 2006: 26–31) A délvidéki magyarok magukra maradtak, értük azok sem emelték fel szavukat, akik megtehették volna, például a párizsi béketárgyaláson résztvevő magyar politikusok mellett ide sorolhatók a kor magyar írói is.¹⁰ Aki nem volt olyan beállítottságú, mint a Szabad Vajdaság szerkesztői, azokat ellehetetlenítették. Így járt például a Zágrábi Magyar Újság szerkesztője, Walter Emil is, akit kémkedés és népellenes cselekedet miatt húszévi kényszermunkára ítélték, holott csak rokonszenvezett a Kisgazdapárttal (Vajda 2006). Aki pedig feljelentette, az egy magyar kommunista vasmunkás volt. Hozzá kell azonban tenni, hogy egy másik bácskossuthfalvai magyar kommunista a helyi vérengzéseket meg úgy akadályozta meg, hogy kijelentette: csupán az ő kivégzése után következhetnek a többiek¹¹. A karhatalomban, a kisajátítók soraiban is voltak szép számban magyarok, hiszem a rendszer ígéreteivel a szegény sorsban élőket, nemzetiségi hovatartozástól függetlenül, jól meg tudta szólítani. Az 1946-ban végrehajtott földreform során már a magyarok is a kedvezményezettek

⁹ *Zárt sorokban* című írás a *Szabad Vajdaságban* (1945. III. 17).

¹⁰ 1945 VIII. 9-én a *Magyarországi kultúrmunkások látogatása Jugoszláviában* című cikkben Zilahy Lajos a saját és íróársai nevében arról nyilatkozik a *Szabad Vajdaságnak*, hogy „*Jugoszlávia és Vajdaság földjén, amelyek a legnagyobb világtörténelmi fordulat korszakát élik. Ez a fordulat hozott az itteni magyarságnak is szabad és békés jövőt.*” (Vajda 2006: 3)

¹¹ Zsáki Józsefről van szó (Vajda 2006).

KÖZELKÉP

között voltak. A szegény sorsban élőkét pedig megajándékozták egy kis földdel, s ezzel őket megpróbálták a saját nemzetársaik ellen fordítani, ami jórészt sikerült is. De voltak olyan magyar kommunisták, akiknek erős volt a nemzeti identitásuk, kulturális-történeti szegmense, és ők, ilyen körülmények között nem az ideológiát, hanem e helyett saját életük kockáztatása árán is, mások életét védték. A magyarok hozzáállásáról a jugoszláv kommunista párthoz az 1970-es években született egyik interjúalany a következőképpen nyilatkozott: *„volt a Jugoszláv Kommunista Párt, és a magyarok is voltak tagok, de annyira nem, ha nem kellett, akkor nem léptek be a pártba a magyarok, mi is azt hallottuk otthon, hogy nem kell hangoskodni, nem kell a magyarságunkat fitogtatni, csak a fal mellett, nem hősködünk, hogy én, magyar, azt biztos megverték, ha nagyon hősködött.”*¹²

Összegzésként elmondható, hogy a háború utáni fizikai megtorlásokkal, megfélemlítésekkel, kollektív büntudateltéssel a hatalom azt üzenete a magyaroknak, hogy ha itt akartok élni, akkor annak az az ára, hogy másodrendű állampolgárok lesztek. Ezt a magyarok tudomásul vették és nem tettek mást, mint csendben maradtak, évtizedekig tűrtek, és mindezt észrevétlenül belenevelték a következő nemzedékbe is.

3.2. TITO POLITIKAI IDENTITÁSVÁLTÁSA

A magyarok kitelepítésének tervezete 1947-ben lekerült a napirendről. Ennek fő oka az volt, hogy a mintegy 200 000 kitelepített német munkaereje igencsak hiányzott, elsősorban a mezőgazdaságban. A helyükre jött telepések hegyi emberek voltak és nem értettek sem a földműveléshez, sem az istállózó állattartáshoz. A szorgalmas és nagy munkatapasztalattal rendelkező délvidéki magyarság megnyerése az országépítés szempontjából is fontos volt. Továbbá a felső pártvezetés e gazdasági érdek mellett még úgy mérte fel, hogy a magyarok már nem képezhetnek katonai veszélyt Jugoszláviára nézve, szemben a németekkel, akik esetében ezt a veszélyt reálisnak tartották.

A Párizsi Békeszerződéssel Magyarország és a második Jugoszlávia között visszaállították a trianoni határokat. Az új ország államformája előbb népköztársaság, majd Jugoszláv Szövetségi Köztársaság lett, amely egy egypártrendszerű etatista kommunista állam volt, a háború alatt és azt követően 1948-ig szoros barátságot ápolt a Szovjetunióval és Magyarországgal, annak kommunista irányzatával.

1948-ban Sztálin kezdeményezésére Jugoszláviát kizárták a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájából, Josip Broz Tito jugoszláv pártvezér sajátutas politikája miatt. Az előállt helyzetben Rákosi Mátyás és az egész korabeli magyar pártállam különösen ellenségesen viszonyult a jugoszlávokhoz, beleértve a Magyar-

¹² Az interjút készítette Soczó Anna, egyetemi hallgató, PPKE.

KÖZELKÉP

országon élő délszlávokat és jugoszláviai magyarokat is. A határokat teljesen lezárták, azok mentén háborús feszültségek uralkodtak.

Jugoszláviában azokat, akiknél felmerült a Sztálinhoz való hűség gyanúja, a Goli Otokra¹³ internálták. Köztük volt Kek Zsigmond, a korábban említett *Szabad Vajdaság*, majd *Magyar Szó* főszerkesztője is. Azzal, hogy Tito szakított a Szovjetunióval, nagy nemzetközi tekintélyt vívott ki magának. A vajdasági magyarokhoz késve jutottak el ezek az információk, hiszen a beszolgáltatások, illetve a mezőgazdaság kollektivizálása folytatódott, és az írók sem közvetítették a változás szeleit. Vajda Gábor az 1945–1950 közötti vajdasági magyar irodalmat „gúzsba kötött irodalomnak” nevezte (Vajda 206), ami alatt azt értette, hogy görcsösen kellett bizonyítaniuk a rendszerhez való hűségüket, mert magyarok (magyarul írók) voltak, és mert nem volt folyamatos forradalmi múltjuk. A vajdasági magyar írók az előállt helyzetben még jobban elbizonytalanodtak és nem tudták, hogy jugoszláv vagy magyar azonosságuk legyen, ami akkor élesen kizárta egymást. Az 1945 után újraindult *Híd* folyóirat hasábjain egészen az 1950-es évek elejéig merev szocialista realista írások jelenhettek meg, amelyek közvetlenül kiszolgálták a napi politikát.

Kultúrpolitikai szemléletváltásra nem saját erejükből került sor, hiszen ahhoz „kicsik”, megfélemlítettek, kevesek és ráadásul magyarok – voltak. Tito politikai identitásának a megváltozása nem okozott volna változást a kultúra terén, ha az államalkotó nemzetek írói nem teszik meg az ehhez szükséges teendőket. A horvát és a szlovén írók nem voltak gúzsba kötve, vagy legalábbis nem úgy, mint a magyarok, ők megértették az idő szavát, és megtették a kellő lépéseket a liberalizálódás felé. Vajda szerint a metamorfózisra bár a Tájékoztatói Iroda támadásai adtak okot, de a változásra az irodalom terén csupán 1949 decemberében a Zágrábban megtartott II., majd Ljubljanában 1952 szeptemberében, a III. Jugoszláv Írókongresszus után került sor. E liberalizálódás a szovjet kultúrpolitika iránti dacként született meg, és egyre inkább áthatotta az egész jugoszláv szellemiséget. Amikor a jugoszláv kultúrpolitika és annak magyar tolmácsolói megváltoztatták a szemléletüket, akkor már felbátorodott a hangja a sajtónak is.¹⁴

A politika után a pártállam nyitott a gazdasági reformok felé is. 1950-ben Tito és Milovan Dilas javaslatára elfogadták az öngazgatásról szóló törvényt, amely szintén nagy nemzetközi érdeklődést váltott ki. Az öngazgatás a gyakorlatban soha nem következett be, de a Jugoszláviában megvalósult szocialista rendszer ideológiai alapjává vált 1950–1990 között.

Jugoszláviában 1952 után engedélyezték, hogy a parasztok kilépjenek a szövetkezetekből. Azok a családok, akik kizárólag mezőgazdaságból éltek, maximum tíz, ha az egyik házastársnak volt állami munkaviszonya, akkor pedig maximum három hek-

¹³ Egy kopár, lakatlan sziget az Adriai-tengeren, ahol az egész sziget politikai börtönként szolgált.

¹⁴ A legismertebb sajtótermékek: *Magyar Szó* (napilap), *7 Nap és Ifjúság* (hetilapok).

KÖZELKÉP

tár földet birtokolhattak, és azon magángazdálkodást folytathattak. Ha valaki ipari vállalkozó volt, akkor saját családtagjain kívül még maximum öt főt alkalmazhatott. Tehát a jugoszláv kommunista rendszer korlátozta, de a szovjet blokk országaitól eltérően nem szüntette meg a magántulajdont. A magyarok nagy része, különösen a háború utáni évtizedekben, döntően mezőgazdasággal foglalkozott és kisiparos volt, így a titói rendszer sokkal jobban megfelelt nekik, mint a magyarországi szovjet mintára kiépült rendszer, amely többek között megszüntette még a kisipart is és kollektivizálta az egész mezőgazdaságot. (Kovács 2010, 2018). A korlátozott magántulajdon engedélyezése után már nem volt kétséges, hogy a vajdasági magyarok nem a magyar kommunistákkal, hanem Tito politikájával rokonszenveznek. Ezzel megkezdődött a politikai-állampolgári azonosulásuk építése.

4. A nemzeti identitás nagy átalakulásának korszaka az 1953–1989 közötti időszakban

Mint a bevezetőben arról szó volt, a kisebbségeknél a nemzeti identitás két szegmense – a politikai-állampolgári és a kulturális-történelmi – előbb szétválik, ami később nehezen, de összeilleszthető. 1953-ban még a szétválás állapotában volt a vajdasági magyarok nemzeti identitásának ez a két szegmense. Az ezt követő korban azonban változás állt be ezen a téren. A bekövetkezett átalakulást nem érthetjük meg jugoszláv állami identitáspolitikára, a gazdaság, az oktatás és a kultúra terén beállt változások ismerete nélkül. Ezért most ezeknek a területeknek a bemutatása következik.

4.1. AZ ÁLLAMI IDENTITÁSPOLITIKA

A jugoszláv pártállam testvériséget és egységet hirdetett országos szinten az államalkotó nemzetek, a Vajdaságban pedig még a nemzeti kisebbségek irányába is. A „testvériség egység” gyakorlata semmiben sem különbözött a szocialista internacionalizmus propagandájától, kötelező elfogadásától és erőltetett kínálásától. Ebből következett az is, hogy a pártállam – főleg az 1945 utáni első évtizedben, de utána is folyamatosan – igyekezett a magyarok között megtalálni és a hatalomba bevonni azokat a magyarokat, akik elfogadták és magukénak vallották az internacionalista-kommunista ideológiát. Ők kisebb-nagyobb pozícióba kerültek és miközben kollaboráltak a hatalommal, nagymértékben segítették a pártállamot, hogy ellenőrizték azokat a magyarokat, akik nem hódoltak be az új ideológiának. A közép és nagyobb pozíciókba került magyaroktól elvárható volt, hogy szerb házastársat választanak maguknak.

Fontos kiemelni, hogy a két világháború közötti revizionista politikával szöges ellentétben nemcsak a Rákosi-, hanem a Kádár-korszakban is a mindenkori hata-

KÖZELKÉP

lom a proletár internacionalizmust vallotta, amelybe sehogyan sem illett bele a határon túli magyarokra való odafigyelés. Ennek a politikának a lenyomata megjelent az oktatásban, következképpen az 1945 után született nemzedékek úgy nőttek fel Magyarországon, hogy nem tudták, hogy a határokon túl élnek nagyobb magyar közösségek¹⁵, és ez az ideológia előbb-utóbb áthatotta szinte az egész társadalmat. A téma a sajtóban és a tudományos irodalomban sem szerepelt. Ha valamelyik író – például Illyés Gyula – kivételesen odafigyelt erre, akkor őt a hatalom nacionalistának bélyegezte. A délvidéki magyarok az 1960-as évektől rokoni látogatásra vagy éppen turistaként bármikor szabadon beutazhattak Magyarországra, ahol szembeülhetettek azzal, hogy ők az anyaország polgárai szemében nem magyarok, hanem jugoszlávok, vagy egyszerűen csak jugók, akik mellékesen beszélnek magyarul is. *„A társadalmi identitás főképpen annak megfelelően alakul ki az ontogenezis során, hogy a „mások”, a környezet tagjai miképpen ragadják meg a szóban forgó egyént, miként reagálnak rá e szó legszélesebb értelmében.”* (Pataki 2001: 14) Mindeközben Jugoszláviában, amely egy soknemzetiségű ország volt, nagyon is számontartották az emberek nemzetiségi hovatartozását, többek között a magyarokét is (egyidőben még a személyibe is beírták a nemzetiségi hovatartozást, és kvóták voltak a tisztóságok betöltésénél). A vajdasági magyarok úgy mentek Magyarországra, hogy alig várták, hogy őket magyaroknak tartsák, de mivel ezt nem „kapták meg”, egyrészt elkezdtek távolodni Magyarországtól, másrészt elkezdődött a vajdasági magyar identitás megszilárdulása, de szélsőséges esetben a magyar identitás „átváltása” szerb, vagy jugoszláv identitásra.

1961-ben, Belgrádban megalakult az el nem kötelezett mozgalom, amelynek az egyik alapítója a jugoszláv állam- és pártvezér, Tito lett. Céljuk az volt, hogy a sorikba tömörülő fejletlen országokat kivonják a nyugati és keleti tömbök között folyó hidegháborúból. Ez a külpolitika abban a korban ugyancsak elismerést vívott ki a nyugati világban és a helyi magyarok körében is, ami tovább erősítette a politikai-állampolgári identitásukat.

4.2. A GAZDASÁGI ÉLET

1968-ban Belgrádban a Szerb Kommunista Szövetség KB zártkörű értekezletén elhangzott felszólalásában Varga László, mint a magyar kommunista pártelit egyik tagja, kiemelte, hogy a vajdasági magyarok társadalmi-foglalkozási átrétegződése annyira lelassult, hogy tőlük már csak az albánok vannak rosszabb helyzetben. Fel-

¹⁵ Egyik vidéki egyetemen a történelem-földrajz szakon felvételizőknek az alábbi „beugrós” kérdést tették fel: „Milyen nyelven beszélnek a székelyek?” A megkérdezettek közül senki sem tudott helyes és biztos választ adni. Voltak, akik úgy vélték, románul, mások úgy gondolták, valami teljesen különálló „székely” nyelven beszélnek a székelyek (Fűr 1972).

KÖZELKÉP

szólalását a következő adatokkal támasztotta alá: „1961-es népszámlálás adatai szerint Vajdaságban a foglalkoztatottaknak 25,9%-a magyar volt – 1948-ban 33,9%-a –, szerbiai összesített adatok szerint a magyaroknál viszonylag lassan növekszik az aktív lakosságnak munkás, értelmiségi és hivatalnok foglalkozású része (1948-hoz viszonyítva mindössze 38,6%-kal, míg ugyanabban az időszakban, Szerbiában átlag 77,6%).” (Varga 1970: 9) Ez a helyzet a felsőfokú iskolázottság tömegessé válásával az 1970–80-as években tovább romlott: a magyarok egyre inkább sülyedtek lefelé a társadalmi ranglétrán. Ez ellen sem a politika, sem az irodalom nem emelte fel nyilvánosan a hangját.

A munkanélküliség levezénylésére Jugoszláviában „engedélyezték a külföldi munkavállalást, vagyis a kivándorlást. A vendégmunkások között a magyarság a szerbekhez viszonyítva 25–35%-kal felülreprezentálta magát. A nagyszámú vendégmunkási státus a 60-as és 70-es évektől megalapozta a későbbi kitelepedést és az utólagos (mostani) kivándorlási hullámokat is a rokonok, ismerősök részéről. Telepések jöttek létre a vajdasági magyarok külföldi csoportjaiból Ausztráliában és Kanadában is.” (Mirnics 2016: 62) A jugoszláv állampolgároknak a világ összes államaiba érvényes útlevelük volt. Talán ezek és a magyarországi szintet meghaladó életszínvonal okán nemcsak a magyarországi kisember, de az értelmiség jelentős része is úgy gondolta, hogy az a paradox helyzet állt elő, hogy a jugoszláviai magyaroknak jobb a helyzetük, mint a magyarországiakénak (Bálint 2011).

4.3. AZ OKTATÁS ÉS A KULTÚRA

Az oktatás és kultúra terén jelentős előrelépés történt a két világháború közötti helyzethez képest. 1974-ben Vajdaság Autonóm Tartomány státuszt kapott, ahol a szerb–horvát nyelv mellett a magyar, a szlovák, a román és a ruszin nyelv is hivatalos nyelvként lett elismerve. Ettől kezdve a felnövekvő generációk szülei, a két világháború közötti helyzettől eltérően, már szabadon választhatták azt, hogy gyerekeik magyar általános iskolába járjanak, sőt ezekben az években egyre több helyen középiskolák is nyíltak. Rendszerint kétnyelvű iskolák voltak, de ahol elegendő magyar tanuló volt, ott magyar tagozatok is működtek¹⁶. 1959-ben megnyílt az Újvidéki Egyetem BTK Magyar Nyelv és Irodalom Tanszéke. Első tanszékvezetője Sinkó Ervin volt (Szeli 1988). 1967-től volt a Belgrádi Televízió naponta egy magyar híradója, majd 1974-től megnyílt az Újvidéki Televízió, amelynek naponta egy magyar híradója és folyamatosan bővülő egyéb magyar nyelvű adásai is lettek (Kartag 2017). A már említett napilapjuk, a *Magyar Szó* mellett hetilapjaik és önálló könyvkiadójuk a *Forum* volt, és fo-

¹⁶ Erről bővebben lásd: Göncz 1999.

KÖZELKÉP

lyóirataik jelentek meg. Az utóbbiak közül az *Új Symposion*¹⁷ még a magyarországi irodalmi körökben is nagy elismerésnek örvendett. A Vajdasági Íróegyesület elnöke 1979–1983 között Gion Nándor volt, ami azt tükrözi, hogy a vajdasági szerb irodalmi – és ezáltal a jugoszláviai irodalmi – körökben is elismerték a vajdasági magyar írókat, akik továbbra is sokat tettek a délszláv irodalom és kultúra magyar nyelven történő megjelenése tekintetében.

Hozzá kell azonban tenni, szemben a két világháború közötti helyzettel, a sajtót, a könyvkiadást nem a helyi magyarok, hanem a pártállam finanszírozta. Következésképpen, nem egy szabad sajtóról volt szó, mert a pártállamban a „*szerb hatalom a délvidéki magyaroktól teljes politikai azonosulást és maximális lojalitást várt el.*” (Hódi 2008: 12). Vagyis a jugoszláv szocializmust bírálni tilos volt. Ez egyéni és közösségi szinten úgy alakult, hogy a délvidéki magyarokban az 1944/45-ös magyar tömegmészárlástól kezdődően 1990-ig bezárólag, kialakult és berögződött az öncenzúra. Az írók, az újságírók, a kutatók mindig tudták, hogy mit szabad megírni, elmondani, de akik véletlenül ezt „elfelejtették”, azokat megbüntették, egzisztenciálisan ellehetetlenítették.¹⁸ A nyugati irodalom, szerb–horvát nyelven azonban korlátlanul eljutott akár a helyi magyar értelmiséghez is, és ez nagy hatással volt elsősorban azokra az írókra, akik az *Új Symposion*ban jelentették meg írásaikat. Erről a helyzetről írja Bálint István a következőket: „*a vajdasági magyarságnak ilyen körülmények között nemcsak megőriznie, vállalnia kellett identitását, hanem még képessé is kellett válnia arra, hogy éljen azokkal a lehetőségekkel, amelyek abból erednek, hogy a kárpát-medencei magyarság számára ő jelentette Európát. Meg kellett teremtenie azokat az értékeket, amelyeket egyedülálló helyzete nemcsak megköveteli tőle, hanem a történelmi alkalom elmulasztása lett volna, ha nem használja ki ezt a lehetőséget. És ez lett a vajdasági magyar identitás fénykora is, amikor nemcsak örömmel vállalhatuk ezt az identitást, hanem minden okunk megvolt arra, hogy büszkéek is legyünk arra, hogy vajdasági magyarok vagyunk.*” (Bálint 2011: 12) A szerző itt arra gondol, hogy „*a Magyar Szó volt a legjobb magyar napilap. A budapesti fiatalok, akik később a rendszerváltást megcsinálták, kijártak a Keleti pályaudvarra, hogy hozzájussanak a lap valamelyik példányához*¹⁹ [...] Az Újvidéki Rádiót egész Ukrajnáig szívesen hallgatták. A magyarországi írók ide csempészték ki kézírataikat, az újságírók, az előadóművészek, itt keresték meg a bevásárlásra, nyaralásra valót, szívesen jöttek férjhez a lányok, fölpakolni jártak a rokonok.” (Bálint 2011: 14)

¹⁷ Irodalmi művészeti folyóirat. Alapítva 1965-ben, megszűnt 1992-ben.

¹⁸ A Symposionnak a 76. és a 77. számát betiltották. A főszerkesztőt (Tolnai Ottót) és az inkriminált írók szerzőit (Miroslav Mandicot és Rózsa Sándort) bíróság elé állították, és Rózsa végül háromévi szigorított fogházra ítélték, ami elől külföldre emigrált (Vajda 2007).

¹⁹ A szerző, aki újságíróként is dolgozott a *Magyar Szó*ban, megjegyzi, hogy nekem Kádár azt mondta: „Mondja meg az elvtársaknak, hogy olvassom lapjukat”.

KÖZELKÉP

A fentiekhez hasonlóan vélekedett többek között Bori Imre is, akinek 1975 és 2008 között négy alkalommal és egyre terjedelmesebb formában – némileg eltérő cím alatt – megjelent „*A jugoszláviai magyar irodalom története*” című monográfiája. Gazdag életműve egészére jellemző, hogy ő már vajdasági magyar – mivel irodalomtörténeti munkássága kiterjedt a muravidéki és horvátországi magyar irodalomra is –, jugoszláviai magyar irodalomról beszélt, önmagáról pedig szilárd meggyőződéssel vallotta, hogy jugoszláviai (tehát vajdasági) magyar író. Jugoszlávia összeomlása után sem változott e véleménye, és erről a „*Tudattöbblet, avagy identitás*” című esszéjében azt írta, hogy a vajdasági öntudat elkezdődött a Tájékoztató Iroda 1948-as határozata után kialakult gondolkodással, és kiteljesedett az 1970-es évekre (Bori 1994). A térség másik nagy oktatás- és művelődésszervezője, az egykori Hungarológiai Intézet alapítója, Szeli István a Vajdaságról mint önálló szellemi térről beszélt. 1987-ben a vele készült interjúban erről így nyilatkozott: *„Vajdaság nem pusztán közigazgatási fogalom, tehát nem pusztán adminisztratív-területi része a mindenkori államnak, államalakulatnak vagy éppen birodalomnak (ha az osztrák öszsbirodalom korára gondolunk), hanem szellemileg, kulturálisan az emberek mentalitásában is többé-kevésbé sajátos, külön világ. Olyan többnyelvű tartomány olyan, mint kompaktabb, mind szorosabban együvé tartozó emberi közösség, amelynek kimutathatóan sajátos jellegzeteségei, vonásai vannak. [...] Csak emlékeztetőként: a bánáti sváb mindig más volt, mint az erdélyi szász, s az itteni szerbség sem egészen az, mint a fejedelemségi, a bácskai magyar meg sok vonatkozásában, életformában, szokásokban, lelkületben, sokszor gondolkodásban közelebb áll a vele együtt élő bunyeváchoz, vagy szerbhez, mint, tegyük fel, a szabolcsi vagy nyírségi magyarhoz. [...] Persze az, amit elmondtam, korántsem jelenti, hogy csupán ilyen meghatározók, jellegzeteségek alapján az önálló nemzeti irodalomról beszélhetünk. A magyar nyelven művelt itteni irodalom magyar irodalom továbbra is, anélkül, hogy kiszakadna a magyar műveltség egészéből.”* (Szeli 1988: 66–67)

A fentiekből látható, hogy a vajdasági íróknak, újságíróknak az 1970-es évekre kialakult a jugoszláv politikai állampolgári identitásuk, aminek alárendelődött az ő kulturális-történeti identitásuk. Ez egy diktatórikus állam volt, és állampolgáraitól, főleg a kisebbségi elittől teljes behódolást vár el. Az elit beletörődött ebbe a sorsba, valószínű, hogy nem is igen tehetett mást.

4.4. A KULTURÁLIS-TÖRTÉNETI NEMZETI TUDAT SZÉTTÖREDEZÉSE

A kor, amelyről eddig szó volt, gazdasági, esetleg még politikai szempontból is fénykora volt a vajdasági magyar közösségnek, de társadalmi téren semmiképpen nem volt az, mert – ismételten ki kell emelni – a magyarok a többségi nemzetekhez és a vajdasági kisebbségekhez képest is az iskolázottság, a társadalmi felemelkedés te-

KÖZELKÉP

rén egyre jobban leszakadtak. Ez a közösség szociokulturális téren csak a felszínen volt egységes, mert a mélyben számtalan törésvonal húzódott meg benne. Mint korábban szó volt róla, voltak, akik kollaboráltak a hatalommal, mások küldetéstudatot fogalmaztak meg a magyar irodalom egésze felé, közülük egyesek meggyőződésből vagy elhivatottságból cselekedtek, míg mások félelemből. Az egyéni szabadság szempontjából a legjobb helyzetben az önálló egzisztenciával rendelkező kisiparosok és parasztok voltak, főleg, ha még falun is éltek, mert nekik nem kellett a hivatalos hatalomhoz alkalmazkodniuk. Az ő gyerekeik azonban rendszerint nem folytatták a szülők foglalkozását és más pályát választottak, állami alkalmazottak lettek. Ők és sokan mások is két párhuzamos életet éltek: egyrészt megtartották a tradicionális értékeket, ami a családban tovább hagyományozódott, amit Papp Richárd (2002), *„éjszakai kultúrának”* nevez. Másrészt ugyanazok az emberek a munkahelyen, továbbá bárhol, ahol erre szükség volt, az állami szocializáció *„előírásai szerint”* cselekedtek, ez volt a *„nappali kultúra”*. Tegyük hozzá, tudatosan cselekedtek így, mert egzisztenciális kérdéssé vált a politikai rendszerhez való alkalmazkodás. Voltak olyanok, akik áldozatok voltak, mert csak így tudták folytatni a munkájukat, míg mások számára ez természetes dolog volt és nem foglalkoztak vele. Hódi összehasonlította a két világháború közötti és az 1945 után felnőtt generációkat. (Tanulmányunk ezeket nevezte első és második generációnak.) Az első generációról azt írta, hogy őket még nem lehet megtörni, mert egybeforrasztotta őket a sorsközösség tudata és a közös érdek. A második generációról azt vallotta, hogy az már lélekben megtorpan, erőt vett rajtuk a beletörődés, a fásultság. A közösség szellemi ereje megtört, az élet az egyéni érdekek mentén szerveződik, s ennek megfelel a tudatzavar, az erkölcs fellazulása, a politikai viszonyok kuszasága. *„A délvidéki magyarság nem egy nagy család többé, nem összeszokott testvéri közösség, amely a közös célok megvalósítására törekszik”* (Hódi 2008: 14–15). Tehát a kulturális-történeti identitás a magyar közösségen belül az egyes rétegekben, illetve az egyének tudatában széttöredezett. Ez utóbbi azt jelentette, hogy az egyének tudatosan úgy cselekedtek, ahogy az államhatalom elvárta tőlük, de ez az esetek többségében színlelt igazság volt, mert egyesek a valószínűségben másként szerettek volna cselekedni.

5. A vajdasági magyarok számának alakulása 1920–1990 között

Kisebbségi sorsban a népesség számának alakulása és a kulturális-történeti identitás változása között nagyon szoros az összefüggés, amit később látni fogunk. Ezért az alábbiakban a tanulmány a vajdasági magyarok számának alakulását veszi elemzés alá a trianoni döntés utáni 70 évben.

A Vajdaság Európa egyik soknemzetiségű területe, ahol az egyes nemzetiségek sajátosan koncentrálódnak, így számos mikrotérségben a kisebbségek tulajdonképpen többségben vannak (Sebők 2003). A szerző fenti megállapításai a 19–20.

KÖZELKÉP

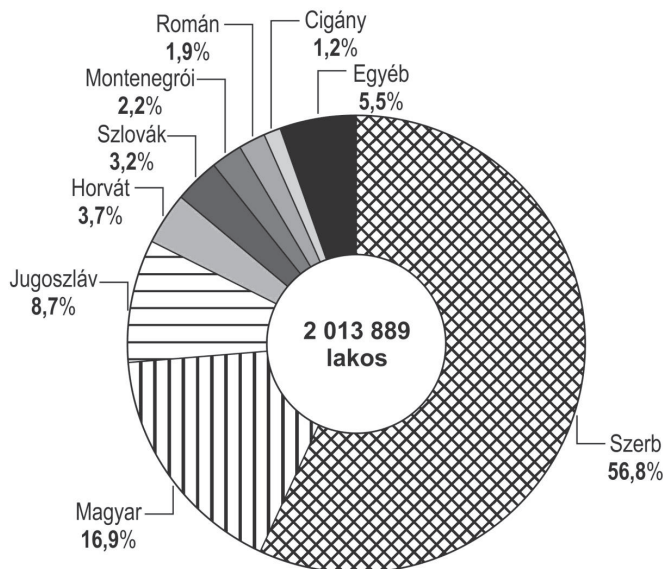
századra voltak érvényesek, de napjainkban a Tisza-menti és észak-bácskai települések egy részét leszámítva nincsenek olyan mikrotérségek, ahol a kisebbségek többségben vannak. A tarka etnikai mozaik a török kiűzése után, a terület a bécsi udvar újratelepítése során kezdett kialakulni, miután először szerbeket telepítettek, akik határőrök voltak, melléjük katolikus németeket telepítettek, majd ezt követően folyt a magyarok, szlovákok, bunyevácok, sokácok, horvátok, zsidók, románok, ruszinok telepítése, és rajtuk kívül még sok más nemzet tagjai egyéni úton jöttek erre a mezőgazdasági szempontból kiváló adottságokkal rendelkező vidékre. *„Vajdaságban a 20. század elejére kialakult egy olyan etnikai mozaik, amely szinte példanélküli volt az egész európai térségben. Leegyszerűsítve: a népesség 2/5-ét délszlávok (főleg szerbek és bunyevácok), 1/4-ét magyarok, 1/5-ét németek, 1/6-át pedig egyéb nemzetiségek tagjai alkották.* (Sebők 2001: 308) A trianoni szerződés alapján a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz a történelmi Magyarországból, Horvát–Szlavónia mellett, 20 000 négyzetkilométert és 1,5 millió főt csatoltak, ennek 30,3%-a magyar volt (Romsics 2001), ők alkották az új délszláv állam 12 millió lakosságának 3,36%-át (Mészáros 1981). Ezeknek a magyaroknak megközelítőleg 85%-a a Vajdaságban élt.

Az első világháború után az új hatalom megkezdte a térség délszláv jellegének a megteremtését. Az 1920-as évek elején a színmagyar települések határából kihalítottak egy részt, ahol új falvakat hoztak létre és ahová szaloniki fronton harcoló önkénteseket (dobrovoljacokat), illetve Amerikából, Magyarországról és Romániából áttelepült szerb koloristákat telepítettek be, ők lettek a földosztás kedvezményezettjei is (Kalmár 2006). A második világháború után a délszláv népesség betelepítése a Vajdaságba még tudatosabban folyt, mint korábban, mert *„1945–48 között 226 ezer, majd 1953–71 között több mint 500 ezer szerbet és montenegróit telepítettek be. A vajdaság 1945–71 közötti mintegy félmillió népesedését gyakorlatilag a bevándorolt délszlávok tették ki.”* (Sebők 2003: 123)

Jugoszláviában a második világháború utáni első népszámlálás 1948-ban volt, tehát túl voltunk a mintegy 200 000 német kitelepítésén, több tízezer magyar kiirtásán és elűldözésén, és a helyükre érkezett volt önkéntes harcosok (dobrovoljacok) letelepítésén. Az összeírás alkalmával a Vajdaság összlakossága 1,6 millió volt és ebből 428 000 fő magyarnak vallotta magát, ami a tartomány 25,7%-át jelentette, a szerbek aránya pedig 50,5%-ot tett ki. A magukat magyarnak vallók száma természetes szaporulat révén utoljára az 1950-es években nőtt, majd ettől kezdve folyamatosan csökkent és az 1980-as években már mínusz 8,1 ezrelék lett (Sebők 2003). Köszönve az 1950-es évtized 4,3 ezrelékes természetes szaporulatának az 1961-es népszámlálás alkalmával Jugoszlávia egész területén 504 000 magyar élt, ami az ország összlakosságának 2,7%-át tette ki. Ez volt a valaha mért legmagasabb létszám, amit a jugoszláviai magyar közösség elért. Ennek a félmillió magyarnak 87,7%-a – 442 000 fő a Vajdaságban, 8%-a a mai Horvátországban, 2%-a a mai Szlovéniában és a fennmaradó 3% Jugoszlávia többi köztársaságában lakott. (Varga 1970) 1991-ben

KÖZELKÉP

Jugoszlávia lakossága 23 millióra nőtt, akik közül kétfélmillióan a Vajdaságban éltek és ezen belül a magyarok száma 339 000-re csökkent, ami a relatív arányuk csökkenését is magával vonta (1. ábra).

1. ábra: A Vajdaság nemzetiségi összetétele 1991-ben

Forrás: Popis stanovništva 1991 (Népszámlálás 1991) alapján saját szerkesztés

A vajdasági magyarok számának csökkenését ebben a korban a természetes szaporulat, illetve fogyás alakulásán túl az asszimiláció és a kivándorlás növelte. A délvidéki magyarok asszimilációja folyamatos volt, de az 1960-as évektől a hagyományos paraszti társadalom felbomlása és ezzel együtt járó urbanizáció és iparosodás felgyorsulásával megnőtt. A kivándorlás a szocializmusban az egzisztenciális indítattal nyugat-európai irányultságú volt.

A délvidéki magyarok asszimilációját kutató demográfus, Mirnics Károly szerint: „A nemzeti azonosságtudat²⁰ elvesztésével visszahódíthatatlanul elvesz a nemzeti nyelv is mint egyéni (családon belül használt) és mint közösségi kommunikációs eszköz. [...] Az asszimiláció mint demográfiai jelenség mindig depopulációt vált ki a nemzeti kisebbségi közösségben.” (Mirnics 1998: 42) A nemzeti identitás a családban

²⁰ Mirnics, illetve más délvidéki szerzők, amikor a nemzeti azonosságtudatról írnak, akkor ők a nemzeti identitás kulturális-történeti részére gondolnak.

KÖZELKÉP

alakul ki és az anyanyelvi oktatásban szilárdul meg. E kettő közül, ha bármelyik hiányzik, akkor megindul a nemzeti tudat gyengülése. Erre legjobb példát az etnikailag vegyes házasságok adják. Az új nemzeti identitás megszületése rendszerint egy lassú folyamat, ha valami veszélyezteti azt, akkor is egy nemzedéken belül jellemzően nem teljes mértékben tűnik el, hanem csak meggyengül és megjelenik a kettős identitás. A következő generációnál már nem a kettős identitás megszületése, hanem rendszerint a nemzeti identitás tudatváltása (például magyar és szerb szülő gyereke szerb azonosságátudatú és anyanyelvű lesz) következik be. A szülők akkor mondanak le gyerekeik magyar nyelvű oktatásáról, ha nincs magyar iskola, vagy ha a kisebbségi nyelvben történő oktatásban nem látják az egyéni érvényesülés és felemelkedés lehetőségét (Mirnics 1998). Az identitás és a nyelv veszélyeztetése szempontjából további fontos tényező még a szórványosodás. Ha az iskolában (munkahelyen, hivatalokban, az utcán) csak szerbül beszélnek, akkor nagy egyéni erőfeszítés kell ahhoz, hogy az egyébként nemzetiségi szempontból homogén családban ne egy kevert nyelv alakuljon ki (Kovács 2016).

A titói Jugoszláviában „a párt ideológusai megfogalmazták és kidolgozták a jugoszláv államnemzet ideológiailag vonzó fogalmát, és a magukat jugoszlávoknak vallókat kiváltságokban részesítették (elsősorban a foglalkoztatásban, az egyéni felemelkedés útjának egyengetésében és a társadalmi érvényesülésben, a polgári szabadságjogok »egyenlők között is egyenlőbbek« gyakorlatában).” (Mirnics 1998: 44). A folyamat az 1961-es népszámlálással kezdődött, amikor is lehetőség nyílt az állampolgárok számára, hogy magukat akár jugoszláv „nemzetiségűnek” vallják²¹. Túlzás lenne azt állítani, hogy a hatalom ezt a nemzetiségi kategóriát a magyarok asszimilációja céljából vezette be. Viszont azt igen, hogy „A jugoszláv kategórián belül jelentős a magyar anyanyelvűek aránya” (Sebők 2003: 124). Az is kimutatható, hogy e nemzetiségi kategória idővel a soknemzetiségű Vajdaságban jobban „bejött”, mint például a nemzetiségi szempontból homogén Közép-Szerbiában. Míg a Vajdaságban a jugoszláv „nemzetiségűek” 8,7%-kal a harmadik legnagyobb számú „nemzetiség” lett (1. ábra), addig Közép-Szerbiában 2,5% vallotta magát jugoszlávnak. Többnemzetiségű környezetben jellemző a nemzetiségileg vegyes házasságok megjelenése, így volt ez a Vajdaságban is. 1990-ben a 4500 házasságra lépett magyar nemzetiségűek negyede (a férfiaknak 24, a nőknek 27%-a) vegyes házasságot kötött. A vegyes házasságok aránya szorosan összefügg az adott település, térség nemzetiségi összetételével. Minél kisebb arányban élnek nemzetiségek egy településen, annál nagyobb az esély a vegyes házasságra. Mirnics számításai alapján az 1956–1996-os időszakban, tehát harminc év alatt a magyarok 72 400 vegyes házasságot kötöttek és ezen belül 54 300 fő a közvetlen asszimilációs veszteség. Vagyis négy vegyes házasságból

²¹ 1961-ben jugoszláv szinten még csak 317 102-en vallották magukat jugoszlávoknak, de ezeknek 87%-a Bosznia-Hercegovinában élt.

KÖZELKÉP

egy esetben a leszámazottaknak megmarad a magyar kulturális-történeti identitásuk, de a másik háromban elvész.

Összegzés

Tanulmányunk első része az 1920–1989 közötti időszakra vonatkozóan kísérte meg a vajdasági/délvidéki magyar közösség nemzeti identitásának mindkét összetevőjét, a politikai-állampolgári és a kulturális-történeti összetevőit magyar szempontból körüljárni a szakirodalmi áttekintés alapján. Mint arról a bevezetőben is írtunk, ideális esetben ezek *„kiegyensúlyozottan egybekapcsolódnak és az egyik nem válik a másik tagadásává, veszélyeztetőjévé.”* (Pataki 2001: 419) Továbbá megjegyeztük, hogy *„e két komponens disszonánsan viszonyul egymáshoz még a többségi helyzetben is, de lehetőség van arra, hogy ezeket egyeztessék az egyének tudatában, ha ebben az állam is érdekelt és ideológiailag hajlandó megtenni”* (Veres 2005: 86). Tanulmányunkban tisztáztuk, hogy amikor a délvidéki magyar szerzők a téma kapcsán a „nemzeti identitásról” írtak, akkor ők annak kizárólag a kulturális-történeti összetevőjére gondoltak/gondolnak.

Az identitás átalakulása egy többlépcsős folyamat. A „lépcsők” alatt ezúttal az egyes generációkat értettük. Tanulmányunkban ezzel összefüggésben megállapítottuk, hogy az első, tehát a két világháború közötti nemzedék még maradéktalanul megőrizte nemzeti identitásának kulturális-történeti komponensét. A trianoni döntéssel, bár az ott élő magyarok elveszítették magyar állampolgárságukat, a hazájukat, de ezzel még nem vetődött fel annak a gondolata, hogy a magyarságot a határ külön identitássá teszi. A Délvidéken a haza iránti azonosulás, abban az értelemben, hogy az országhoz (annak egész területéhez) való kötődést jelenti, megszűnt, és az új délszláv állam irányába még nem alakult ki ilyen rövid idő alatt. Ehelyett fokozatosan megerősödött – az addig is meglévő – kisebb régióhoz, a településhez, ahol éltek és a tágabb környezetükhöz, a Délvidékhez való azonosulás, és amely *„a nemzeti identitáshoz hasonlóan szintén kollektív identitás”*. (Smith 1991: 11) Mivel ennek a régiónak a magyar elnevezését nem volt szabad a továbbiakban használniuk, ezért a szerbektől átvett néven Vajdaságnak nevezték el, és ebben az összefüggésben fog majd az 1961–1970-es évekre kialakulni a vajdasági identitás. A „Baranyai Szerb-Magyar Köztársaság” felszámolása után ide menekült írók, újságírók kezdeményezték, hogy az újonnan előállt helyzetben az ott élő íróknak teremtsenek egy önálló magyar irodalmat és kultúrát. A témáról a helyi magyar írók körében egy évtizeden keresztül folyt egy diskurzus, de nem tudták eldönteni, hogy dolgozzanak-e egy különálló vajdasági irodalom létrehozásáért, vagy továbbra is az egységes magyar irodalom részeként tekintsenek magukra. Ha a döntés nem is született meg, azért az önállósodás első lépéseit ők ezzel a vitával megkezdték.

KÖZELKÉP

Amikor a magyar katonák 1941-ben átlépték a trianoni határt, akkor azt a délvidéki magyarok többsége felszabadulásként élte meg, és néhány évre ismét lett politikai-állampolgári identitásuk. Viszont 1942-ben a Horthy-rendszer katonai-rendőri alakulatai súlyos vérontást hoztak a polgári lakosú vajdasági szerbekre és zsidókra, amit 1944/45-ben a partizán hatalom a terület délszláv jellegének kialakítása és a vérbosszú végett kegyetlenül megtorolt a magyarokon. A magyaroknak 40 éven keresztül az 1944/45-ös áldozataikról nem volt szabad beszélniük, arra az időszakra felszabadulásként kellett tekinteniük. A második világháború végeztével a dogmatikus sztálinizmus szelleme „zúdult” a térségre. A *Szabad Vajdaság* munkatársai a világtörténelmi korszakforduló tudatában végezték dolgukat. Egyeseket a naiv hit, másokat a taktikus dogmatizmus készítetett a felülről érkező parancsok továbbítására. Ebben a miliőben a nemzeti tudatnak még a leghalványabb kinyilvánítása sem jöhetett szóba, de annál inkább jelen volt a kitelepítés, a fizikai megsemmisítés réme, de legalábbis a hallgatás, a beletörődés és túlélés kényszere.

1945 után az egész kelet-európai térségben új helyzet állt elő: Magyarországon a szovjet típusú, illetve Jugoszláviához tartozó Délvidéken a Tito által fémjelzett kommunizmus kora kezdődött el a maguk diktatórikus berendezkedésével, de 1953-tól eltérő nemzeti sajátosságokkal is. 1948-ban Jugoszlávia elfordult a Szovjetuniótól. A hidegháborús geopolitikai helyzetben, ezzel a szakítással, Jugoszlávia nagy nemzetközi tekintélyt vívott ki magának, Magyarországnak pedig – a szovjet elnyomás és a szolgálékiség miatt – nagyon kicsi volt a nemzetközi tekintélye. A titoi rendszer nagyon korlátozta, de nem szüntette meg a magántulajdont, és lehetőséget adott a nyugat-európai munkavállalásra. Ezzel a magyarok is éltek, és elköltöztek az országból. Akik maradtak, azok lemaradtak a társadalmi felemelkedésben. Értelmiségük kevés volt, mert nagy részük 1918 után több hullámban is Magyarországra menekült, 1945 után pedig nagyon lassú volt a magyar értelmiségi utánpótlás. A vajdasági magyar szellemi élet alatt pedig szinte csak a tágabb értelemben vett irodalmat kell értenünk. Az állam az oktatás és a hírközlés terén ugyan kedvezményeket adott a délvidéki magyaroknak, de ezeken a területeken kizárólag a jugoszláv kommunista párt ideológiai monopóliuma érvényesülhetett. Az 1960–80-as évtizedekben a társadalomban bekövetkezett modernizáció kihatott az életszínvonal emelésére, ami a politikai-állampolgári identitás kialakulását és felépítését hozta a magyaroknak. Ezzel egyidőben a nemzeti identitás kulturális-történelmi összetevője meggyengült és széttöredezett.

Mindeközben a magyar állampárt, a belügyekbe való be nem avatkozás leple alatt tabu témaként kezelte a határon túli magyarokat. A Kádár-rendszerben felnőtt generáció nem vett tudomást a délvidéki magyarokról, mert úgy vélték, hogy ők jugoszlávok, akik beszélnek magyarul. Az előállt új környezetben folytatódott a két világháború között elkezdődött vajdasági magyar identitás építése. Ezt a folyamatot a második világháború végén a megfélemlítés gerjesztette, ami később csökkent

KÖZELKÉP

ugyan, utána viszont a javuló életszínvonal tartotta „önmozgásban”. A békés egymás mellett élés hangoztatása mellett mindez megfelelt a hatalomnak, de a vajdasági magyarok részéről is voltak ennek a szemléletnek támogatói. Az embereknek, leszámítva azokat, akiknek önálló, tehát az államtól független egzisztenciájuk volt, kettős életre kellett berendezkedniük: otthon a családban őrizték a hagyományokat, de a munkahelyen alkalmazkodtak a politikai rendszerhez. Igyekeztek egyéni érvényesülés mentén szerveződni, ezért a közösség szellemi ereje megtört. A második, tehát az 1945 után született és felnőtt nemzedék már egy új világrendszerbe szocializálódott és ebben a rendszerben alakult ki a vajdasági magyar identitás, amely egy regionális identitás, és amely a magyarországi magyaroktól való másságot, elhatárolódást jelenti. Ennek a folyamatnak egy nemkívánatos „mellékterméke” volt az asszimiláció, melynek során a délvidéki magyarok közül sokan elveszítették kulturális-történeti identitásukat és szerb vagy jugoszláv identitásúak lettek.

Az 1960–1990 közötti három évtizedben a vajdasági magyarok száma 100 000 fővel csökkent. A csökkenés elsődleges oka az alacsony termékenység és az ennek következtében beállt kedvezőtlen korstruktúra, de az asszimiláció és a kivándorlás is gyorsította a folyamatot. Trianon óta a Vajdaság területére folyamatos volt a délszláv etnikumú lakosság betelepülése és az 1991-es népszámlálás alkalmával bár a magyarok még mindig a második legnagyobb etnikumot képezték, a szerbek az összlakosság több mint a felét alkották már, és a harmadik legnagyobb identitású „nemzetiség” a jugoszláv lett.

Irodalom

- A. Sajti E. (1987): *Délvidék 1941–1944*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Bálint I. (2011): *Van-e vajdasági-délvidéki magyar identitás?* A Magyar Regionális Tudományi Társaság IX. vándorgyűlése. Révkomárom, 2011. november 24–25. <http://www.mrtt.hu/vandorgyulesek/2011/2/balint.pdf> (utolsó letöltés dátuma: 2018. 08. 23.)
- Bindorffer Gy. (2001): *Kettős identitás. Etnikai és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban*. Új Mandátum Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest.
- Bori I. (1994): Tudattöbblet vagy identitás. In: Bori I. (szerk.): *Identításkeresésben. Művelődéstörténeti tanulmányok – művelődéspolitikai cikkek*. Forum Kiadó, Újvidék 308–311.
- Bori I. (1997): *Szociográfiák nyomában*. Forum Kiadó, Újvidék.
- Bori I. (1998): *A jugoszláviai magyar irodalom története*. Forum Kiadó, Újvidék.
- Csepeli Gy. 1992: *Nemzet által homályban*. Századvég Kiadó. Budapest.
- Cseres T. (2014): *Hideg Napok Vérbosszú Bácskában*. Lazi Kiadó, Szeged.

KÖZELKÉP

- Csorba B. – Gusztón A. (szerk.) (2016): *A meg nem írt történelem nem létezik. Az 1944–45-ös magyarirtás negyed évszázados kutatásának tapasztalatai*. Temerin Újság, Temerin.
- Fekete A. – Gereben F. (2010): Adalékok a térbeli és állampolgári azonosságtudathoz. In: Rosta G. – Tomka M. (szerk.): *Mit értékelnek a magyarok?* OCIPE Magyarország – Faludi Ferenc Akadémia, Budapest, 273–296.
- Für L. (1972): *Milyen nyelven beszélnek a székelyek?* Tiszatáj 8. 57–66.
- Gáll E. (1991): A romániai magyarság identitásának változásai. In: Ujvári Z. – Eperjessy E. – Krupa A. (szerk.): *Nemzetiség – Identitás. IV. Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia. Békéscsaba*. Ethnicita 1991 Kiadás, Debrecen, 186–188.
- Göncz L. (1999): *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Osiris Kiadó – Forum Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest–Újvidék.
- Gusti, D. (1976): *A szociológiai monográfia*. Kriterion, Bukarest.
- Gutai I. (2016): *Földönfutók, hontalanok II: Menekülés Bácskából 1944–45*. Keskenyúton Délvidéki Tragédiánk 1944–45 Alapítvány, Budapest.
- Győri Szabó R. (2006): *Kisebbség, autonómia, regionalizmus*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Hódi S. (2008): *Déli végeken*. Fórum Kiadó, Újvidék.
- Hódi S. (2009): *Farkasveremben*. Fórum Kiadó, Újvidék.
- Kalmár Z. (2006): *Tanyák, parasztgazdaságok Magyarokanizsa vidékén (1900–2000)*. Kiss Lajos Néprajzi Társaság, Szabadka.
- Kartag N. (2017): *Tévémsorunk aranyjubiléuma*. Vajdasági Rádió és Televízió, Újvidék.
- Kósa L. – Filep A. (1975): *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kovács T. (2010): *Paraszti gazdálkodás és társadalom kialakulása*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Kovács T. (2016): *A Kárpát-medencei magyar kisebbségek nemzeti identitása és haza fogalma*. Kisebbségkutatás (25)4., 77–119.
- Matuska M. (1991): *A megtorlás napjai*. Fórum Kiadó, Újvidék.
- Mészáros S. (1981): *Položaj Mađara u Vojvodini 1918–1929*. Filozofski fakultat, NoviSad.
- Mirnic K. (1998): *Asszimiláció: Identitások találkozása és ütközése*. Regio. (9)2: 41–63.

KÖZELKÉP

- Papp R. (2002): *Kisebbség, kultúra, tradíció városon és falun: Életképek a Vajdaságból*. Kisebbségkutatás. (13)2: 505–515.
- Papp R. (2005): *Vallásosság és etnicitás a Vajdasági magyarok körében*. PhD értekezés. Multidiszciplináris Bölcsész tudományok Doktori Iskolája Néprajz és Kulturális Antropológiai Tudományok Programja, Debrecen.
- Pataki F. (2001): *Élettörténet és identitás*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Popis stanovništva 1961 (Népszámlálás 1961) <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G1961/Pdf/G19614001.pdf> (utolsó letöltés dátuma: 2018. 08. 28.)
- Popis stanovništva 1991 (Népszámlálás 1991) <http://publikacije.stat.gov.rs/G1991/Pdf/G19914006.pdf> (Letöltve: 2018.09.21.)
- Romsics I. (2001): *Magyarország története a XX. században*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Sebők L. (2001): Trianon hatása a jugoszláviai magyar kisebbség demográfiai alakulására. <https://www.demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/.../article/download/.../665> (utolsó letöltés dátuma: 2019.01.02.)
- Sebők L. (2003): A 2002-es népszámlálás kérdőjelei, különösen a Vajdaság vonatkozásában. In: Gyurgyík L. – Sebők L. (szerk.): *Népszámlálási körkép Közép-Európából 1989–2002*. Teleki Alapítvány, Budapest, 118–134.
- Smith, A. D. (1991): *National Identity*. Penguin Books of London, England.
- Szeli I. (1998): *Így hozta a történelem. Vékás János interjúja*. Fórum Kiadó, Újvidék.
- Vajda G. (2006): *Remény a megfélemlítettségben. A délvidéki magyarság eszme- és irodalomtörténete (1945–1972)*. I. Magyarságkutató Tudományos Társaság, Szabadka.
- Varga L. (1970): *A jugoszláviai magyarság társadalmi politikai helyzete*. http://adattar.vmmi.org/cikkek/9891/hid_1970_10-11_14.pdf (utolsó letöltés dátuma: 2018.12.13.)
- Vékás J. (2011): *A magyarok a Vajdaságban 1944–1954 Kronológia*. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta.
- Veres V. (2005): *Nemzeti identitás Erdélyben – Szociológiai olvasatban*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Zakariás I. (2008): *Identifikációs narratívák Magyarországra áttelepült erdélyi diákok élettörténetében*. Regio. (19)3: 135–167.

KEZDŐKÖR

Párválasztást befolyásoló tényezők az egyetemista nők körében

KUKUCSKA ZSUZSA¹

ABSZTRAKT

A tanulmány középpontjában a felsőoktatásban tanuló női hallgatók párválasztását befolyásoló tényezői állnak. Kutatási kérdésként jelenik meg, hogy a házasság intézménye továbbra is kiemelkedő helyen szerepel-e a felsőoktatásban résztvevő női hallgatók körében, mint tervezett kapcsolati forma? Illetve a magasabb iskolai végzettséggel rendelkező egyén magasabb iskolai végzettségű személlyel alakít-e ki párkapcsolatot, ezzel kapcsolati homogámiát megvalósítva? A párválasztás alakulása ezáltal a házasság, az élettársi kapcsolat valamint a halasztási mechanizmus vizsgálata mellett kerül bemutatásra, a partnerszelekciót befolyásoló tényezőkön túl, melyek elemzésére egy tíz fős kvalitatív kutatás keretében kerül sor. A faktorok között pedig megjelenik az életkor, a lakóhely, a származás és a vallási hovatartozás, illetve a szülőről való leválás, valamint az iskolai végzettség, az anyagi tőke és munkaerőpiaci helyzet, a párkapcsolat tervezett időtartama és az információk kor hatásai.

KULCSSZAVAK: párválasztást befolyásoló tényezők, család, házasság, élettársi kapcsolat

ABSTRACT

Factors that influence matechoice among college women

The centre of the study is the influential factors of female students in higher education. As a research question, does the institution of marriage continue to be a prominent place among female students in higher education as a planned relationship? And, does a person with a higher education level of education develop a relationship with a higher educated person, therefore achieving homogeneity of relationship? Thereby the choice of coupling is presented in addition to the examination of marriage, cohabitation and postponement mechanism, beyond the factors influencing partner selection, which are analyzed in a qualitative research of ten-persons. Factors include age, place of residence, origin and religion, separation from parenting, educational attainment, material capital and labor market situation, planned duration of the relationship and effects of the information age.

KEYWORDS: influential factors in a mating, family, marriage, cohabitation

¹ Szociálpolitika MA szakos hallgató, Debreceni Egyetem, Szociológia és Szociálpolitika Tanszék.

KEZDŐKÖR

Bevezetés

Jelen tanulmány a felsőoktatási intézményekben tanuló női hallgatók párválasztását, valamint a választást befolyásoló tényezőket vizsgálja – szakirodalmi illetve interjú kutatásra támaszkodva. A célcsoport indokoltságát a jelenleg fennálló nemi tendenciák adják – a Statisztikai tükör 2015-2016. évi adatai női dominanciáról számolnak be a felsőoktatásban. A partnerek kiválasztásának meghatározó tényezői lehetnek a szocio-demográfiai változók, mint például az életkor, a származás, vagy akár a lakóhely, a vallási nézetek. Mindemellett befolyásoló tényezőként jelenhet meg a gazdasági-anyagi háttér, az iskolai végzettség – melyekre a tanulmány szintén figyelmet fordít. A partnerválasztás szempontjából feltehető a kérdés, hogy a párválasztás során használatos két tétel közül melyik érvényesül. A felek párkapcsolati homogámiára, azaz hasonlóságra törekednek, vagy ennek szöges ellentéte figyelhető-e meg, azaz a párkapcsolati heterogámia, vagyis a különbözőség? Kiemelt aspektusként kerülnek bemutatásra a felsőoktatásban tanuló egyének körében mindazon kapcsolati formák, amelyeket elsődlegesen preferálnak, illetve az, hogy a különböző együttélési formákkal kapcsolatban milyen kialakult nézeteik, véleményeik vannak. Fontos ugyanakkor, hogy a tanulmányban vázolt következtetések nem feltétlenül érvényesek a női hallgatók teljes körére a felsőoktatásban, a kutatás kvalitatív jellege miatt.

A vizsgálat középpontjában azon befolyásoló tényezők állnak, amelyek meghatározhatják a partnerszelekciót. A jellemvonások személyenként más-más sorrendben szerepelhetnek, esetleg fel sem merülnek. Továbbá a tanulmány a különböző magánéleti eseményekhez kapcsolódva – például a szülői ház elhagyásának időpontja, az első párkapcsolat kialakítása, vagy akár az első házasságkötés időpontja – jeleníti meg a 21. századi kitolódott párválasztási életkorokat. Az események bizonyos szinten összekapcsolódnak az egyéni életutakban, s alakítják kapcsolataikat.

Kutatási kérdésként fogalmaztam meg, hogy a házasság intézménye továbbra is kiemelkedő helyen szerepel-e a felsőoktatásban résztvevő női hallgatók körében, mint tervezett kapcsolati forma? Illetve a magasabb iskolai végzettséggel rendelkező egyén magasabb iskolai végzettségű személlyel alakít-e ki párkapcsolatot, ezzel kapcsolati homogámiát megvalósítva?

1. A partnerszelekciót megalapozó elméletek

Mai tudásunk szerint a családi értékek változásokon mentek keresztül. Megjelent azok csoportja, akik úgy vélik, hogy az első házasságnak nem feltétlenül kell örök érvényűnek lenni – lehetőség van a változtatásra, a házasságból való kilépésre (Albert – Farkas – Leveleki 2002). A házasságkötések számát tekintve 1960-ban szinte

KEZDŐKÖR

minden nő élete folyamán legalább egyszer megházasodott, 1990-ben négyből három állapotodott meg, 2000-ben viszont már csupán minden második. 2010-ben pedig a nők 39 százalékára volt jellemző. A jogi aktus megkötésének egyéni életútban bekövetkező ideje esetében is folyamatos növekedés figyelhető meg (Pongrácz 2011, 2012, Murinkó 2013). A nők a rendszerváltás idején 21–22 éves korban kötöttek házasságot, a férfiak pedig 24–25 éves korban. 2010-ben viszont már a nők 29 évesen, a férfiak 31 évesen léptek a házasság intézményébe (Bukodi 2002a, Murinkó 2013). A 2017-es adatok értelmében pedig a fiatalok 44 százaléka azonnal házasságot kötne az általa megfelelőnek vélt partnerrel, míg 45 százalékuk együttélést követően lépne a házasság intézményébe (Engler 2018).

A párkapcsolatok alakulásának szempontjából csökkent a házasságok aránya, s ezzel párhuzamosan nőtt az élettársi kapcsolatok aránya. Elterjedésének egyik oka lehet, hogy az egyén sokkal könnyebben hagy fel az adott kapcsolatával, amennyiben az megromlik, mint házasság esetén, amely hosszabb időt – és papírmunkát – vesz igénybe (Albert – Farkas – Leveleki 2003). Ugyanakkor fontos megállapítani, hogy vannak, akiknek csupán egyfajta választott kapcsolati forma, míg másoknak kényszerként jelenik meg. Hiszen az anyagi háttér, a munkaerőpiacon elfoglalt hely, vagy az esetleges inaktivitás visszatartó tényező lehet a házasságtól (Tóth 2012). Bukodi Erzsébet (2001, 2002a, 2002b, 2004) vizsgálatai szerint az élettársi kapcsolat azáltal, hogy kevesebb beruházást igényel, jobban illik az iskolai részvétel időszakához. Ez idő alatt az egyén számos bizonytalansággal találkozik, és csupán szerény anyagi forrással rendelkezik. A 2000-es évekre jellemző tendenciaként a magasabb iskolai végzettséggel rendelkező személyek könnyebben kerültek meg a házasságra ösztönző társadalmi nyomásokat, gyakrabban részesítették előnyben az élettársi kapcsolatokat, vagy az alternatív együttélési formákat. Ezzel szemben S. Molnár Edit (2001) szerint európai viszonylatban igaz, hogy a magasán képzettek választják az alternatív együttélési formákat, Magyarországon ez mégsem vált jellemzővé a 2000-es években. Nálunk inkább az alacsonyán képzettek választják az élettársi kapcsolatot – bár az elmúlt évtizedben bizonyos fokú javulás tapasztalható az iskolai végzettség szerinti összetételben. Az alacsonyabb végzettségűek körében való elterjedés magyarázatául szolgálhat a rossz anyagi háttér, valamint a kedvezőtlen jövedelmi szint. A kutatás később e megállapításokra is reflektál a hallgatók jövőbeli elképzeléseinek tekintetében, az interjúk kutatás által.

Az alternatív együttélési formák közé sorolhatjuk például a látogató partnerkapcsolatot (LAT – Living Apart Together). Ebben az esetben a felek elköteleződnek egymás iránt, nem alakítanak ki másokkal hosszabb-rövidebb kapcsolatokat, de nem élnek közös háztartásban. Maga az életforma lehet szándékos, de akár külső befolyásoló hatás miatt kialakult kényszeres forma is. Intenzitásukban szintén eltérések figyelhetőek meg – egyesek szinte minden nap találkoznak, míg mások csupán hetente pár alkalommal (Pongráczné 2011). A párkapcsolatban élő felek együttélé-

KEZDŐKÖR

se ugyanakkor próbaházasságnak is tekinthető, amennyiben felmerül a házassági kedv. Mindazonáltal összehasonlító vizsgálatokra alapozva Végh József (2010) – aki kortünetként jelöli meg a házasság nélküli együttélést – megállapította, hogy a próbaházasságban élő felek gyakrabban élnek át konfliktusokat, és esetenként boldogtalanabbak, mint azok, akik házasságban élnek. Maga az életforma már az 1990-es években is megfigyelhető volt, amely egyfajta meggyőződésre is lehetőséget ad a mai napig. A felek az együttélés kapcsán eldönthetik, hogy az adott partnerük alkalmas vagy esetleg alkalmatlan a későbbi házasságra – s a feltérképezésnek köszönhetően alakíthatják kapcsolatukat (Bukodi 2001, 2002a, 2002b).

A kapcsolati formák esetében a nőtlenek/hajadonok arányára növekvő tendencia jellemző (Murinkó – Rohr 2018). Utasi Ágnes véleménye szerint ezt a növekedést „a fiatalok fokozott individualizálódása, az értékpreferenciák és családformák átalakulása, a magyar férfiak korai halandósága és a párkapcsolati formák pluralizálódása együtt alakítja” (Utasi 2001: 117). Csoportjukra a 2014-es Statisztikai tükör két különálló jelenséget határozott meg. Az egyikbe mindazok az egyedülálló fiatalok tartoznak, akik tudatosan vagy épp akaratlanul választják az egyedülélést. Körükre a „szingli” életforma megnevezést alkalmazza. A másik elkülönített kollektíva tagjai azok, akik csupán halasztják az önálló életük kezdetét, így ők a megszokott életkoron túl is a szülői háznál maradnak (Statisztikai tükör 2014). Pistyur Veronika (2003) szintén e két típusú megkülönböztetést alkalmazta kutatása során. A jelenségek differenciálására a „kényszerszingli” valamint a „meggyőződéses szingli” elnevezést használta. Az első kategóriába tartozó egyének azok, akiknél az egyedülállóság csupán átmenetileg áll fenn. A második kategória tagjai azonban tudatosan választják az adott életformát. Továbbá rámutat a parazitaszingli kifejezésre is, amely csoportba a munkaviszonnyal rendelkező személyek tartoznak, akik önálló jövedelmük ellenére továbbra is a szülői háznál élnek és szüleikkel is tartatják el magukat.

Partnerszelekciós koncepciók

Bereczkei Tamás szavait idézve az emberi párválasztás „a szociális viselkedés egyik legbonyolultabb és legösszetettebb jelensége” (Bereczkei 2012: 157). A gyermekkori család mint elsődlegesen befolyásoló faktor minden társadalomban megjelenik. A párválasztáshoz szükséges nézetek is a családban alakulnak ki elsőként. Ez a viselkedésmód ugyanakkor társadalmilag „kódolt”, és öntudatlan is egyben, mivel normák és generációk közötti átadásokon nyugszik. A tudatos oldalát pedig a társadalomtudomány által közvetített elvek jelentik (Buda – Szilágyi 1988). Az átadott viselkedési módok természetesen koronként és társadalmanként változnak.

Az idealizált partner képe, melyet az egyén kezdetben szimpatikusnak talál, majd vonzódik hozzá, erősen összefügg az énképpel és az énídeállal, azaz az önértékeléssel. A partnerhez fűzött reményeket befolyásolhatják a gyermeki példák is, mint pél-

KEZDŐKÖR

dául a szülőkép, a szülőknél látott viselkedési formák (Buda – Szilágyi 1988). A bevéődésnek („imprinting”) is fontos szerepe van, hiszen „*a szülőkkal folytatott korai kapcsolatokból származó tapasztalatok formálják az utód későbbi viselkedését, szociális kompetenciáját*” (Bereczkei – Rozsnyai – Vekerdy 2012: 37). Ennek egy bizonyos válfaja, amikor az első partnerhez válnak hasonlóvá a választott társak. Az idealizált pár képe továbbá a szépségeideállal, a divat befolyásoló hatásával is összefüggésbe hozható, amely koronként és társadalmanként változó (Buda – Szilágyi 1988).

A párválasztás pszichológiai oldalról is megközelíthető, s különböző elméletekkel, tételekkel támasztható alá. Ide sorolható például a *lélektani hasonlóság elmélete*, amely alapján a kapcsolat akkor a legkiegyensúlyozottabb, ha a párkapcsolatba lépő személyek tulajdonságai, érdeklődési körei a leginkább fedik egymást. Ezzel ellentétben a *komplementaritás tétele* kimondja, hogy azok a kapcsolatok tekinthetőek erősebbnek, amelyekben a partnerek személyiségében különbségek figyelhetőek meg, melyek egymást kiegészítik (Buda 2002). Ez utóbbi két tézis utal a homogenitásra (azonosságra) és heterogenitásra (különbözőségre) vonatkozó törekvésekre. A *Halo-effektus*, azaz holdudvarhatás alapján pedig az egyén vonzalmát felülértékelt jegy vagy jegyek adják. A partnerrel kapcsolatos tudatos elképzelések ugyanakkor nem találhatók meg a párkapcsolat kialakulásakor. Kizárólag annak felbomlását követően fogalmazódnak meg az asszertív, azaz tudatos igények. Azonban az utólagos értékelés már az új helyzetnek megfelelően formálódik. A szülők, a barátok – azaz a külső környezet – jelzése a rossz végkimenetelű kapcsolatra mindaddig háttérbe szorul az egyén számára, amíg a szerelem tart². Azt követően azonban – amennyiben a kapcsolat ténylegesen felbomlik – az érintett személyek alátámasztják a korábbi nézeteket, s ezzel mintegy önvédelmi torzítások mennek végbe (Buda – Szilágyi 1988). Kutatásom szempontjából további két fő tézis releváns. Egyrészt a közelségi hipotézis szerint a gyakori találkozások akár a vonzalom kialakulásához is vezethetnek (Lőrincz 2006)³. Másrészt a szülőimágó keresésének elmélete alapján nagyobb valószínűséggel fog beleszeretni azon személybe az egyén, aki leginkább megtestesíti az ellentétes nemű szülőben szeretett és tisztelt tulajdonságokat. Ebben az esetben előfordulhat, hogy ha negatív kép él benne az édesanyjáról/édesapjáról, akkor a párkapcsolata során kiemelkedő figyelmet fordít arra, hogy a partnere ne rendelkezzen ugyan azokkal a jellemzőkkel (Buda – Szilágyi 1988).

² Ilyen esetben gyakori jelenség, hogy gyengülnek a baráti kapcsolatok, hiszen a partner egyben a barát szerepét is betölti, így nincs szüksége úgymond az egyénnek más baráti felekre. A probléma csupán akkor jelenik meg, ha a kapcsolat véget ér és nem csak a szerelmét, hanem a barátját is elveszíti az adott személy, s nem marad más, akihez ezt követően fordulhatna.

³ A partnerszelekciós elméletek feltárására Buda Bélán és Szilágyi Vilmoson túl Lőrincz László is hangsúlyt fektetett. A *Vonzalom szabályai* (2006) című tanulmányában több párválasztási modellt, elméletet és hipotézist írt le, mint például a csereelméletet, a befektetési modellt, az evolúció elméletet, a kirotálási hipotézist, az inger – érték – szerep (SVR) elméletet, valamint az összecsiszolódsági elméletet.

KEZDŐKÖR

2. A partnerszelekciós tényezők szociológiai megközelítése

Az életkorbeli különbségeket figyelembe véve az esetek többségében a férfi az idősebb (Buda – Szilágyi 1988, Dienes 2014). Magyarozatként jelenhet meg, hogy „a nők sokkal inkább vonzódnak az idősebb, tapasztaltabb férfiakhoz, mint a férfiak az idősebb, tapasztaltabb nőkhöz” (Szilágyi 1978: 99). Mindez több okra vezethető vissza. Ilyen lehet például a férfi partner státusza, anyagi helyzete, egzisztenciája. Az idősebb férfi számára pedig a nő a fiatal szépséget testesítheti meg. Az életkori különbségek alapján pedig a 20 év körüli nők esetében sokkal magasabb a szerelemre vágyók aránya férfitársaikkal szemben. Mindennek indokaként szolgál, hogy az adott életkorban a nők érettebbek a párválasztásra (Szilágyi 1978).

A származási háttér magába foglalja az egyén értékorientációját, kulturális és gazdasági tőkét, valamint azt a közeget, amelyből – ha nem kerül ki – párt választ. Az utóbbi évtizedekben viszont a származáson alapuló befolyásoló tényező hatása fokozatosan gyengül (Bukodi 2004, 2005). Ugyanakkor a felmerülő társadalmi eltérések kiküszöbölése érdekében a fiatalok hasonló társadalmi helyzetű társat választanak partnerszelekciójuk során. A folyamat nem tudatos, viszont a hasonló beállítottságú fiatalok jobban és probléma mentesebben alakítják ki egymás közti kapcsolataikat (Buda – Szilágyi 1988).

A lakóhely mint befolyásoló faktor is megjelenik például az ismerkedési szintek⁴ esetében. Ez természetesen függ a település nagyságától is. Egy kisebb lélekszámú településen szinte „mindenki ismer mindenkit”, amely bizonyos esetekben megnehezítheti a párválasztást. Erőteljesebben megjelenhet a külső környezet befolyásoló ereje, amely esetenként hátráltathatja az egyén döntését – leginkább akkor, ha nem egyeznek az elképzelések. Egy nagyvárosi miliőben már nem feltétlenül áll fenn ez a helyzet, sőt előfordulhat, hogy csupán a megismerkedés kapcsán derül fény az azonos lakóhelyre.

A vallási alapon kialakuló homogám kapcsolatok jelentősége a század elején volt megfigyelhető, hiszen akkor még a párok közel 90 százaléka tartozott ugyanabba a felekezetbe. A vallási tekintetben heterogén házasságok aránya később emelkedik (Bukodi 2002a). S manapság már csak a szorosan kapcsolódó egyházi csoportokban jelenik meg a homogámiára való törekvés.

⁴ Ismerkedési szinteket korábban a családi összejövetelek, színházi események, esetleg a vallási közösségek jelentették. A mai modern korban viszont a helyszínek szempontjából is változások következtek be. A munkahelyre, szórakozóhelyekre, internetes felületekre került nagyobb hangsúly – a régiók pedig valamelyest feledésbe merültek.

KEZDŐKÖR

A szülőről való leválás mint befolyásoló faktor

„A párválasztási szocializáció alakulása szempontjából igen jelentős a szülőkhöz való érzelmi kötődések fokozatos lazulása, ill. átalakítása és a jó baráthoz, majd a partnerhez való érzelmi kötődés képességének kialakulása.” (Szilágyi 1978: 66) A fiatalok körében mindkét nem esetében nő azon időintervallum, amelyet a szülői háznál töltenek. Ezáltal egyre inkább elterjedt a posztadoleszcencia jelensége, vagyis az utóserdülőkor. A 18. életévét betöltött gyermek tovább tanul, nem dolgozik, s mindezek mellett a szülői háznál lakik, tehát gyermek státuszban marad. Ennek következtében a 2011-es adatok értelmében a 20-24 éves korosztály 71%-a, míg a 25-29 évesek 43%-a él továbbra is a szülői háznál (Monostori – Murinkó 2015).

Érdekes jelenség az is, hogy a magasan képzett, magas jövedelmű szülők esetében előfordulhat, hogy a fiatal nem érez késztetést az otthon elhagyására, hiszen a szülők finanszírozzák kiadásait, vágyait. A magas igényekből és elvárásokból fakadóan emellett el sem szeretnének költözni mindaddig, míg önmaguk képesek nem lesznek kielégíteni szükségleteiket. Ez a kettős helyzet egymás ellentétéként is értelmezhető. Amennyiben a szülő finanszírozza kiadásait, nem érez késztetést a munkavállalásra, viszont anélkül önmaga nem lesz képes a felmerülő igényeinek pénzbeli teljesítésére. A magasan kvalifikált szülők hatása továbbá a gyermek oktatási intézményben eltöltött éveinek számában is megfigyelhető. Az iskolapadban töltött évek során pedig a diákoknak nem feltétlenül nyílik lehetősége a megfelelő partnerkapcsolat kialakítására. Ezzel mintegy ellentétet képezve megfigyelhető, hogy az alacsonyabb végzettségű szülők esetében elfogadottabb a gyermekük korai párválasztása (Bukodi 2004). Ugyanakkor az a jelenség is észlelhető, amikor a szülők nem szeretnének gyermekeik nélkül élni, hiszen nélkülük „kihaltnak” tűnne a családi ház (Murinkó 2013).

A szülők hatása a választott partnerkapcsolati típus jellegében is megnyilvánulhat. Bukodi Erzsébet (2001, 2002b) korábbi, külföldi vizsgálatok eredményeit felhasználva vázolta az összefüggéseket a szülők válása és a gyermek párkapcsolati formájának kiválasztása között. Következtetése szerint gyakrabban választanak nem-házas együttéléseket az egyszülős családban felnövekvő fiatalok. A szülők véleményei pedig a partnerrel kapcsolatban is megjelenhetnek. Előfordulhat, hogy a szülő, gyermeke partnerét nem találja megfelelőnek fia/lánya mellé. Meglehet, hogy úgy gondolja, nem testesíti meg mindazokat, az általa fontosnak vélt tulajdonságokat, amelyekre a gyermekének szüksége van. Tehát a szülők hozzáállása, elképzelése nagymértékben meghatározhatja az egyén párválasztását, amennyiben azt az adott személy „megengedi”.

KEZDŐKÖR

A halasztási mechanizmus jelensége

Folyamatosan növekszik azon személyek száma, akik a 20. születésnapjukig nem létesítettek tartós partnerkapcsolatot (Spéder – Kapitány 2007, Murinkó 2013, Murinkó – Rohr 2018). Ugyanakkor a magyar fiatalok továbbra is családközpontú gondolkodással jellemezhetőek. Az egyetemisták körében szintén tapasztalható a házassági kedv, a családtervezés. A nemek között pedig nincsenek jelentős különbségek, csupán az időzítésben figyelhető meg némi eltérés, kitolódás (Székely – Szabó 2016).

Az iskolai végzettség mint befolyásoló faktor

A párválasztás azon formája, melyet az iskolai végzettség vezérel „teljesítménycentrikusnak” nevezhető. Jelenléte az utóbbi évtizedekben is megfigyelhető, hiszen az iskolázottságon alapuló párkapcsolati homogámia előtérbe került. Az azonos kvalifikációjú személyek elsődlegesen egymást preferálják, amelyre három mögöttes tényező szolgálhat magyarázatul. Bizonyos mennyiségű kulturális tökemegjelenítője, az aktuális munkaerőpiaci lehetőségek előrejelzője, valamint a jövőbeni foglalkozási lehetőségek mutatója is lehet (Bukodi 2002a, 2004, 2005).

Az iskolai végzettség által kialakított hierarchikus szintek csúcsán elhelyezkedő személyek számára az egymás közötti partnerkapcsolat kialakítása fő szempontként jelenhet meg. Ezáltal az alacsonyan képzettek kénytelenek egymással párkapcsolatokat kialakítani, annak ellenére, hogy a felfelé irányuló kapcsolatok megfelelőbbek lennének számukra. Kvalifikációjuk által viszont nem jelentenek ideális partnert a magasan képzett személyeknek. Tehát mindkét nem esetében megállapítható, hogy a minél magasabb végzettségű személy megtalálása érdekként jelenhet meg. Az egyéneket ezáltal már a kvalifikációjuk is kelendőbbekké teheti (Bukodi 2004).

Az anyagi tőke és a munkaerőpiaci helyzet mint befolyásoló faktor

A párválasztás során mindkét fél számára befolyásoló faktorként jelenhet meg az anyagi háttér, hiszen ezáltal következtetéseket vonhatnak le az adott személy életvitelével kapcsolatban is. Továbbá a párkapcsolat elmélyülésekor is szempontként szerepelhet (a felmerülő költségek értelmében). Tehát a kétkeresős modell nagyobb egzisztenciális biztonságot nyújthat nők és férfiak számára egyaránt. Mindezek értelmében mindkét fél részéről érdekként jelenik meg a saját erőforrásaikhoz mért legjobb gazdasági eséllyel bíró partner megtalálása. Ez egyfajta vertikális kizárás-ként is értelmezhető, hiszen az alacsonyabb státusszal bíró csoportok nem azért homogámok, mert nem szeretnének magasabb pozíciójú személyekkel házassodni, hanem azért, mivel bizonyos fokig ki vannak zárva az ilyen típusú házasságokból.

KEZDŐKÖR

Ehhez pedig a munkaerőpiacon elfoglalt kedvezőtlen helyzetük is hozzájárulhat (Kalmijn 1994 idézi Bukodi 2004). Ugyanakkor Szilágyi Vilmos (1978) megállapítása szerint a gazdasági szempontok folyamatosan háttérbe kerülnek a párkapcsolatok és a házasságkötések során. Helyüket pedig az intellektuális, emocionális és szexuális igények kölcsönös kielégítése veszi át. Feltehető a kérdés, hogy az 1970-es évekbeli megállapítás vonatkoztatható-e a jelenlegi helyzetekre is? A kutatás empirikus része többek között az anyagi szempontok vizsgálatán túl a jövőbeli munkaerőpiaci helyzet kérdésének megválaszolását is célul tűzte ki.

A párkapcsolatok tervezett időtartamának hatása

A partnerszelekciót erősen befolyásolja a kapcsolat tervezett időtartama. Hiszen a partner kiválasztása során a jellemzővonásokat tekintve, nem feltétlenül azonos ideáltípusok figyelhetőek meg a hosszú és a rövid távú kapcsolatok tervezése során. A férfiak például kategóriákat alakítanak ki magukban. Ezek alapján vannak a „rendes” és a „könnyen kapható lányok”. A szexuális kapcsolataik beteljesítését általában a második kategóriába sorolható személyekre korlátozzák, miközben erősen kötődnek egy „rendes lány” idealizált képéhez (Buda – Szilágyi 1988). Ez esetben is megfigyelhetőek az időbeli lehatároltságokból adódó eltérések.

Hosszú távú partnerkapcsolat kialakításakor a legfontosabb jellemvonások közé tartozik a „megértő, intelligens, érzelmekben gazdag, nyitott” tulajdonságok (Buss 1989 idézi Bereczkei – Rozsnyai – Vekerdy 2012: 42). Ugyanakkor az igények szempontjából a nemek szerint is vannak bizonyos eltérések. A férfiaknál elsődleges a testi vonzerő, a szépség, a megjelenés. E jellemvonások akár a reprodukivitásra is visszavezethetőek, hiszen azt a párt fogja választani, aki mind genetikailag, mind szellemileg a számára legtökéletesebb gyermeket fogja világra hozni. A nők esetében pedig megfigyelhető, hogy kiemelkedő hangsúlyt fektetnek a megbízhatóságra, az őszinteségre és az intelligenciára. De mindezek mellett számításba veszik párjuk foglalkozását és bevételeit, valamint társadalmi helyzetét (Buda – Szilágyi 1988, Bereczkei – Rozsnyai – Vekerdy 2012).

A rövidtávú kapcsolatok kialakítása során pedig bizonyos tényezők, mint a hosszú távú kapcsolatok kialakítása során, nem feltétlenül jelennek meg. Az intim viszony létesítéséhez viszont bizonyos mértékű bizalomra szükség van, de ez közel sem azonos a hosszútávon megjelenő biztonság igényével, hiszen ekkor a csak fizikai vonzalom válik dominánssá.

Az információs kor hatása

Manapság a modernizáció hatására információs korban élünk (Tari 2015). Mindennapi életünk számos területén megtalálhatóak a különböző technikai eszközök, me-

KEZDŐKÖR

lyek átszövik a kapcsolatainkat, munkánkat és a szabadidőnket is behálózzák. A párkapcsolatok létesítése terén szintén nagy változásokat hozott, amelyek leginkább a 21. századi kapcsolatokban nyilvánul meg. Az online felületen például számos társkereső oldal biztosít lehetőséget az ismerkedésre. Tari Annamária 2015-ös Generációk online című könyvében Rebecca D. Heino és munkatársai által megalkotott kifejezésre hívja fel a figyelmet, az úgynevezett „relationshopping” jelenségre, melyet az üzleti életből vettek át. Ebben az esetben az egyének a társkereső oldalakon elsődlegesen külső információk alapján hoznak ítéletet a másik személlyel kapcsolatban. A külsőségek alapján döntenek el, hogy szeretnének-e kapcsolatot teremteni vagy sem. Ugyanakkor az értékorientáltság is megjelenik. A megjelenített képeken a felhasználók igyekeznek minél jobb színben feltüntetni magukat – megfigyelhető a különböző státuszszimbólumok hangsúlyozása (exkluzív helyszínek, márkás termékek által). Így a „társkereső” személy nem csupán a külső jellemvonások alapján alakítja ki véleményét, hanem a képeken reprezentált értékek értelmében is. Ugyanakkor, ha meg is történik a kapcsolatfelvétel a két fél között, az teljesen eltér a személyes kommunikációtól – például a témák, az ismerkedés tempója tekintetében. A társkereső oldalak által pedig csalódás csalódást követhet, amennyiben a felhasználók online megjelenése eltér a valóságtól. Mindez befolyásolhatja a fiatal későbbi párválasztását is.

Az internetes közösségi oldalak dominanciájának növekedése a féltékenység kialakulásának és egymás ellenőrzésének előszobájává is válhat. Tari Annamária 2015-ös adatai alapján a főiskolai hallgatók 70%-a nyomozott már párja után, 14%-uk pedig naponta többször is megtette.

3. A kutatás módszertana

A kutatás, típusát tekintve, interjú technikával valósult meg, mely során a megfelelő minőségi adatok elérése, és a tanulmányban vázolt elméletek elemzése érdekében 10 darab célzott, egyéni interjú lekérdezés történt. Ezáltal lehetőségnyílt a mélyebb és pontosabb információk megszerzésére. Idődimenzióját tekintve keresztmetszeti, vagyis egyszeri beszélgetésre került sor az interjúalanyokkal, egy előre megbeszélt időpontban, 2017 márciusában. Célcsoportként mindazon, a Debreceni Egyetemen tanuló női hallgatók jelentek meg, akik 1991 és 1998 között születtek. Az alanyok ugyanakkor a nem valószínűségi mintavétel értelmében nem reprezentálják az alapsokaságot.

Az interjúk, jellegüket tekintve félig strukturáltak. Ezt az indokolta, hogy a beszélgetés során felmerülhetnek olyan lényeges elemek, melyeket fontos figyelemmel kísérni, illetve a kérdések a személyhez alkalmazkodva tehetőek fel – ezáltal egy természetesebb kapcsolatot teremtve. Mindemellett lehetőség adódik további kérdések feltevésére is, melyek kapcsolódnak az adott kutatási témához. Interjúk

KEZDŐKÖR

sztuációban pedig a metakommunikáció is megjelenik, mint információforrás. Ez által az alanyok véleményüket nem csak szavaikkal, de mozdulataikkal is elárulják.

Az interjúvázzlat dimenzióit, főbb témaköreit tekintve először a családi kapcsolatokkal és háttérrel foglalkozó kérdéseket válaszolták meg az interjúalanyok kifejtendő, nyílt kérdések formájában. Ezek között szerepelt az interjúalany családjának bemutatása („*Mesélnél, kérlek a családról?*”), valamint a családi kapcsolatok kifejtésére vonatkozó kérdések is („*Milyennek ítéled a kapcsolatodat a családdal?*”). A kutatás témájának szempontjából releváns kérdésként merült fel a szüleik megismerkedésének története is. Ezt követően személyes kérdésként önmaguk bemutatása következett („*Mesélnél, kérlek magadról?*”). E dimenzió mentén említhetők a tanulmányaikkal összefüggő terveik, érdeklődési köreik, szabadidős tevékenységeik, párkapcsolati státuszuk és esetleges jövőbeli elképzeléseik is. A baráti társaságukat figyelembe véve meghatározták a szűk és lazább kapcsolataik számát, településbeli megközelíthetőségüket, valamint a véleményeik és egyéni nézeteik megbeszélését is körülírták.

Második kérdésblokként a párválasztással kapcsolatos általános véleményeikre koncentráltam. Viszont több esetben már magánéleti nézeteiket is bemutatták – ez által egyszerre több kérdést is megválaszoltak. A dimenzió alapintézményként a családra, valamint a házasságra és az élettársi kapcsolatra reflektált – melynek során nem csak véleményeik kifejtése, hanem az előnyök, hátrányok felsorakoztatására is sor került. A kapcsolati formáknál további kérdésként szerepelt, ismernek-e egyéb, alternatív együttélési formákat. Az információs korra vonatkozóan pedig felmerültek az internetes társkeresés, illetve mindezek mellett a rövid távú szexuális kapcsolatokról alkotott nézeteik.

Harmadik szegmensként a személyesebb, magánéleti kérdések következtek, a párjukkal kapcsolatos tárgykörre fókuszálva. Az interjú időpontjában párkapcsolatban élő személyek körében felmerült a megismerkedésük történetének részletezése – akárcsak a szüleik esetében. Megjelent a külső és belső jegyek alapján való jellemzés, és azon tulajdonságok elmesélése, amely először felkeltette az alanyok figyelmét párjukkal kapcsolatban. Ezt követően vagy saját elmesélésük által, vagy kisebb kérdésekkel segítve a tanulmányban felsorakoztatott befolyásoló faktorokra helyeződött a hangsúly. Velük szemben, akik az interjú időpontjában egyedülállók voltak, kérdésként szerepelt, hogy korábban éltek-e már tartós párkapcsolatban. Ennek kapcsán elmesélhették a saját, illetve a környezetükben jelenlévő, családi, baráti véleményeket. Majd a számukra ideális partner jellemzése, valamint lényegesnek vélt tulajdonságok felsorakoztatása következett. Ebből kifolyólag felmerültek a külső és belső tényezők, az iskolai végzettség, a foglalkozás – anyagi háttér, érdeklődési kör és szabadidős tevékenységek, valamint az előző partnerkapcsolatok száma. Továbbá mind az egyedülálló, mind a párkapcsolatban élő egyének esetében az ismerkedési helyszínnek meghatározása is megtörtént.

KEZDŐKÖR

Negyedik, s egyben utolsó dimenzióként a jövőképeikkel kapcsolatos kérdések következtek (milyen terveik vannak a közeljövőre, illetve melyek azok a szakmai és magánéleti elképzelések, melyeket szeretnének megvalósítani). Mindezen kérdések megfelelőnek bizonyultak a beszélgetés levezetésére, valamint a pozitív érzelmi állapot megtartására vagy esetleges visszanyerésére.

4. A kutatás eredményei, következtetések

Az interjúalanyok családformáit figyelembe véve egy háztartásban, származási családjukat tekintve nukleáris családként élnek. Körükben egyaránt található kollégisták, albérletben élők, illetve a szülői háznál élő személyek. Baráti, társas kapcsolataik szerint az érintettek 3 és 6 fő bizalmi körbe tartozó barátról számoltak be. Ide tartoznak mindazon személyek, akiknek véleménye fontos az alanyok számára, magánéleti eseményeiket is megbeszélik velük. Lazább kapcsolatként jelölik meg azokat, akikkel nincsenek napi szintű kapcsolatban, de telefonon, illetve az internet által nyújtott lehetőségekkel alkalmuk nyílik a heti szintű kontaktok kialakítására. Földrajzi szempontból általában a lakóhelyükhöz kapcsolódva alakítják ki baráti kapcsolataikat. A felsőoktatásba való bekapcsolódásuk által, illetve azon barátaik esetében, akik már a munka világában tevékenykednek, eltávolodásról számoltak be – viszonyaik ugyanakkor nem minden esetben alakultak át lazább kapcsolatokká.

Az alanyok közül nyolcan párkapcsolatban élnek, két személy pedig egyedülálló. Kapcsolatuk időtartamát tekintve (a lekérdezés időpontjában) másfél éves, illetve hat és fél éves kapcsolat egyaránt megmutatkozik körükben. Négyen elmondásuk szerint nagyon fiatalon ismerkedtek meg – megismerkedésük a 14–17 éves korcsoportra tehető. Ennek megfelelően többen úgy jellemezték kapcsolatukat, miszerint a jelenlegi és egyben egyetlen partnerük mellett nőttek fel, ők alakították személyiségüket, továbbá azóta is formálják egymást. A baráti kapcsolatok átalakulásával kapcsolatos feltételezés, miszerint az első párkapcsolat kialakulását követően gyengülnek a bizalmi kapcsolatok és a partner veszi át az elsőszámú barát szerepét, nem teljesült. Fontos kiemelni ugyanakkor, hogy a partnerüket több kategóriába is besorolták. Volt, aki a szűk baráti körének tagjaként is megjelölte, illetve volt, aki önmagukra már a közös albérletben élő kiscsaládként tekint.

A továbbiakban, a tanulmány szempontjából lényeges dimenziókban kerülnek kifejtésre az interjúalanyok válaszai. Ilyen a házasság vagy élettársi kapcsolat közötti választás feltérképezése a házasság intézménye- és átalakulásként, valamint az ismerkedési színterek és kapcsolatok időtartamának változásainak vetülete. Továbbá a szakirodalmak által bemutatott partnerszelekciót befolyásoló tényezőkre koncentrálok, mint az életkor, a lakóhely, a vallási hovatartozás, az iskolai végzettség és az anyagi igények.

KEZDŐKÖR

A házasság intézménye – és átalakulása

Összességében elmondható, hogy a származási családot az alanyok többsége a biztonsággal azonosítja:

„Nekem alapvetően egy biztonság, egy olyan támasz, amit úgy nem kap meg az ember család nélkül. Alapvetően ugye az a szocializációs színtér, aminek köszönhetem, hogy én az lettem, aki... ez ugye a családom. Egy olyan hely, ahova így vissza tudsz menni.” (23 éves, kapcsolatban élő nő)

„A család számomra mindenképpen olyan embereknek az összessége, akik megértnek, elfogadnak és szeretnek – úgy, ahogy vagy. És nálam ez a legfőbb szempont. (...) akikkel tényleg számíthatok bármire, és akik tényleg mindig ott vannak, amikor szükség van rájuk és én is ott vagyok nekik...” (22 éves, kapcsolatban élő nő)

Eltérések figyelhetőek meg a házassággal illetve élettársi kapcsolattal összefüggő meglátásaik, véleményeik és saját döntéseik esetében. Az interjúalanyok között is voltak, akik a szakirodalom által leírt tendenciáknak megfelelően, a házasság intézményét nem feltétlenül tartják szükségesnek, a megnevezésben a „csak egy papír” kifejezést alkalmazták.

„A házasság úgymond csak egy papír. Viszont a társadalom számára még mindig elég nagy erővel bír, úgy gondolom... Tehát úgymond inkább ilyen társadalmi formáságnak ítélem a házasságot... Viszont szerintem mindenképp egy kellemes érzés lehet, hogy ha tényleg úgy a férj-feleség viszonyban állnak egymással a felek. (...) Egyébként úgymond a magam részéről preferálom a házasságot. Tehát, ha egyszer odakerül a sor, nyilván én is szeretnék egyszer majd férjhez menni.” (22 éves, kapcsolatban élő nő)

A részlethez hasonlóan minden olyan interjúalanynál felmerült ez a fajta kettősség, akik az élettársi kapcsolatot is egyaránt elfogadott életformának tekintik. Viszont az általam megkérdezett személyek egytől-egyig házasságot kötnének, amennyiben párkapcsolatuk eléri a megfelelő időpontot.

„Családról akkor tudok gondolkodni, ha a szülők házasok. És úgy gondolom, hogy ez több egy papírnál, abszolút... Ez egyszerűen egy hatalmas elköteleződés a másik iránt. Akkor válik teljessé a kapcsolat.” (24 éves, egyedülálló nő)

KEZDŐKÖR

Továbbá magát a házasságot és élettársi kapcsolatot szorosan összekapcsolják a gyermekvállalással illetve a gyermekek nevelésével is:

„Ha például gyereket akarnak, akkor szerintem az egyértelmű, hogy házasságon belül kell, hogy megvalósuljon. Ha csak élettársi viszonyban vannak, én azt mondanám, hogy például a gyerekvállalás az nem megoldható. Szerintem ez a házasság szent kötelékén belül kell, hogy megtörténjen.” (21 éves, kapcsolatban élő nő)

Az interjúalanyok közül voltak, akik kifejezetten házasságpártinak nevezték magukat, de a házasság előtti együttéléstől nem zárkóztak el. A szülők anyagi helyzete ugyanakkor a partnerrel való összeköltözés vagy házasságkötés szempontjából nem merült fel releváns befolyásoló tényezőként.

Az ideális korokat illetően (a házasság, összeköltözés, és gyermekvállalás értelmében) jellemzően a saját nemükkel kapcsolatban tudtak árnyaltabb képet adni, s általában a gyermekvállalással összekötve – az egészségügyi kockázatokra utalva. A házassági életkor tervezett időpontja az alanyok esetében a statisztikai adatoknak megfelelően alakulnak, 25–29 éves koruk közt szeretnének házasságot kötni. Tehát a kitolódási tendencia általuk is igazolást nyert.

Az élettársi kapcsolatokat, s azok terjedését, mint életforma, elismerik az alanyok. Ugyancsak alátámasztották azt az állítást, miszerint ez a fajta együttélési típus sokkal nagyobb teret enged az egyének szabadságának. Továbbá véleményük szerint a kötöttségek hiánya is megfigyelhető – könnyebben hagyhatnak fel egy élettársi együttélés során a felek az adott kapcsolattal, ha az megromlik. Egyesek viszont úgy gondolják, hiába nem köttetik meg írásos formában maga a kapcsolat, a közös élet a szerelmen, az érzelmi megalapozottságon nyugszik. Egységes, összhangba hozható meglátások ugyanakkor nem születtek. Vannak, akik alátámasztják az érzelmi megalapozottságot, míg mások úgy gondolják, azért nem házasodnak össze az élettársi kapcsolatban élő felek, mivel valamilyen tényező az egyik vagy mindkét fél számára akadályt jelenthet. Ez lehet a túlzott elköteleződéstől való félelem, a szabadság feltételezett hiánya, vagy anyagi okokból bekövetkezett megfontolás, esetleg az érzelmi instabilitásra utaló jel.

Az alternatív együttélési formák esetében megjelent a látogató partnerkapcsolat, valamint a próbaházasság intézménye – mint a házasság előszobája is. Ebben az esetben érvényes Bukodi Erzsébet (2002b) leírása, miszerint ez egyfajta előzetes próbálkozásra ad lehetőséget.

„Szerintem az egy jó dolog. Szerintem az is egy tesztje annak, hogy működnek-e együtt, és hogy addig ne kötelezzék el magukat egymás mellett, amíg ez nem biztos.” (23 éves, kapcsolatban élő nő)

KEZDŐKÖR

Mindezek mellett előfordult a különböző patchwork és mozaik családok említése, valamint a nyitott házasság is felmerült több alannyal folytatott beszélgetésem során is. A próbaházasságot azok, kik megemlégtették, megfelelő együttélési formának tekintik. Viszont volt, aki azzal a kikötéssel érvelt mellette, hogy kizárólag abban az esetben tudja elfogadni, ha a cél a házasság. Tehát összességében, a házasság intézményének tagadása nem tapasztalható az interjúalanyok gondolkodásmódjában. Engler Ágnes (2014, 2018) leírása ezáltal alátámasztottá vált, hiszen az egyetemisták körében továbbra is tapasztalható a házassági kedv.

Ismerkedési színterek és a kapcsolatok időtartama

Az információs korra jellemző internetes társkeresésre az alanyok döntő többsége, mint veszélyforrásra tekint. Negatív és pozitív érveket figyelembe véve igyekeztek meghatározni az online felületen történő párkeresés jellemzőit. Az online párkeresőkre inkább jellemző szerintük az önbecsülés hiánya és a megerősítés, a külső visszacsatolások keresése. Továbbá az a rizikó faktor, miszerint olyan személyek is felregisztrálhatnak az adott, online felületre, akik álinformációkkal színesített profillal csapják be a velük kapcsolatba kerülő felhasználókat.

„Szerintem ez elég veszélyes, mert, hogy ugye ott bármit-bárki írhat magáról és hát nem feltétlen az igazat. Szerintem veszélyes, de lehet... valakinek bejön.”
(21 éves, kapcsolatban élő nő)

Pozitívumként jelent meg az, hogy vannak, akiknek ez a fajta társkeresés válik sikeressé. Szinte minden alany tudott említeni egy példát a közeli rokonságában, vagy távolabbi ismerősi körében, esetleg az oktatási intézményéhez kapcsolódva olyan személyt, aki így találta meg a társát.

„Én úgy gondolom, hogy ha kellő intelligenciával használja az ember, sosem tudhatjuk, hogy nem-e válik be.” (24 éves, egyedülálló nő)

Az idézetben olvasható érvelés ellenére megjelentek azok is, akik egyáltalán nem tudják elképzelni önmagukkal kapcsolatban az e féle párkeresést. Az online felületek által biztosított kommunikációs csatornát pedig egyik interjúalany sem említette, mint féltékenységre okot adó tényezőt.

A rövidtávú szexuális kapcsolatok összefüggésében a megkérdezett személyek közül többen is azt vallották, hogy nem ítélik el ezt a fajta viszonyt, hiszen vannak olyan személyek, akiknek „erre van szükségük”. Vegyes kép mutatkozik a történeteket megvizsgálva is. Egyesek úgy fogalmazznak, hogy akik körülveszik őket, nem hívei

KEZDŐKÖR

ennek az „életmódnak” vagy ideiglenes állapotnak. Mások ismernek történeteket, távolabbi személyekkel kapcsolatban van róla tudomásuk. Viszont megjelenik az önbecsülés, mint fontos kritérium – melyet a nőknél kiemelt tényezőnek tekintenek. Továbbá, annak a kikötése, hogy mindkét fél helyén tudja kezelni a kapcsolatot. Mindemellett felvetődik az érzelmi stabilitás, az érzelmi kötődés és a bizalom igénye a szexuális kapcsolatok kialakítása során, melyet az alanyok döntő többsége rövidtávon nem tudna biztosítani.

Az ismerkedési helyszínnek megváltozása a megkérdezettek által szintén beigazolódott. Korábban, szüleik megismerkedése a bálókhoz, oktatási intézményekhez, munkahelyi környezethez vagy a szabadidő eltöltéséhez kapcsolódott. A jelenlegi helyszínek esetében elsősorban helyen jelölték meg a szórakozóhelyeket illetve egyéb alkoholfogyasztásra alkalmas pubokat. Emellett kiemelésre kerültek a felsőoktatási intézmények, a vallási közösségek, a koncertek, a munkahely és a különböző konferenciák, előadások is. A szórakozóhelyeken való ismerkedés alátámasztásául szolgál, miszerint az alanyok közül négyen is vagy egy koncerthez, vagy egy bulihoz kötik a megismerkedésüket. Az ilyen típusú programokkal kapcsolatban viszont már megjelent a féltékenység, melyet többen is említettek. Ez nézeteltérésekhez vezetett, melyet az együtt töltött idő és egymás mélyebb megismerése csillapított.

„Nekünk nagyon sok nézeteltérésünk volt, mert... az elején nagyon féltékeny típus volt. (...) Senki nem nézhetett rám, senki nem szólhatott hozzám. Úgyhogy időben meg is mondtam neki, hogy soha többet nem megyek el vele bulizni, mert minden egyes buliba veszekedésbe fulladt.” (23 éves, kapcsolatban élő nő)

Partnerszelekciót befolyásoló tényezők megjelenése az érintettek körében

Pszichológiai megközelítés szempontjából a párkapcsolatban élő alanyok jelentős részénél a lélektani hasonlóság elmélete valamint komplementaritás tétele figyelhető meg. Az idealizált partnerképek esetében pedig fennáll a szülőimágó keresésének elmélete, valamint a rokonsági kapcsolataikban látott mintákhoz való kötődés. Tehát a családi, rokoni szálak, mint elsődlegesen befolyásoló faktorok jelenléte figyelhető meg. Továbbá egyes interjúalanyoknál vagy az édesapjuk és partnerük külső jellemzése volt megegyező, vagy belső tulajdonságaik voltak azonosak, leírásaik alapján.

A tartós párkapcsolat megalapozásához számos jellemvonás hozzájárulhat. Ilyen erőnyeket a párjukkal kapcsolatban is kiemelték az alanyok, vagy az ideálisnak tartott partner esetében fogalmazták meg:

KEZDŐKÖR

„Nagyon szeretem, ha egy férfi gyakorlatias, amellet, hogy művelt. (...) És a humor... az nekem nagyon fontos. (...) Meg tényleg ez a kicsit játékos, gyermek-én, hogy tudja azt is szabadon engedni.” (24 éves, egyedülálló nő)

„Nekem a gyerekekhez, a fiatalokhoz, meg úgy egyáltalán az emberekhez való viszonya az, amit mai napig is nagyon nagyra értékelek benne és fel is nézek rá emiatt. (...) Meg a jó kedélyűsége, tehát mai napig én minden viccén nevetek, még akkor is, hogy ha húszan mondják mellettem, hogy ez egyáltalán nem vicces, nekem vicces. Úgyhogy ez, igen, meg a humor.” (23 éves, kapcsolatban élő nő)

Az érintettek és partnereik közötti életkorbeli különbségek területén az esetek döntő többségében 1 és 4 év közötti eltérés figyelhető meg, a férfiak javára. Az idősebb férfipartner választásának indokoltóságát pedig több interjúalany is megfogalmazta, és okát a férfiak későbbi érésében jelölik meg.

„Azt gondolom, hogy a férfiak tényleg sokkal később érnek, mint a nők, tehát a férfiaknak kell egy... legalább 21 éves kor, amikor azt mondom, hogy... tényleg ki tudjanak alakítani egy értelmes párkapcsolatot.” (23 éves, kapcsolatban élő nő)

Az egyedülálló alanyok körében az ideálisnak tartott partnerrel kapcsolatban is felmerül az életkor, mint befolyásoló tényező.

„Alapvetően nem számítana annyira nekem, de... minimum annyi idős legyen, mint én. De inkább idősebb. Ennek rém egyszerű oka van, azt tapasztalom, meg azt látom, hogy agyban... agyilag nem érnek annyira gyorsan. Mondjuk ez elvileg tény is, tehát, hogy bizonyított tény.” (24 éves, egyedülálló nő)

A lakóhelyi különbségek az interjúalanyok esetében nem okoztak problémát. A párkapcsolatban élő személyek közül csupán 2 személy van, akik kevesebb időt tudnak a partnerükkel tölteni, külföldi munkavállalás vagy eltérő lakóhely miatt. A település lélekszáma szerint viszont alátámasztottá válik, hogy a kisebb lakosság-számú településről származók korábban ismerték meg egymást – vagy ismerősök által, vagy azonos oktatási intézményben eltöltött tanulmányaik kapcsán. A nagyobb lélekszámú településeken pedig sokan tudatában sem voltak adott esetben annak, hogy akár egy oktatási intézményben is tanultak.

A vallási hovatartozás az esetek döntő többségében nem releváns befolyásoló tényező a párkapcsolatok szempontjából. Eltérő nézetek ugyanakkor megfigyelhetők, mint például a hit jelenléte, vagy szöges ellentéte – az ateizmus. Viszont a lényeg

KEZDŐKÖR

minden esetben egymás elfogadása, a megváltoztatásra való törekvés nélküli szeretet, a harmonikus kapcsolat kialakítása.

A szülők véleménye minden esetben fontos volt, hiába felnőtt korban járó személyekről van szó. Mindez nem csupán az egyedülálló alanyoknál merült fel, hanem a párkapcsolatban élő személyeknél a szülők és az alanyok partneri közti viszonyt megvizsgálva is. Azonban egyetlen érintett sem emelte ki korlátozó, befolyásoló tényezőként a szülőt – minden interjú során kizárólag pozitívumokat említettek.

„Apának már az is első perctől kezdve az volt, hogy úgy köszönt neki, hogy „Tiszteletem!”, szóval ez neki már nagyon... és szóval így tényleg nagyon szeretik. Meg nagyon sokat van ugye ott nálunk, amikor itthon van, meg én is náluk... szóval így neki is, meg nekem is nagyon jó a kapcsolatom a szüleivel. Úgy már szinte családtag. Anya is mindig azt mondja, hogy olyan, mint ha a fia lenne.”(19 éves, kapcsolatban élő nő)

Az iskolai végzettség kapcsán az egyedülállók körében szintén megtalálható a homogámiára, valamint az azonos intellektuális és műveltségi szintre való törekvés:

„Nekem fontos, hogy tudjak beszélgetni. (...) Tehát inkább akkor úgy fogalmazok, hogy nekem fontos, hogy végzettségtől függetlenül nyitott legyen az új ismeretekre. Tehát olvasás, előadások, kulturális rendezvények. Tehát, hogy ha erre nyitott, akkor nem zavarna, ha alacsonyabb a végzettsége lenne. De alapjában nem ez a tapasztalat. Tehát emiatt mondom azt, hogy jobb, ha magasabb, mert akkor úgy alapból a képzés révén is, de közben is... van egy olyan intellektuális nyitottsága és tudása, ami másra annyira nem jellemző.” (24 éves, egyedülálló nő)

A párkapcsolatban élő alanyok partnerei közt található doktorandusz, oktató és egyetemi hallgató is. Ezáltal az érintett személyek körében megfigyelhető a Bukodi Erzsébet (2005) által vázolt jelenség, miszerint előtérbe kerülnek az iskolai végzettségnek megfelelő párkapcsolatok.

A munkaerőpiaci pozícióval kapcsolatosan nem a konkrét foglalkozás meghatározása történt, hanem az anyagi stabilitás igénye, amely mind a párkapcsolatban élők körében, mind az egyedülálló személyek esetében megfigyelhető. Mindezt a konfliktusok elkerülése végett is fontos kitételnek tekintették.

„Annyi a lényeg anyagi szempontból, hogy stabilitás legyen. Tehát, hogy ne legyen az, hogy alkalmi munkából tengődünk, meg ilyenek. És ez most nem lenézésből, mert egyszerűen ez szerintem minden nőnek... minden kapcsolat-

KEZDŐKÖR

ban ott van, hogy legyen egy olyan háttér, ami nyújt egy bizonyos stabilitást.”
(24 éves, egyedülálló nő)

Ezáltal Szilágyi Vilmos 1978-as megfogalmazása, miszerint a gazdasági szempontok felett az érzelmi és intellektuális igények vették át a szerepet, kettős értelmezést nyert. Fontosnak tartják ugyan az érzelmi, valamint szexuális vonzódást, de nem feltétlenül mondható el az, hogy a gazdasági-anyagi szempontok háttérbe kerültek volna. Ez főleg a nőkre igaz a szakirodalom szerint, nekik fontos az anyagi biztonság.

A párkapcsolatot megelőző nemi kapcsolatok nem csupán az időtartamukban vagy intenzitásukban voltak meghatározóak, hanem a számukban is. Az egyedülálló alanyok esetében is felmerült, mint jövőbeni partnerükkel szembeni befolyásoló faktor. A partnerkapcsolatban élő felek körében pedig ugyancsak megjelent korábban, a jelenlegi társukkal való viszony kialakítása során, mint hangsúlyos komponens.

„A páromnak egy kapcsolata volt és azt is nehéz volt elengedni, hogy egyáltalán neki volt egy kapcsolata, hogy volt egy nőhöz kötődése. Valakit ez abszolút nem zavar, mert maga mögött tudja hagyni a múltat. De én nem teljesen...”
(23 éves, kapcsolatban élő nő)

Az utolsó blokkban felmerülő, jövőre vonatkozó kérdések esetében a párkapcsolatban élő felek mindegyike közös jövőt tervez jelenlegi partnerével. Több tartós párkapcsolatban felmerült az eljegyzés, mint közeljövőre vonatkozó esemény. A házasság időpontjának tervezése elsősorban a négy évnél tartósabb kapcsolatoknál került előtérbe. Ennek megfelelően pedig az a következtetés vonható le, hogy lényeges elem a partnerrel együtt töltött idő mennyisége a megfelelő bizalom kialakulásához, és jövőbeli tervek szövögetésének megalapozása céljából.

Összegzés

Összegzésként megállapítható, hogy *„a párválasztás és a partnerkapcsolat problematikája interdiszciplináris megközelítést igényel”* (Buda – Szilágyi 1988: 17). A konklúziók levonásával kapcsolatban, a kutatási kérdések esetében alátámasztottá vált az interjúknak megfelelően az, hogy a házasság intézménye továbbra is kiemelkedő helyen szerepel a felsőoktatásban tanuló női hallgatók körében, mint tervezett kapcsolati forma. Továbbá az is, miszerint a magasabb iskolai végzettséggel rendelkező egyén magasabb iskolai végzettségű személlyel alakít ki párkapcsolatot, ezzel kapcsolati homogámiára törekedve. Hiszen 8 párkapcsolatban élő személy közül 6 alany

KEZDŐKÖR

él felsőoktatási végzettséggel rendelkező partnerrel, tartós kapcsolatban, illetve a két egyedülálló személy szintén diplomás partnert tervez.

Az életkorok kitolódása, valamint a halasztási mechanizmus a megkérdezett személyek alapján szintén megfigyelhető. A statisztikák által vázolt kép, miszerint a nők házasságkötése 25 éves kor felett fog megtörténni, az alanyok jövőbeli terveik, és az azokhoz rendelt időintervallumoknak megfelelő. A gyermekvállalás a jövőbeli tervek körében szintén megfigyelhető. E lépést viszont fontos, hogy megelőzze az összeköltözés, az eljegyzés és házasság – mindezen elemek sorrendje alanyonként eltérő helyen szerepelt. Továbbá a biztos anyagi háttér és a szakmai karrier megalapozottsága is lényeges pont. Ugyancsak fontos faktorként jelenik meg az iskolai végzettség, amely a későbbi munkaerőpiaci és anyagi helyzet előrejelzője is lehet. Ezzel szemben viszont a származási, valamint vallási alapon megnyilvánuló homogámia az alanyok esetében háttérbe szorult.

Kulcsfontosságú tényező ugyanakkor az interjúkból levont következtetéseknek megfelelően a közös érdeklődési kör is, mely a kutatás során felsorakoztatott tényezők szempontjából nem került külön kiemelésre. Mégis, az interjúalanyok válaszai által lényeges megfogalmazni, hogy az azonos érdeklődési terület, illetve szabadidős tevékenységek nagymértékben befolyásolják az egyének partnerszelekcióját. Ez az érdeklődési kör lehet a zene – mely több alanynál is felmerült, vagy akár a tudás-szomj is, mely szintén kiemelésre került, felsőoktatási hallgatók lévén.

Lényeges szempontként jelent meg a hallgatók körében az egyenrangúság, az, hogy a felek tekintsék egymást azonos feleknek. Ez a nézet párkapcsolatban élő és egyedülálló személyek körében egyaránt megfogalmazódott.

Irodalom

- Albert J. – Farkas I. – Leveleki M. (2002): *Szociológia*. Möbius Print, Nyíregyháza.
- Bereczkei T. – Rozsnyai, M. – Vekerdy, T. (szerk.) (2012): *Választások. Párválasztás, Pályaválasztás, Óvoda- és iskolaválasztás*. SAXUM Kiadó, Budapest.
- Bereczkei T. (2012): *Rejtett indítékok a párkapcsolatban. Vonalom, párválasztás, szexualitás*. Kulcslyuk Kiadó, Budapest.
- Buda B. – Szilágyi V. (1988): *Párválasztás. A partnerkapcsolatok pszichológiája*. Gondolat, Budapest.
- Buda B. (2002): *Szexuális viselkedés*. Animula Kiadó, Budapest.
- Bukodi E. (2001): A párkapcsolat-formálódás és -felbomlás néhány társadalmi meghatározója. In.: Nagy I. – Pongrácz T. – Tóth I. Gy. (szerk.): *Szerepváltozások: Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2001*. TÁRKI – Szociális és Családügyi Minisztérium, Budapest, 88–112.

KEZDŐKÖR

- Bukodi E. (2002b): Házasság vagy élettársi kapcsolat: ki mikor mit (nem) választ. In.: *Statisztikai Szemle 2002*, 80. évfolyam 3. szám. 227–251. oldal. Központi Statisztikai Hivatal
http://www.ksh.hu/statszemle_archive/2002/2002_03/2002_03_001.pdf Utolsó letöltés: 2017.10.25.
- Bukodi E. (2002a): *Házasság – élettársi kapcsolat – válás: társadalmi meghatározottságok*. Életmód – időmérés. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Bukodi E. (2004): *Ki, mikor, kivel (nem) házasodik? Párválasztás Magyarországon*. Századvég Kiadó Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság, Budapest.
- Bukodi E. (2005): Partnerszelekció a házasságokban és az élettársi kapcsolatokban. In.: *Demográfia*, 2005. 48. évf. 2-3. 218–253.
<http://demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/demografia/article/viewFile/590/442>. Utolsó letöltés: 2017.10.25.
- Dienes A. (2014): *Csábításra születünk. A párválasztás pszichológiája*. Libri Kiadó, Budapest.
- Lőrincz L. (2006): A vonzás szabályai – Hogyan választanak társat az emberek? BCE Szociológiai és Társadalompolitikai Intézet. In.: *Szociológiai Szemle 2006/2*, 96–110.
<http://www.szociologia.hu/dynamic/0602lorincz.pdf> Utolsó letöltés: 2017.10.25.
- Monostori J. – Murinkó L. (2015): Család és háztartásszerkezet. In.: Monostori J. – Őri P. – Spéder Zs. (szerk.): *Demográfiai Portré 2015: Jelentés a magyar népesség helyzetéről*. Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutató Intézet, Budapest 153–171.
<http://demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/demografiaiportre/article/view/2485/2483> Utolsó letöltés: 2017.10.25.
- Murinkó L. (2013): *Első elköltözés a szülői házból Magyarországon. A szülői ház elhagyásának időzítése, párkapcsolati környezete és családi háttér szerinti különbségei*. Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutatóintézete, Budapest.
- Murinkó L. – Rohr A. (2018): Párkapcsolat, házasságkötés. In.: Monostori J. – Őri P. – Spéder Zs. (szerk.): *Demográfiai Portré 2018: Jelentés a magyar népesség helyzetéről*. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, Budapest. 9–28.
<http://demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/demografiaiportre/article/view/2741/2629> Utolsó letöltés: 2019.02.23.
- Pistur V. (2003): A szingli lét dilemmái. Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék. In.: Bakó B. – Tóth E. Zs. (szerk.) (2008): *Határtalan nők*.

KEZDŐKÖR

- Kizártak és befogadottak a női társadalomban.* Nyitott Könyvműhely, Budapest, 201–225.
- Pongrácz T. (2011): *A családi értékek és a demográfiai magatartás változásai.* Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest.
- Pongrácz T. (2012): Párkapcsolatok. In.: Óri Péter – Spéder Zsolt (szerk.): *Demográfiai Portré 2012: Jelentés a magyar népesség helyzetéről.* Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutató Intézet, Budapest, 11–20. oldal <http://demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/demografiaiportre/issue/view/35> Utolsó letöltés: 2017.10.25.
- S. Molnár E. (2001): Élettársi együttélések – tények és vélemények. In.: Nagy I. – Pongrácz T. – Tóth I. Gy. (szerk.): *Szerepváltozások: Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2001.* TÁRKI – Szociális és Családügyi Minisztérium, Budapest, 65–87.
- Spéder Zs. – Kapitány B. (2007): *Gyermekek: vágyak és tények. Dinamikus termékenységi elemzések.* Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest.
- Statisztikai tükör (2014): *Családtípusok és párkapcsolati formák változása a népszámlálási adatok tükrében.* Központi Statisztikai Hivatal 2013/115. Budapest, 1–7.
<https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/csaladtipusok.pdf> Utolsó letöltés: 2017.10.25.
- Statisztikai tükör (2015): *Oktatási adatok, 2015/2016 (előzetes adatok).* Központi Statisztikai Hivatal 2015/97.
<https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/oktat/okt1516.pdf> Utolsó letöltés: 2017.10.25.
- Székely L. – Szabó A. (szerk.) (2016): *Magyar ifjúságkutatás 2016. Az ifjúságkutatás első eredményei. Ezek a mai magyar fiatalok!* Új Nemzedék Központ Nonprofit Kft. http://www.ujnemzedek.hu/sites/default/files/magyar_ifjusag_2016_a4_web.pdf Utolsó letöltés: 2019.02.23.
- Szilágyi V. (1978): *Pszichoszexuális fejlődés – párválasztási szocializáció.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- Tari A. (2015): *#yz Generációk online.* Klinikai pszichológiai és társadalom-lélektani szempontok az Információs Korban. Tericum könyvkiadó, Budapest.
- Tóth O. (2012): Társadalmi integráció és család. In.: Kovách I. – Dupcsik Cs. – P. Tóth T.– Takács J. (szerk.): *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon. Tanulmányok.* Argumentum Kiadó, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont (Szociológiai Intézet), 369–383.

KEZDŐKÖR

- Utasi Á. (2001): A fiatal egyedülálló nők párkapcsolati esélye. In.: Nagy I. – Pongrácz T. – Tóth I. Gy. (szerk.): *Szerepváltozások: Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2001*. TÁRKI – Szociális és Családügyi Minisztérium, Budapest, 113–134.
- Végh J. (2010): *Társas játékok – A sikeres párválasztástól a boldog párkapcsolatig*. Vita Plaza Kft., Budaörs.

KEZDŐKÖR

Alapjövedelem – Édes bevonatú keserű pirula?¹

OLÁH ESZTER²

ABSZTRAKT

A XXI. században fokozatosan elmosódik a határvonal a tradicionális foglalkoztatás és az atipikus foglalkoztatási formák között. A munkaerőpiacon fokozódó létbizonytalanság nehezíti a jóléti állam működését, egyre többen szorulnak ki a bér munka társadalmából, így szűkebb körre fókuszálnak a jóléti ellátások, melyek főként munkához kötődő juttatásokat jelentenek. Ilyen társadalmi és gazdasági környezetben merül fel az alapjövedelem mint a társadalmi javak elosztásának új modellje. Ez a koncepció nem kötődik jövedelemteszthez, és nem vizsgálja a munkavállalási hajlandóságot. Ezen előnyök ellenére bevezetése nem jut tovább a kísérleti fázison, mivel alapvető félelmek fogalmazódnak meg vele szemben. Jelen kutatás kísérletet tesz az alapjövedelemmel kapcsolatos várakozások és félelmek vizsgálatára. Egyrészt a tartalom elemzés módszerével elemzésre került néhány hírportál online felülete, fókuszálva az alapjövedelemmel kapcsolatos értékítéletet tartalmazó írásokra. Másrészt egy online kérdőívvel igyekeztünk megismerni a Debreceni Egyetem hallgatóinak értékvalasztását e témában, a tartalom elemzéssel kialakított szempontok mentén.

KULCSSZAVAK: alapjövedelem, munkavállalási hajlandóság, alapjövedelemmel szembeni félelmek, értékvalasztás, egyenlőtlenség

ABSTRACT

Basic income – Sugar-coating over a bitter pill?

Current and future evolutions in labour markets may be blurring lines between traditional employment and new types of atypical employment, making it harder to reliably assess whether someone is receiving any benefits at all. The basic income should be seen as a serious option in the future, given the changing labor market and the findings from existing cash transfer schemes.

¹ A tanulmány az EFOP-3.6.1-16-2016-00022 számú projekt támogatásával készült. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

² Debreceni Egyetem, Szociológia és Szociálpolitika Tanszék, mesterszakos hallgató.

KEZDŐKÖR

BI is not means-tested, so the amount received does not depend on individual or family income or assets and does not require any work performance, or the willingness to accept a job if offered.

In this study I examine the created image by the media through the method of content analysis, in relation to basic income. Furthermore, it is analyzed to what extent this effect creates a negative image of basic income among the students of the University of Debrecen, strengthening the fear towards this social policy tool. Particular attention is paid to the value choices of young people focusing on their individualization, motivation of working and willingness to take risks.

KEYWORDS: basic income, universal basic income, willingness to work, fears of basic income, welfare attitudes, inequality

Bevezetés

A 21. században a munkaerőpiac formális területének válsága nyomán növekszik azok aránya, akik alulfoglalkoztatottak és határozott idejű szerződéssel rendelkeznek (Artner 2014). A bizonytalan foglalkoztatási viszonyok egzisztenciális kérdéseket vetnek fel: hogyan lehet a mindennapi élet finanszírozásához szükséges javakat előteremteni, ha a munkához való hozzáférés lehetősége korlátozott? A megváltozott munkaerőpiaci viszonyok az anyagi szempontokon túl további problémákat is indukálnak. Az egyének karrierpályája ebben a foglalkoztatási keretben már nem lineáris, bármikor arra kényszerülhetnek, hogy alacsonyabb pozíciójú munkát is elvállaljanak vagy munkanélküliként új munkát keressenek. A munkaerőpiaci jelenlét állandó alkalmazkodást igényel a munkavállalók részéről, növelve a munkával járó stresszt és csökkentve a jövőre vonatkozó biztonság érzését (Csoba 2010). Sokan vélik úgy, hogy a digitalizáció az oka a munkalehetőségek csökkenésének, mivel a gépek egyre szélesebb körben szorítják ki az emberi munkaerőt a termelésből és a szolgáltatási szektorból (Ford 2017). A létbizonytalanság egyre nagyobb elvárásokat szül a jóléti rendszerekkel szemben, miközben – a munka világából kiszorulva – fokozatosan szűkülnek a munkához kötődő – biztosítási jellegű – juttatások. Ilyen körülmények között hogyan lehet majd szavatolni a táppénz, a munkanélküliségi ellátás vagy rokkantsági és öregségi nyugdíj biztosítását?

A munkaerőpiaci átalakulások és a növekvő elvárások a szociálpolitikai rendszerekkel kapcsolatban új típusú megoldásokat igényelnek. A megoldási javaslatok között merült fel az alapjövedelem koncepciója, tehát a személyi jövedelem állam általi garantálásának ötlete.

Jelen tanulmány kísérletet tesz az alapjövedelem differenciált fogalomrendszerének bemutatására, valamint a fogalommal kapcsolatos várakozások és félelmek elemzésére. A kutatás egyfelől a tartalomelemzés eszközével tárja fel, hogy az alapjövedelemmel kapcsolatban milyen érték kategóriák figyelhetők meg és milyen típusú félelmek jelennek meg a legolvasottabb hírportálokon. A kutatás másik pillére egy kérdőíves vizsgálat, melynek keretében a Debreceni Egyetem hallgatóinak az alapjö-

KEZDŐKÖR

vedelemmel kapcsolatos félelmeit és értékválasztásait igyekeztünk megismerni. Az elemzés során kiemelt figyelmet fordítottunk arra, hogy egy feltétel nélkül járó jövedelem hogyan befolyásolná társas kapcsolataikat, munkavállalási motivációjukat és kockázatvállalási hajlandóságukat.

A társadalmi alapjövedelem definíciós kísérletei

A jóléti államok történetében többször felmerült az alapvető jövedelemgarancia, azaz a személyi jövedelmek állam által való garantálásának igénye. A 18. századtól erősödik az a gondolat, hogy az állampolgároknak olyan szabadon elkölthető jövedelemre lenne szükségük, amit az állam folyósít (Morus 1963, Hayek 1979, Downes – Lansley 2018). Egy ilyen típusú jövedelem gazdasági fenntarthatóságától való félelem (finanszírozás költségei) és a munkavállalási hajlandóságra gyakorolt várható hatása a korábbi századokban és napjainkban is aggodalmat szül, s ez késlelteti az állam által garantált univerzális juttatás bevezetését (Sloman 2018).

Az új modell kialakítását az sem könnyíti meg, hogy az alapjövedelem fogalmát a szakmai viták során igen eltérő tartalommal használják.³ Az elnevezések között szerepel például: „demogrant” (demográfiai mutatók szerint célzott juttatás), vagy az „allocation universelle” azaz az univerzális jövedelem (Van Parijs 1992). A koncepciók nemcsak nevükben térnek el, hanem gyakorlati megvalósításukban is, melyek a megvalósítás kidolgozásának részleteit érintik (finanszírozó kiléte, meglévő szociális transferek csökkentése, kedvezményezetttek köre).

Gyakran az alapjövedelem fogalmát párhuzamba állítják más jövedelemrendszer-koncepcióval, de ezek nem szinonim fogalmak. Ilyen rendszer, mely tisztán a jövedelemre vonatkozik a negatív jövedelemadó koncepciója (Negative Income Tax – NIT). Milton Friedman az adózáson keresztül tervezett garantált minimumjövedelmet, melynek csökken az összege a jövedelem emelkedésével (Friedman 1968). Az adó attól negatív, hogy az adómentes küszöb alattiak nem adót fizetnek, hanem javukra történik a kifizetés.

A minimumjövedelem támogatás sajátossága, hogy a jövedelemadó rendszer összekapcsolódik a juttatási rendszerrel és normatív alapon szabályozott (RMI – minimum income support) (Gács 1986). Ennek veszélye, hogy minimálbért képez és elveszítheti munkaösztönző hatását.

A következő megközelítés, mellyel gyakran összemossák az alapjövedelmet a részvételi jövedelem (Participation Income – PI), melynek kedvezményezettjei azok

³ Az eltérő definíciók és tulajdonságok miatt eltérő gazdasági és társadalmi háttérrel rendelkező országok (Namíbia, India, Alaszka, Finnország) vizsgálják programkísérletek útján, hogy mi lehet az alapjövedelem bevezetésének gazdasági és társadalmi hatása (Eskelinen – Perkiö 2018, Downes – Lansley 2018, Arnold 2018).

KEZDŐKÖR

lennének, akik elkötelezettek valamilyen társadalmilag hasznos tevékenység iránt (önkéntesség, házi munka, humántőkét növelő tevékenység, gondozás), melyet a juttatással igyekeznének elismerni (Atkinson 2017).

Ez a három elképzelés eltérő kritériumot szab meg a kedvezményezettek számára. A minimumjövedelem támogatás mindkét feltételt (rászorultság-vizsgálat és munkavállalás) elvárja a juttatásért cserébe. A részvételi jövedelem nem kötődik rászorultsági vizsgálathoz, de elvárásként határozza meg, hogy az egyén kapcsolódjon a munkaerőpiachoz. A negatív jövedelemadó, akkor is juttatható, ha az egyén egyáltalán nem rendelkezik jövedelemmel, nem kötődik munkavállalási kötelezettséghez, azonban rászorultságot vizsgál. Ezekkel szemben az alapjövedelem nem kondicionált feltételes juttatás és nem munkánélküli segélyként lehet értelmezni, amely rögtön megszűnik, ha az egyén munkába áll, tehát kombinálható más jövedelemmel.

2016-ban az egyik legjelentősebb alapjövedelmet támogató szervezet a BIEN (Basic Income Earth Network) kiadott chartája szerint az alapjövedelem rendszeres készpénz kifizetés, amit feltétel nélkül juttatnak el mindenkinek, egyéni alapon, jövedelem- és vagyonvizsgálat (means-testing), valamint munkakövetelmény nélkül (Basic Income Earth Network 2016). Ezen definíció alapján az alapjövedelem öt meghatározó vonása⁴:

1. Periodikus, azaz rendszeres időközönként fizetett, nem egyszeri juttatás.
2. Készpénzjuttatás, tehát az egyén dönt a felhasználásának módjáról.
3. Egyéni alapon jár, nem a háztartásoknak.
4. Univerzális, egyetemlegesen mindenkire kiterjed, elhagyva a rászorultsági vizsgálatot.
5. Feltétel nélküli, mivel nem szab meg munkakötelezettséget és a munkára való hajlandóságot sem vizsgálja.

Jelen dolgozat az alapjövedelem értelmezése során a BIEN megfogalmazását tekintti irányadónak.

Az alapjövedelemmel kapcsolatos pozitív hatások és félelmek a szakirodalomban

Nemcsak a fogalmi megközelítések terén találkozunk az alapjövedelem sokszínűségével, hanem a várható előnyök és hátrányok felsorolásakor is. Az elmúlt három évtized meghatározó szakirodalmi áttekintéseit elemezve először arra tettünk kísérletet, hogy az egyes szerzők által az alapjövedelem bevezetésével kapcsolatban említett várható pozitív hatásokat és félelmeket megismerjük. Az így kapott eredmé-

⁴ Valamennyi univerzális ellátás kritérium-rendszerének legmeghatározóbb vonásai.

KEZDŐKÖR

nyekre építettük empirikus vizsgálatunk elméleti kereteit. Elsőként az alapjövedelem bevezetéséhez fűződő, a szakirodalomban kiemelten megjelenő pozitív hatásokat mutatjuk be, majd a félelmeket tipizáljuk.

Az alapjövedelem bevezetéséhez kötődő pozitív hatások

MUNKAVÉGZÉSRE GYAKOROLT HATÁS

A munkavégzésre gyakorolt hatás kapcsán kiemelt jelentőséget kap az az érv, hogy az alapjövedelem biztosítaná a szabad döntés lehetőségét a munkavállalás terén, hogy az egyén milyen munkát végezzen (minőségi aspektus), és mennyit dolgozzon (mennyiségi aspektus). Ennek alapja, hogy a szociális jogosultságot és a jövedelmet leválasztja a munkaerőpiaci részvételről (egyén piaci függőségéből felszabadul), hangsúlyozva ezzel a valódi szabadságot (Van Parijs 1992). Növekedne a rugalmasság az egyén életében a munka, a szabadidő, az oktatás és a gondoskodás lehetőségeinek beosztása között (Downes – Lansley 2018). Akár hosszabb szünet is tartható két munkavállalás között, mivel a munkavégzés kényszer jellege feloldódna (Artner 2014). A felszabadult idő társadalmilag hasznos dolgokra is felhasználható, például valamilyen közösségi tevékenység végezhető. Ezen felül az emberek bátrabban lépnének ki a számukra nem kedvező munkakörülményeket biztosító állásokból, akár annak érdekében is, hogy képezzék magukat (Montemayor 2018). Ha nagyobb biztonságot tapasztal az egyén, akkor megnövekszik kockázatvállalási hajlandósága (Peltzman-hatás) (Ford 2017).

Ez a juttatás, a munkaidőt tekintve – azaz mennyiségi értelemben – kevesebb munkát tesz szükségessé. Megváltozna a részmunkaidős állások értékelése, hiszen az így megkeresett összeg, kedvező kiegészítést jelentene az alapjövedelem mellett, de kevesebb időbefektetést igényelne. Az alapjövedelem elismerné mindazok hasznos munkavégzését is, akik nem kapnak munkabért tevékenységükért (betegápolás, gyermeknevelés) (Raventos 2007).

Számos kérdést vetnek fel ezek a pozitív érvek. Többek között, hogy hogyan alakulna át a jelenleg munkára épülő társadalom? Az emberek tömegesen lépnének ki a munkaerőpiacról? E kérdések mögött az alapjövedelemmel kapcsolatos félelmek húzódnak meg. Bizonyos szempontokat fontos megragadni a pozitív érvekből: a személyi jövedelmek állam általi garantálásának terve biztosítsa a munkára való ösztönzést, az önfoglalkoztatás és részmunkaidős állások választhatóságát, mennyiségi és minőségi értelemben is.

KEZDŐKÖR

SZOCIÁLIS ELLÁTÓRENDSZERRE GYAKOROLT HATÁSA

Az alapjövedelem univerzalitása okán elhagyja a szociális rendszerekre jellemző stigmatizáló bánásmódot (Raventos 2007). Ez az eszköz nem igényel jogosultságvizsgálatot, jövedelem tesztet vagy munkatesztet, ezáltal a jóléti rendszer bürokráciája és adminisztrációs költségei csökkenthetők (Van Parijs 2010). Foglalkoztatási státusztól függetlenül kapható, így a szegénységi csapda felszámolását is lehetővé teszi. A segélyezés mellett sokszor előfordul, hogy az egyén nem jár jobban, ha elvállal egy munkát, mivel annak jövedelme nem lesz magasabb, mint, amit a segélyezéssel elérhetne (munkanélküliségi csapda a szegénységi csapdán belül) (Raventos 2007).

Ahogy a munkavégzésre gyakorolt hatás esetén, úgy a szociális ellátórendszerre gyakorolt hatás esetén is számtalan kérdést vetnek fel ezek a pozitív érvek. Mennyire lehet hatékony egy univerzális juttatás? Valóban képes csökkenteni a jövedelmi egyenlőtlenségeket vagy a vertikális elosztási hierarchia ugyanúgy fennmarad? A felsorolt érvek esetén szintén bizonyos vonások emelhetők, amelyet egy univerzális szociálpolitikai eszköznek hordoznia kell: csökkentse a stigmatizáló eljárásmodot és a jóléti rendszer bürokratikus eljárásrendjét.

MINDENNAPI ÉLETRE GYAKOROLT HATÁSA

Az alapjövedelem révén egy alapvető szint biztosítható, aminek mentén a szűkölködő életmód nem szűnik meg, sem a kirekesztettség, de a teljes nincstelenség felszámolható. Anyagi, szellemi, kulturális és politikai szempontból méltó életet biztosíthat (Artner 2014). Pszichológiai hatása, hogy csökken az agresszió, hiszen sokaknak lehetővé teszi a minimális biztonságot, így kevésbé kell aggódnni saját túlélésükért. Ennek révén pedig csökkenhet a megélhetési bűnözés késztetései többisége. Erősíti a tervezés lehetőségét, ez pedig növeli a biztonságérzetet. Egy állandó jövedelem növeli az emberek innovációra való nyitottságát és kreativitását, kiteljesítve az emberi életet. Így megnövekszik a nyitottság a családi kisvállalkozások beindítására vagy az önfoglalkoztatásra (Raventos 2007).

Azt érzékelteti ez a juttatás, hogy mindenki értékes, tekintet nélkül a személyes jellemzőkre, hogy valaki vagyonos vagy vagyontalan, ez pedig növeli a szolidaritást. Ennek eredményeképpen megerősítené a munkaerő alkupozícióját, mely csökkentené sebezhetőségüket. A munkaerő jobb helyzete a munkaerőpiacon azt eredményezné, hogy növekednének elvárásaik egy-egy munkával szemben (Artner 2014). A vállalkozó csak úgy tudna munkaerőt alkalmazni, ha javítja a munkakörülményeket és a béreket, ez pedig pozitív hatást gyakorolna a mindennapi életre. Bizonyos fokú gazdasági függetlenséget tenne lehetővé a nők számára is, így a szegénység feminizálódását is fékezne (Raventos 2007).

KEZDŐKÖR

A juttatás lehetővé teszi, hogy a gyermek tovább őrizze meg tanulói státusát, hosszabb ideig maradjanak az iskolában elkerülve a lemorzsolódást. Az oktatás által javul az egyén munkavállalási képessége és jövedelembiztonsága. A pilot programok azt mutatják, hogy képes javítani a tápanyag ellátást, így a halálozási arányszámokat leredukálná (Ruckert et al. 2018).

Mind a szabadabb döntéshozatal a munkavégzés terén, mind a diszkriminációmentes szociális ellátórendszer, mind a pozitív hatások a mindennapi életkörülményekre lehetővé teszik, hogy az egyén olyan másodlagos kérdésekkel foglalkozhasson, mint az önmegvalósítás vagy az erősebb társadalmi kohézió kialakítása, melyekkel jobb irányba változhat életük.

Az alapjövedelem bevezetéséhez kötődő félelmek

A tanulmányokban fellelhető pozitív hatások mellett számos kritika és félelem övezi az alapjövedelmet, amelyek jelentős mértékben hozzájárulnak az új elosztási modell bevezetésének megakadályozásához. A rendelkezésre álló szakirodalom elemzése alapján a felmerülő félelmeket is három fő csoportba soroltuk be: a közgazdaságtani- finanszírozhatósági ellenérvek, a morális ellenvetések és a társadalmi típusú félelmek. A legtöbb esetben azonban ezek a félelmek nem tiszta típusként, hanem egymással kombinálva jelennek meg az írásokban.

1. táblázat: Az alapjövedelemmel kapcsolatos három félelemcsoport (saját csoportosítás alapján)

FÉLELEMCSOPORT	MEGFOGALMAZOTT INDOK
Közgazdaságtani - Finanszírozhatóság	Mi tekinthető elegendő összegnek? → Gazdaságilag MEGVALÓSÍTHATATLAN
Morális	Valóban csökkenti a társadalmi egyenlőtlenségeket? → Morálisan ELFOGADHATATLAN
Társadalmi	Véget vetne a munkatársadalomnak? → Társadalmilag FELDOLGOZHATATLAN

Forrás: Saját szerkesztés

KÖZGAZDASÁGTANI SZEMPONTÚ FÉLELMEK

A közgazdaságtani félelmek kapcsán megfogalmazódik, hogy az alapjövedelem összegének finanszírozása gazdaságilag megoldhatatlan. Az alapjövedelem esetén fontos, hogy egy olyan szinten meghatározott összeget takarjon, amely munkaösztönző hatású (Takáts 2014). Tehát az alapjövedelem összegének egy arany középútas meg-

KEZDŐKÖR

oldást kell megteremtenie, hogy fenntartható maradjon hosszú távon is, és pont annyira legyen alacsony, hogy a létbiztonságot még garantálhassa mindenki számára, megtartva ezzel azt a szociális célt, amiért bevezetésre kerül. Az alapjövedelem megfelelő forrása és mértéke azért is kulcskérdés, mert befolyásolja, hogy milyen hatással lesz közgazdasági szempontból a munkaerőpiacra – főként a munkavállalás motivációjára és a munka termelékenységére – a fogyasztásra és az egyenlőtlenség mértékére.

Jelen tanulmány módszertani részében a szakirodalom alapján közgazdasági félelemként jelennek meg olyan álláspontok, miszerint az alapjövedelem csökkentené a jövedelmek értékét és a jövedelemszerző tevékenységek arányát, mely jelentős háttal lenne a makrogazdaságra is.

MORÁLIS SZEMPONTÚ FÉLELMEK

A társadalom számára elfogadott gondolkodásmód az, hogy az egyén kötelesség- és küldetés tudatot érez munkájával kapcsolatban. A munkavégzés az önbecsülést garantálja számára, ami miatt a piaci munkát nem csupán jövedelmi hasznáért végzi, hanem elvi kötelességgként (Weber 1982). A protestáns etika azt közvetíti, hogy minden jutalom szenvedés árán érhető el, különben az élet értelmetlen lenne és kiüresedne. Ezt a weberi elképzelést kérdőjelezheti meg az alapjövedelem, hiszen, ha a munka általi szenvedés nélkül jut hozzá valaki alapvető forrásokhoz, akkor az emberek élete hamar kiüresedne, mert elveszítenék elvi kötelességtudatukat. Az a morális nézet, miszerint a boldog és produktív lakosság növekvő szabadideje jelentős veszélyt jelenthet a fennálló rendre nézve, fenntartja társadalmunkban azt a gondolkodást, hogy a társadalom tagjai munka árán részesülhetnek bizonyos javakban (Graeber 2018). A félelmek háttere abban gyökerezik, hogy a munka által biztosított erkölcsök devalválódása esetén nem rendelkezünk alternatív megoldással, ami a társadalom számára azt a morális támaszt nyújthatja, amelyet a munka biztosít az identitás és önbecsülés útján.

Jelen kutatásban a szakirodalom elemzése nyomán morális szempontú félelemként jelenik meg, hogy az alapjövedelem valójában nem segít leküzdeni az egyenlőtlen indulási esélyeket és így nem csökkenti a társadalmi egyenlőtlenségeket. Továbbra is fennmaradna az érdekes vagy érdemtelen szerep, lenne, aki egész nap otthon maradna, nem mutatna hajlandóságot a munkavállalásra, ez azonban nem illeszkedik a protestáns munkamorálhoz (Ford 2017). Amennyiben egyre többen lépnek ki a munkaerőpiacról, akkor azok, akik továbbra is dolgoznak altruista alapon finanszíroznák a kilépők juttatását, amely ellenérzést váltana ki, aláásva a társadalmi szolidaritást, amire a jóléti állam épül (Bo 2018). További morális félelem, hogy annak ellenére, hogy a jövedelemszegénységét csökkentené, annak kiváltó okait nem tudja orvosolni, viszont az emberek kiszolgáltatottsága nőne az állam felé.

KEZDŐKÖR

TÁRSADALMI SZEMPONTÚ FÉLELMEK

Alapjövedelem esetén a napjainkban működő viselkedési és gondolkodási minták alapjaiban módosulnának (Takáts 2014). Féltő, hogy a kedvezményezettek egy része végleg felhagyna a munkával, amennyiben havonta egy állandó jövedelemhez jutna, így a társadalmi integráció már nem a munkavállalói státusz mentén alakulna ki. Az emberek mindennapjait már nem a munkavégzés szervezné. A munka elhagyása az egyén egész életmódjára hatást gyakorolna, bérmunkatársadalom végét jelentheti, amiben az egyén a munkavégzés révén a társadalom tagjának tekintheti magát. Az alapjövedelem társadalmi csoportokra gyakorolt hatása közül kiemelkedik a nők és gyermekek helyzete. A nőkkel kapcsolatban félelemként jelenik meg, hogy a tradicionális nemi szerepek közötti munkamegosztás terén nem javulást, hanem romlást idézne elő az alapjövedelem, mivel veszélybe kerülne a nők emancipációja, visszavetve munkaerőpiaci jelenlétüket (Csillag – Mihályi 2014). Az alapjövedelem veszélyes lehet az iskoláskorú gyermekek számára is, akik esetén féltő, hogy továbbtanulásuk során nem ösztönöznék őket jobb iskolai teljesítményre (Anke 2018).

A társadalmi szempontú félelmek során jelen dolgozat kiemelkedően fókuszál arra az elutasító jellemzőre, hogy csökkenne a társadalom számára hasznos tevékenységek végzésének köre és az alapjövedelem összegét káros dolgokra költenék a kedvezményezettek. Emiatt csökkenne a reciprocitás a társadalomban, ami hosszú távon együtt járhat az emberi élet kiüresedésével, hiszen visszavetné az emberi kapcsolatok fejlődését, az egyének növekvő individualizálódásának következtében.

Mindhárom félelemcsoport esetén központi kérdésként jelent meg, hogy a személyi jövedelmek állam általi garantálása által elérhetővé válik a munkaerőpiac elhagyása. Gazdaságilag, morálisan és társadalmilag is olyan változásokat idézne elő az alapjövedelem, melyekre előre szükséges válaszokat alkotni, hiszen csak így kerülhető el, hogy bevezetése sikertelen legyen. Társadalmi szempontból a visszaeső munkavállalási hajlandóság közvetett módon az individualizálódásra és a kockázatvállalási hajlandóságra, közvetlen módon pedig a motiváció csökkenésére is hatást gyakorolna. Jelen kutatás módszertana így erre a három területre helyezi a hangsúlyt.

Empirikus kutatás

A tanulmány további része a szakirodalmakból megismert pozitív hatások és félelmek közül elsődlegesen a félelmek elemzésére fókuszál. A félelmeket több szempontból érdemes vizsgálni. Egyrészt a média az elsődleges közeg, ahonnan az egyének tájékozódhatnak. A média által közvetített tartalmak meghatározzák a társadalmi valóságról alkotott véleményt. Empirikus kutatásunk célja egyfelől annak

KEZDŐKÖR

megismerése volt, hogy a médiumok milyen érték kategóriákat alkotnak az alapjövedelemről.

Empirikus kutatásunk második részében azt vizsgáltuk, hogy a Debreceni Egyetem hallgatói körében milyen érték kategóriák élnek az alapjövedelemmel kapcsolatban, ezen belül is a munkavállalási motivációra, kockázatvállalási hajlandóságra és a társas kapcsolatokra gyakorolt hatását. E három vizsgálati dimenzió kiemelésére azért került sor, mert a félelmek közül a munkavállalással kapcsolatos félelmek a leghangsúlyosabb a szakirodalomban, míg a társadalmi kapcsolatokkal összefüggő értékek a kevésbé hangsúlyos helyen kerültek elő. Arra kerestük a választ, hogy a fiatalok érték választása hogyan változna az alapjövedelem bevezetését követően (Panitch 2011).

A téma újszerűségéből adódóan valid mérőeszköz nem áll rendelkezésre, így saját mérőeszközt állítottunk össze, melynek tesztelésére jelen kutatás keretében került sor. Ez a körülmény jelentős mértékben korlátozza a kapott eredmények általánosíthatóságát, ugyanakkor értékes információkkal szolgálhat a későbbi kutatásokhoz, mérőeszközök kidolgozásához. A médiaelemzés és a kérdőíves kutatás során vizsgált hipotézisek:

1. Az alapjövedelemmel foglalkozó cikkekben a negatív vélemények hangsúlyosabbak, mint a pozitív vélemények.
2. A közgazdaságtani félelmek (finanszírozhatóság) előfordulása gyakoribb a cikkekben, mint a társadalmi félelmek csoportja.
3. Az alapjövedelem hatást gyakorolna az individualizáció fokozódására.
4. Az alapjövedelem hatást gyakorolna a munkavállalási motivációra, mind mennyiségi, mind minőségi összetevők esetén.
5. Az alapjövedelem növelné az egyének kockázatvállalási hajlandóságát.

Tartalomelemzés

A tartalomelemzés alkalmazásának célja, hogy tisztább képet kapjunk azokról az érték kategóriákról, amelyeket a médiumok közvetítenek az alapjövedelemről. Mivel egy kvantitatív elemzésről van szó, így numerikus eredmények születtek, lehetővé téve induktív következtetések levonását.

A tartalomelemzés során vizsgált mintát két országos napilap képezte: a *Magyar Idők* és a *Népszava*, ezen kívül három országos hetilap is elemzésre került, a *HVG*, a *Magyar Narancs* és a *168 óra*. Az elemzés alapjául ezen oldalak online archívuma szolgált, hiszen feltételezhető, hogy az egyetemista fiatalok az online platformokat részesítik előnyben. Az online tér jelentősége miatt két gyakran látogatott internetes hírportál is elemzése került: az *Index* és *Origo* weboldalak. A tartalomelemzés alapját a hét mintavételi egység alkotta. Azok az írások kerültek elemzésre, amiben

KEZDŐKÖR

az alapjövedelem kifejezés megjelenésén túl (keresési kritérium: „alapjövedelem” kifejezés), megfigyelhető a juttatás elemzése, tehát értékítélet társul a közléshez. Azok, az írások, amelyekben megemlítik az alapjövedelem kifejezést, vagy utalnak rá, nem kerültek az adatbázisba, mivel ezek közvetlenül nem hatnak az olvasó értékválasztásaira. A vizsgált időtartam 2013 és 2018 szeptembere közé esett. Az elemzéshez adatbázis került kialakításra, melybe néhány jelentősebb információt hordozó szempontot rögzítettünk: a sajtótermék nevét és jellegét (naponta vagy hetente jelenik meg a médium), a cikk megjelenésének idejét és témáját (nemzetközi vagy hazai esemény ihlette). Ezenkívül a hipotézisek vizsgálatához szükséges volt, hogy a cikk milyen érték kategóriába sorolható be, inkább negatív, inkább pozitív vagy semleges képet közvetített. Semleges kategóriába az a cikk kerülhetett, amelyben egyformán megtalálhatók voltak az érvek és ellenérvek. A hipotézis vizsgálat alapja volt az is, hogy ha negatív képet alakít ki az adott cikk, akkor melyik – jelen kutatás által lehatárolt – félelemcsoportba sorolható be (közgazdaságtani/morális/társadalmi). Ezek a szempontok Excel táblázatban kerültek rögzítésre az elemzett 192 darab cikk esetén, melyek lebontását a 2. táblázat szemlélteti.

2. táblázat: Közlemények száma évek és sajtótermék szerint lebontva

Sajtótermék neve	2013	2014	2015	2016	2017	2018	Összesen
Népszava	3	5	5	15	10	4	42
Magyar Idők	0	0	1	8	9	2	20
HVG	2	14	12	15	14	5	62
Magyar Narancs	3	0	3	0	4	0	10
168 óra	0	2	1	3	6	1	13
Origo	0	3	1	8	2	0	14
Index	4	5	3	6	10	3	31
Összesen	12	29	26	55	55	15	192

Forrás: Saját szerkesztés

A táblázatból kitűnik, hogy a 2016-os és 2017-es évben az alapjövedelemmel kapcsolatos diskurzus kiugróan mutatkozik, ami a Svájcban zajló népszavazásnak és a 2017-ben bevezetésre kerülő finn kísérletnek köszönhető.

Kérdőíves vizsgálat

Az alapjövedelemmel kapcsolatos attitűdök feltárására irányuló kutatásunk második elemét egy standardizált kérdőív alkotta. A kérdőív alkalmazását az motiválta,

KEZDŐKÖR

hogy megismerjük a tartalomelemzés során hangsúlyos félelmek milyen formában jelennek meg a fiatalok értékválasztásaiban. Mindemellett arra is kíváncsiak voltunk, hogyan hatna – egy havonta kapott összeg, teljesítménykényszer nélkül – a kitöltők egyéni- és társas életvitelük egyensúlyára, munkavégzési motivációjára és kockázatvállalására. A lekérdezés a Debreceni Egyetem hallgatói körében történt, online kérdőív formájában, önkéntes alapon a Google kérdőívkészítő alkalmazásával. A mintába olyan egyéneket emeltünk be, akik dolgoztak már egyetemi tanulmányaik alatt, így a megkérdezettek többsége nemcsak szünidőben dolgozott (24%), hanem szorgalmi időszak alatt is (76%).

A strukturált kérdőív kitöltésére 2018. október 2. és 2018. október 24. között került sor. A megkérdezettek személyes adatait az adatvédelemre vonatkozó követelmények betartásával kezeltük a lekérdezés és az elemzés során, ennek alapjául szolgált a kérdőív elején a tájékoztató és beleegyező nyilatkozat feltüntetése. A szociodemográfiai kérdéseken túl az alapjövedelemmel kapcsolatos véleményükre konkrétan kérdezett rá a kérdőív. Eltérő felsoroláshoz jutott a kitöltő attól függően, hogy elutasító vagy támogató a hozzáállása a témában. Kiválaszthatták azokat az itemeket, amelyek meghatározzák attitűdjeiket. Harmadik opcióként választható volt az is, hogy nem tud véleményt alkotni. A kérdőív utolsó részében a „Mit tennél, ha...?” típusú kérdések kaptak helyet, ezeket a jelenlegi helyzetük alapján, és egy elképzelt szituáció szerint is meg kellett válaszolniuk. Eszerint, minden hónapban, kötelezettségek nélkül jutnának 50 ezer forintnyi alapjövedelemhez, teljesítménykényszer nélkül.

A kérdőív nem tartalmaz nyitott kérdéseket, a zárt kérdések azonban széleskörű válaszlehetőségeket kínáltak és ahol erre volt lehetőség, feltüntetésre került az „Egyéb” kategória is, így a zárt válaszok tartalmaztak nyitott kategóriát is, hogy a kutatói megfogalmazás mellett, a válaszadók megjeleníthessék önálló véleményüket is. A kérdőívet kitöltése előtt próbakérdésnek vettem alá egy 10 főből álló csoportban, az általuk adott visszajelzések alapján megtörténtek a szükséges módosítások. A végleges kérdőívre 145 válasz érkezett. A nem valószínűségi mintavétel miatt nem tekinthető reprezentatívnak, így a kapott eredmények nem alkalmasak végérvényes következtetések levonására. Kismintás kutatásunk csupán azt teszi lehetővé, hogy az alapjövedelem megítélésével és bevezetésének várható hatásával kapcsolatban néhány összefüggést és tendenciát felvázoljunk.

Hipotézisvizsgálat

1. Az alapjövedelemmel foglalkozó cikkekben a negatív vélemények társadalmi szinten hangsúlyozottabbak, mint a pozitív vélemények.

A hipotézis kiindulópontja, hogy a tartalomelemzés által elemzett felületeken milyen számban képviseltették magukat az egyes értékkategóriák – pozitív, nega-

KEZDŐKÖR

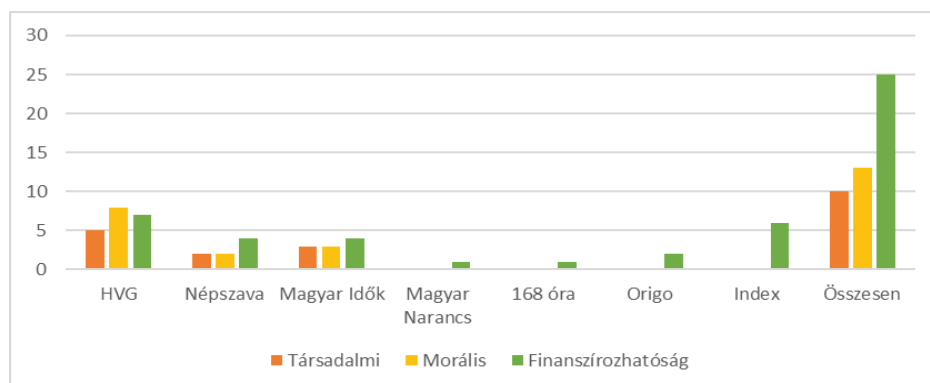
tív, semleges. Összességében a negatív vélemények nem fordulnak elő túlnyomó többségben az elemzett írásokban (48 darab). A pozitív tartalmú üzenetek nagyobb számban jelennek meg (64 darab). Tehát nem mondható, hogy az olvasók nem kapnak objektív tájékoztatást arról, hogy az alapjövedelem csapda-e vagy lehetőség. Ezen hipotézis tehát nem teljesül, mivel a negatív értékkategóriát tartalmazó írások nincsenek túlsúlyban a tartalomelemzés által készített adatbázis szerint. A cikkek közel felét a semleges hangvétellű cikkek teszik ki, ami azt mutatja, hogy a befolyásolás nem billen el szélsőséges irányba, hanem kiegyensúlyozott marad (80 db).

A félelmek kialakításában a média nem játszik főszerepet, így a félelmek vélhetően a közvéleményben rejlenek. A félelem mélyen beágyazott, mivel – a grassroot megközelítés szerint – az egyének által vallott értékekből és attitűdökből tevődik össze a pánikképződés (Kitzinger 2000). Az emberek életében a fenyegetettség érzése az egzisztenciális kiszolgáltatottság kapcsán felerősödik, emberi természetünk-ből ered a törekvés létfenntartásunk megőrzésére (Policy Agenda 2018). Alapjövedelem esetén az újszerű eszközzel szemben a fenyegetettség érzése őszinte, hiszen az emberek saját megélhetésük miatt aggódnak. A média tehát nem tud ott félelmet kelteni, ahol korábban nem volt alapja.

2. Az alapjövedelemmel foglalkozó cikkekben a közgazdaságtani félelmek (finanszírozhatóság) előfordulása gyakoribb, mint a társadalmi félelmek csoportja.

Az elemzés alapján ez a hipotézis alátámasztható, mivel a finanszírozhatóság kérdésköre összességében a leggyakoribb félelemtípus, ami megjelenik a cikkekben. A 1. ábrán látható, hogy a morális félelmek és a társadalomra gyakorolt hatás kevésbé jelenik meg a közlések szintjén.

1. ábra: Cikkek csoportosítása félelemcsoportok szerint (db)

Forrás: Saját szerkesztés

KEZDŐKÖR

A kérdőívben felsorolt elutasító itemek is csoportosíthatók a három félelemcsoportba, ezek megoszlásai megmutatják, hogy melyik félelem a markánsan megjelenő a kitöltők között. A tartalomelemzés során felállított félelemcsoportok közötti rangsor alátámasztható a kérdőíves válaszokkal is. A kitöltő egyetemisták körében a finanszírozhatóság kérdésköre az, amely a legnagyobb félelmeket váltja ki (40%). Azonban pozitív tény, hogy a morális félelmek (38,4%) sem szakadnak el túlságosan a közgazdaságtani félelmektől. Tehát a kérdőív kitöltői a pusztán anyagi megfontolásokon túl azon is gondolkoznak, hogy mi helyes és helytelen ezzel kapcsolatban. A társadalomra gyakorolt hatását az alapjövedelemnek a válaszadók is nehezebben tudják elképzelni (21,6%), így ez – ahogyan a cikkekben is – harmadlagos félelemcsoportként jelenik meg.

A finanszírozhatóság kérdéskörének gyakoribb megjelenése – mind a tartalomelemzésben, mind a kérdőív válaszaiban – magyarázható azzal, hogy ezen érvelés alátámasztható statisztikai adatokkal, melyek mutatják, hogy a gazdaságot hogyan terhelné meg a juttatás, így ezek a félelmek érthetőbbek. Továbbá a megélhetés biztosítása mindig központi helyet foglal el az emberek életében, a jövőtől való félelem genetikánkba kódolt. Az egyén először arra törekszik, hogy az anyagi jellegű, létbiztonsággal kapcsolatos szükségleteit kielégítse (Inglehart – Flanagan 1987). Így a jövőtől való félelem összefügg az egyén rendelkezésére álló jövedelemmel. Ez aktiválja az emberek azon félelmét, hogy a megszokott életszínvonalukat és anyagi biztonságukat sodorná veszélybe egy egyetemlegesen biztosított szociálpolitikai eszköz. Hiszen, féltő, hogy egy szélesebb lefedettséget megvalósító szociálpolitikai ráfordítást az adott ország államháztartása nem tudna megvalósítani hosszú távon. A morális és társadalmi hatásai az alapjövedelemnek nehezen megjósolhatók. A társadalom reakciója kiszámíthatatlanabb és nehezebben értelmezhető, még a gazdasági folyamatoktól is.

Direkt módon megkérdezésre került, hogy mit gondolnak az alapjövedelem eszközéről, az egzakt kérdés nem sugalmazott semmilyen értékítéletet. A válaszadók kisebb része utasítja el ezt a juttatást (30%), többségük jó ötletként tekint rá (49%) és a kitöltők 21%-a nem tudott véleményt alkotni róla, aminek a kérdés értékítéletmentessége lehet az oka. A kérdés megfogalmazásának fontosságát mutatja, hogy az 1000 fős mintán elvégzett Republikon kutatás pozitív értékekkel ruházta fel az alapjövedelmet, mikor támogatottságát kutatta: létbiztonságot garantál, az alacsony fizetéseket is emeli (Replikon 2016). Ennek eredményeképpen a megkérdezettek csak 7%-a nem tudott véleményt alkotni az alapjövedelemről, de magas volt azok aránya, akik támogatnák a javaslatot (76%), míg 17%-uk nem állt ki a juttatás mellett.

KEZDŐKÖR

3. Az alapjövedelem hatást gyakorolna az individualizáció fokozódására.

Ez az állítás négy szempont szerint került vizsgálatra. Eszerint a társaságba járás – alapjövedelem esetén – felszabadul az anyagi korlátok alól, hiszen a válaszadók 32%-a jelenlegi helyzetében egyetért azzal, hogy nem szeret társaságba járni, hiszen költséges. Ez az arány alapjövedelem esetén kevesebb, mint 6%.

Önkéntes munkát nagyobb arányban vállalnának alapjövedelem esetén, míg a jelenlegi helyzetben megoszlik arról a vélekedés, hogy hallgatóként mennyiben éri meg ez a tevékenység. A válaszadók 46%-a egyetért azzal jelenlegi helyzetében, hogy azért nem végez önkéntes munkát, mert nem jár érte fizetség. Alapjövedelem esetén az egyetértők aránya 27%-ra csökken.

A barátokkal és rokonokkal való utazás lehetősége nőne, ha minden hónapban egy fix juttatást kapnának kézhez. A válaszadók 72%-a egyetért azzal a kijelentéssel, hogy sokat utazna szeretteivel.

Amennyiben járna az alapjövedelem a válaszadók döntő többsége (90%) inkább a szabadidőt választaná, amelyet a családdal és a barátokkal tölthet, minthogy olyan munkája legyen, ahol sokat kereshet. Míg a jelenlegi helyzetben csak 74%-uk véli úgy, hogy a családdal töltött szabadidő fontosabb, mint a jó pénzkereseti lehetőség.

A négy állításra adott válaszból megállapítható, hogy a harmadik hipotézis nem teljesül, ezen dimenziók szerint. Mivel a kitöltők életében az állandó juttatás hatására nem fokozódna az individualizáció, a vizsgált aspektusok alapján. Inkább a megnövekedett szabadidőt társasági életre és önkéntes munkára fordítanák, amellyel aktívabb és altruistább tagjai lehetnének a társadalomnak. Míg a jelenlegi helyzetben a tanulás és a vállalt munka mellett kevesebb lehetőségük jut olyan tevékenységek végzésére, amellyel jobban kötődhetnének a társadalomhoz. Egy garantált jövedelem lehetőséget teremtene az egyén számára a munka, a szabadidő, az oktatás és a gondoskodás tevékenységeinek jobb elosztására (Downes – Lansley 2018). A felszabadult idő társadalmilag hasznos dolgokra használható, például közösségi tevékenység végezhető, amely egyértelmű pozitív hatást gyakorol a kohézióra (Artner 2014).

4. Az alapjövedelem hatást gyakorolna a munkavállalási motivációra, mind mennyiségi, mind minőségi összetevők esetén.

A motivációhoz nyolc állítást rendelt a kérdőív, ezek a munkavállalás minőségi és mennyiségi összetevőire egyaránt irányultak. A válaszadók esetén nincs jelentősebb eltérés a jelenlegi és alapjövedelmi helyzetben, hogy szívesen dolgoznak-e. A kérdezettek közel hasonló arányban dolgoznának szívesen, alapjövedelem esetén is (80%), mint jelenleg (74%).

A jelenlegi helyzetben a válaszadók 79%-a egyetért azzal, hogy az egyénnek dolgoznia kell annak érdekében, hogy mindent meg tudjon vásárolni, amire szüksége van. A munkavégzés motivációjának fennmaradását mutatja, hogy alapjövede-

KEZDŐKÖR

lem esetén a válaszadók magas aránya (64%) továbbra is dolgozna, hogy mindent megtudjon vásárolni magának, amire szüksége van. Ennek a két állításnak a pozitív eredményei utalhatnak arra, hogy alapjövedelem esetén nem csökkenne jelentősen a munkavállalási hajlandóság. Az megkérdezettekben erőteljesen élnek azok az értékek, amelyek mentén az egyén küldetéstudatot érez a munkavégzéssel kapcsolatban, mely önbecsülést garantál számára. Így a piaci munkát nem csupán jövedelmi hasznáért végzi, hanem elvi kötelességként, mely identitást biztosít számára és lehetővé teszi az önmegvalósítást is (Weber 1982). A bérmunka társadalmában szocializálódott egyének a válaszok alapján nem látnak másik utat boldogulásukhoz, csak a munkavégzést, ilyen értelemben nem változna számottevően a megkérdezett hallgatók morális hozzáállása a munkavégzéshez.

A válaszadók több mint fele (65%) vállalna munkát egyetemi tanulmányai mellett, alapjövedelem esetén is. Válaszukat alapvetően befolyásolhatta az alapjövedelem összege is, lehet, hogy valaki nem tartotta elegendőnek ezt az összeget, így döntött a válasz mellett. A kérdőívben megadott 50 ezer forintos összeg a korábbi magyarországi számításokat vette alapul (LÉT 2014, Párbeszéd Magyarországért kiadványa 2015). Ezen összeget megíthették úgy a válaszadók, hogy emellett szükség lenne arra, hogy munkát vállaljanak. Azonban így valószínűleg érvényes az a gondolat, hogy az alapjövedelemnek nem sikerülne teljesen dekommodifikálnia a munkaerőpiacot, mivel az egyéneknek nem lenne elegendő az a pénzösszeg, amit kézhez kapnának (Wright 2006).

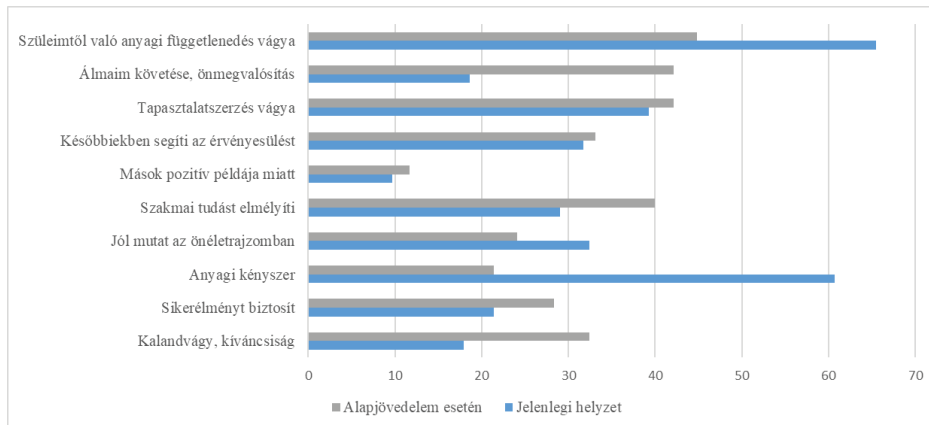
Kirajzolódik az az elvárás, hogy a vállalt munka ahhoz a területhez kapcsolódjon, amelyet tanul az egyén, hiszen a kitöltők 64%-a gondolja úgy, hogy egy ilyen szociálpolitikai eszköz mellett erre nagyobb lehetőségük lenne, mint jelenleg. A jelenlegi helyzetben az egyetértők aránya csak 45%, így az aktuális állapot a kötöttségekkel azonosítható. Hiszen magas azok aránya, akik nem olyan munkát végeznek, mely kapcsolódna tanulmányaikhoz (56%). Az alapjövedelmi helyzet egy szabadabb döntéshozatalt szimbolizál a munkavégzés minősége terén, mely igény megjelent a válaszadók értékválasztásaiban is. Egy garantált jövedelem esetén a társadalom tagjai szabadabban dönthetnének arról, hogy milyen munkát vállalnak, mivel a munkavégzés kényszer jellege feloldódna (Artner 2014).

A munkavégzés kapcsán felkínálásra került néhány lehetőség a munkavállalás okaként, ezt a 2. ábra szemlélteti. Ezekből a jellemzőkből kiderül, hogy az önmegvalósítás, az álmok követése és a sikerélmény átélésének szerepe közel kétszeresére növekedne alapjövedelem esetén. Míg a jelenlegi helyzetben az anyagiaktól (*anyagi függetlenedés vágya a szülőktől, anyagi kényszer*) és a munkaerőpiaci elvárásoktól (*tapasztalatszerzés vágya, segíti az érvényesülést, jól mutat az önéletrajzban*) való függés határozza meg az egyén munkavállalásának okát. Tulajdonképpen kényszer szüli azt, míg alapjövedelem esetén a valódi szabadság jelszava választási szabadságként lehetőségeket teremt (Wilder 2018).

KEZDŐKÖR

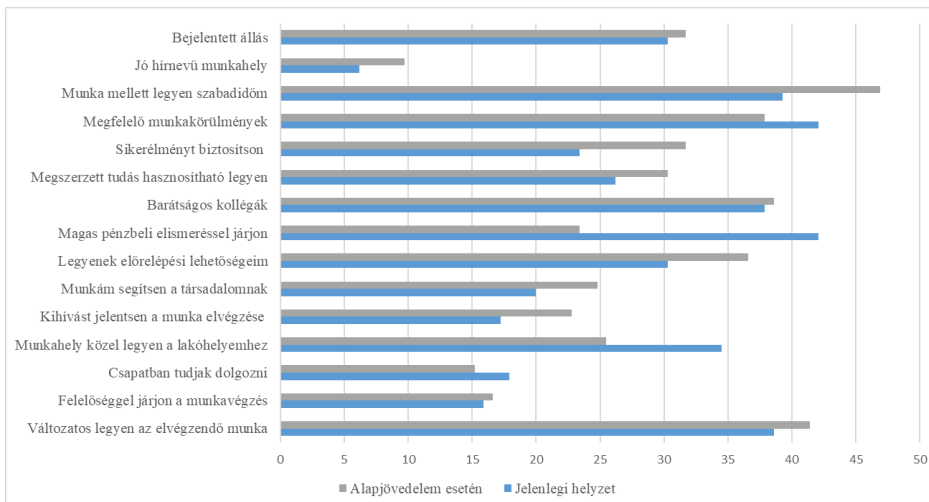
2. ábra: „Mi a munkavállalásod oka?” kérdésre adott válaszok megoszlása (%)

Forrás: Saját szerkesztés

Hasonló eredményeket mutatott a legfontosabb motiváló tényezők felsorolása is (3. ábra). A jelenlegi helyzetben a munkavégzést kényszer szüli – közel legyen a munkahely a lakóhelyhez vagy magas pénzbeli elismeréssel járjon.

3. ábra: „Mit tekintesz legfontosabb motiváló tényezőnek, munkavégzésed szempontjából?” kérdésre adott válaszok megoszlása (%)

Forrás: Saját szerkesztés

KEZDŐKÖR

Egy univerzális juttatás esetén azonban más célok motiválják az egyén munkavégzését. Fontossá válna, hogy kihívást jelentsen az elvégzendő munka, legyenek előre lépési lehetőségek és sikerélményt biztosítson. A kitöltők igényelnék, hogy munkájuk segítsen a társadalomnak, hogy a társadalom hasznos tagjai lehessenek. A munkavállalás okaiban és a munkavégzés motiváló tényezőiben bekövetkező eltolódások magyarázhatók azzal, hogy ha az egyénre nem nehezedik az anyagi kényszer, akkor másodlagos kérdésekkel is elkezdhet foglalkozni, amelyek révén életét értelmesebbé teheti. A kielégített materiális értékorientációk elvezetnek a magasabb rendű szükségletek felismeréséhez, amik erősítik a társadalmat (Inglehart – Flanagan 1987).

A munkavégzés mennyiségi összetevőire utalva a kérdőívben szerepelt kérdés-ként, hogy: *„Heti hány órát fordítasz munkavégzésre?”*. Ennek elemzéséből megállapítható, hogy alapjövedelem esetén bekövetkezne a vállalt munkaórák minimális csökkenése a megkérdezettek körében. A 30 óra feletti munkavégzés a jelenlegi helyzetben a válaszadók 21%-ára jellemző, alapjövedelem esetén ez 14%-ra csökken és az 5-20 óra közötti munkavégzés preferálása kerül előtérbe. A mennyiségi változás az egyetemisták munkavállalási hajlandóságában nem egyenlő azzal, hogy teljesen felhagynának a munkavégzéssel. Hiszen a hozzáállásuk nem módosulna jelentősen a megkapott pénz hatására sem, csak rugalmasabban dönthetnének az elvállalt munka minőségéről és mennyiségéről.

A negyedik hipotézis nem igazolható maradéktalanul, mivel minőségi és mennyiségi változások történnének a munkavállalók hozzáállásában, a hallgatók válaszai alapján. Azonban a direkt kérdések terén, motivációjuk esetén ez a változás nem mutatható ki és az átalakulásra irányuló válaszok sem szélsőségesek. Alapmotivációjuk nem változna, továbbra is vállalnának munkát, de a hozzáállásuk minőségi és mennyiségi változásokat hívnának életre a munkaerőpiacon. Egy olyan társadalomban, ahol a munkavégzés önmagában erkölcsi értéket jelent ott a munkavállalás kényszerének feloldódása a weberi protestáns munkamorál végét jelentheti, ami a bérmunka társadalmát is veszélyezbe sodorhatja. Alapjövedelem esetén a fennálló rendszer módosulna – mind mennyiségi, mind minőségi vonatkozásban – ezt mutatják a kérdőív válaszai. Ezek a válaszok a hallgatók értékválasztásait mutatják, melyek nem azonosak cselekedeteikkel, illetve a változások mértékét sem szemléltetik. Ha a társadalmi javak elosztásának egy új formáját alakítják ki, amely független a munkavégzéstől, akkor kiszámíthatatlan, hogy milyen következményekkel járna a bérmunka társadalmának átalakulása, pedig ebben rejlik a félelmek valódi alapja. Arra nem tudunk választ adni, hogy ha véget ér a bérmunka társadalmá, akkor hogyan adjunk értelmet életünknek egy olyan világban, ahol már nem a munka a meghatározó.

KEZDŐKÖR

5. Az alapjövedelem növelné az egyének kockázatvállalási hajlandóságát.

Ezen hipotézis igazolására négy kérdés került megfogalmazásra, melyet a 6. ábra tartalmaz. Az egészséges életmódra a jelenlegi helyzetben is próbálnak odafigyelni a kitöltők, mivel 62%-uk egyetért az egészséges életmód fontosságával. Alapjövedelem esetén mégis látható a pozitív tendencia, miszerint még fontosabbá válik, hogy beruházzanak az egészséges életmódra, a válaszadók 92%-a szerint.

A jelenlegi helyzet megosztó képet mutat, de a hallgatók 58%-a pénzügyileg sokszor támaszkodik családjára. Ahogyan az egészség kérdéskörében, úgy itt is látható a változás, hiszen érezhető az erőteljesebb függetlenedési vágy alapjövedelem esetén (22%-uk támaszkodna családjára) mely mögött ott áll a plusz pénz nyújtotta biztonság. Amennyiben nagyobb biztonságot tapasztal az egyén, akkor növekszik a kockázatvállalási hajlandósága (Ford 2017).

A kockázatvállalás fokát vizsgálva megállapítható, hogy ebben is változások következnenek be. Hiszen a válaszadók 25%-a nem ért egyet azzal, hogy alapjövedelem esetén az akciós ajánlatokat keresné vásárláskor. A jelenlegi helyzethez képest tapasztalható változás, hiszen ebben az esetben 13%-uk nem keresi az akciós termékeket vásárlás során. Megfigyelhető az elmozdulás, de nem számottevő, tehát alapjövedelem esetén sem valószínű, hogy a kedvezményezett szélsőséges kockázatvállalási hajlandóságot mutatna.

A mostani helyzetükben a kitöltők 70%-a inkább elutasítja a drága és márkás termékek vásárlását. Alapjövedelem esetén ebbe az irányba is megfigyelhető a nyitottság és a háttérben meghúzódó növekvő anyagi biztonság érzése, mivel a válaszadók 58%-a utasítja el a márkás termékek beszerzését.

Ezen változások azzal magyarázhatók, hogy a megkérdezettek részesülhetnek a szabadabb döntéshozatal élményében, ami a kényszer nélküli időbeosztást és szabad életstílus választás lehetőségét biztosítaná számukra (Standing 2012). Alapjövedelem esetén a materiális értékorientációk kielégítése magasabb szinten lenne biztosítható.

A kutatás 5 vizsgált hipotézise közül az első és a harmadik cáfolásra került, míg a második, a negyedik és az ötödik igazolást nyert. Annak ellenére, hogy a finanszírozhatóság kérdéskörével a média többet foglalkozik és a hallgatók közvetlen értékválasztásaiban is gyakrabban jelenik meg, mégis a közvetett kérdések esetén a munkavállalási motivációra és kockázatvállalásra adott válaszok azt mutatják, hogy a társadalmi és morális félelmek – rejtetten jelennek meg – nem alaptalanok. A motiváció és kockázatvállalás terén bekövetkező változások megalapozzák a félelmeket, amelyek arról szólnak, hogy hogyan adjunk értelmet életünknek egy olyan világban, ahol már nem a munka lesz a meghatározó integráló erő, mely az önmegvalósítás lehetőségét biztosítja az emberek számára.

KEZDŐKÖR

Összegzés

Jelen kutatás célja volt, hogy feltárja a személyi jövedelmek állam általi garantálásával kapcsolatos félelmek jellemzőit a kiválasztott célcsoportban megjelenő értékvalasztások mentén. Továbbá törekedtünk annak vizsgálatára is, hogy a média milyen érték kategóriákat hangsúlyoz a témában.

A szakirodalmak elemzése révén a félelmek három markáns csoportba sorolhatók be: közgazdaságtani, morális és társadalmi félelmek. A kutatás empirikus részében megállapításra került, hogy az alapjövedelemmel foglalkozó cikkekben a negatív vélemények társadalmi szinten nem mutatkoznak túlhangsúlyozottnak a pozitív véleményekhez képest. A médiumok tájékoztatása a vizsgált témára vonatkozóan összességében objektív maradt. Az alapjövedelemmel foglalkozó cikkekben a közgazdaságtani félelmek (finanszírozhatóság) előfordulása gyakoribb, mint a morális és társadalmi félelmek csoportja. A félelmek megjelenésének sorrendje a kérdőív kitöltői között is hasonlóan alakul. Esetükben is a finanszírozhatóság az a problémakör, melyet releváns veszélynek látnak az alapjövedelemmel kapcsolatban, míg a fennálló társadalmi rend átalakulásától való félelem kevésbé jelenik meg a válaszokban. Cáfolásra került az a hipotézis, miszerint az alapjövedelem fokozná az individualizációt. Alapjövedelem esetén a megnövekedett szabadidőt jelentősebb társasági életre és önkéntes munkára fordítanák, mellyel növelhetnék a társadalmi kohéziót.

Vizsgálatra került az a hipotézis, hogy az alapjövedelem negatív hatást gyakorolna a munkavállalási motivációra, mind mennyiségi, mind minőségi összetevők esetén. A munkavállalási hajlandóságot tekintve a válaszok alapján érzékelhető, hogy az egyén kötelességtudatot érez munkájával kapcsolatban, mely önbecsülés ad számára, így a munkát nem pusztán jövedelmi hasznáért végzi, hanem elvi kötelességként. Megállapítható, hogy minőségi és mennyiségi változások történnének a munkavállalók hozzáállásában, de a direkt kérdések terén, ami a motivációjukra vonatkozik ez a változás nem mutatható ki és az átalakulásra irányuló válaszok sem mutatnak szélsőséges irányváltozásokat. Az elemzés révén megállapítható, hogy az alapjövedelem mellett növekedne az egyének kockázatvállalási hajlandósága, a nagyobb biztonság révén.

A közvetett kérdések esetén a munkavállalási motivációra és kockázatvállalásra adott válaszok azt mutatják, hogy a társadalmi és morális félelmek rejtetten, de nem alaptalanul fogalmazódnak meg, melyekre célszerű előre kidolgozni a válaszreakciókat.

KEZDŐKÖR

Irodalom

- ANKE, H. (2018): Unconditional basic income is a dead end. In: Downes, A. – Lansley, S. (eds.): *It's Basic Income. The Global Debate*. Bristol, Policy Press 113–116.
- ARNOLD, C. (2018): Money for nothing: the truth about universal basic income news-feature. *Nature*, 2018/557. 626–628.
- ARTNERA. (2014): *A feltétel nélküli alapjövedelem relevanciája és kérdőjelei. Eszmélet*, 2014/102. 109–130.
- ATKINSON, A. B. (2017): *Egyenlőtlenség. Mit kellene tennünk?* Budapest, Kossuth Kiadó
- CSOBA J. (2010): *A tisztas munká. A teljes foglalkoztatás: a 21. század esélye vagy utópiája?* Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- DOWNES, A. – LANSLEY, S. (2018): Introduction. In: Downes, A. – Lansley, S. (eds.): *It's Basic Income. The Global Debate*. Bristol, Policy Press 1–13.
- ESKELINEN, T. – PERKIÖ, J. (2018): Micro-investment perspective and the potential of the universal basic income. *Development Policy Review*, 2018/36. 696–709.
- FORD, M. (2017): *Robotok kora. Milyen lesz a világ munkahelyek nélkül?* Budapest, HVG Kiadó.
- FRIEDMAN, M. (1968): Negative Income Tax – I. *Newsweek*, 86–87.
- GÁCS E. (1986): A garantált jövedelemről. *Társadalomkutatás*, 1986/3–4. 37–49.
- GRAEBER, D. (2018): *Bullshit Jobs: A Theory*. New York, Simon & Schuster.
- HAYEK, F. (1979): *Law, Legislation and Liberty - The Political Order of a Free People*. Chicago, University of Chicago Press.
- INGLEHART, R. – FLANAGAN, S. C. (1987): Value Change in Industrial Societies. *The American Political Science Review*, 1987/81. 1289–1319.
- KITZINGER D. (2000): A morális pánik elmélete. *Replika*, 2000/40. 23–48.
- MORUS T. (1963): *Utópia*. Budapest, Magyar Helikon.
- PANITCH, V. (2011): Basic income, decommodification and the welfare state. *Philosophy & Social Criticism*, 2011/37. 935–945.
- RAVENTOS, DANIEL (2007): *Basic Income, The Material Conditions of Freedom*. London, Pluto Press.
- RODRIGUEZ-MONTEMAYOR, E. (2018): Could a universal basic income become the basis for working better in a fast-changing world? In: Downes, A. – Lansley, S. (eds.): *It's Basic Income. The Global Debate*. Bristol, Policy Press, 18–23.
- ROTHSTEIN, B. (2018): FNA: rossz ötlet a jóléti állam szempontjából. *Esély*, 2018/4. 22–25.
- RUCKERT, A. – HUYNH, C. – LABONTÉ, R. (2018): Reducing health inequities: is universal basic income the way forward? *Journal of Public Health*, 2018/40. 3–7.

KEZDŐKÖR

- SLOMAN, P. (2018): Universal Basic Income in British Politics, 1918–2018: From a ‘Vagabond’s Wage’ to a Global Debate. *Journal of Social Policy*, 2018/47. 625–642.
- STANDING, G. (2012): The Precariat: From Denizens to Citizens? *Polity*, 2012/44. Deepening Democracy, 588–608.
- VAN PARIJS, P. (1992). Competing justifications of basic income. In: Van Parijs, P. (eds.): *Arguing for basic income*. London, Verso. 3–43.
- VAN PARIJS, P. (2010): Alapjövedelem: egy egyszerű és erőteljes gondolat a huszonegyedik század számára. *Esély*, 2010/21. 9–41.
- WEBER, M. (1982): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- WILDER, M. (2018): Debating Basic Income: Distributive Justice and the Normative-Technical Nexus. *Canadian Journal of Political Science*, 2018/51. 279–303.
- WRIGHT, E. O. (2006): Basic Income as a Socialist Project. *Basic Income Studies*, 2006/1. 1–11.

Internetes hivatkozások

- A PÁRBESZÉD MAGYARORSZÁGÉRT KIADVÁNYA (2015): *Alapjövedelem – biztos alap: neked is jár!*
http://alapjovedelmet.hu/wp-content/uploads/2015/03/Alapjovedelem_vegleges.pdf (utolsó letöltés: 2019.01.07.)
- BAKSAY, G. – BÓKAY, M. – PALOTAI, D. – SZALAI, Á. (2017): A feltétel nélküli alapjövedelem árnyoldalai. *Magyar Nemzeti Bank Kiadványa*.
<https://www.mnb.hu/letoltes/baksay-bokay-palotai-szalai-a-feltetel-nelkuli-alapjovedelem-arnyoldalai.pdf> (utolsó letöltés: 2019.01.07.)
- BASIC INCOME EARTH NETWORK (2016): *Definition in the current AISBL charter*
https://basicincome.org/wp-content/uploads/2016/09/Amendment_and_Motions_on_definition_of_BI.pdf (utolsó letöltés: 2019.01.07.)
- CSILLAG, I. – MIHÁLYI, P. (2014): Tizenkét érv a feltétel nélküli alapjövedelemmel szemben. *Élet és Irodalom*. 2014. január 17.
<https://www.es.hu/cikk/2014-01-17/csillag-istvan-mihalyi-peter/tizenket-erv-a-feltetel-nelkuli-alapjovedelemmel-szemben-.html> (utolsó letöltés: 2019.01.07.)
- LÉT (2014): *25–50–75 A LÉT. Ajánlat a magyar társadalomnak. Kézirat*.
<http://let.azurewebsites.net/upload/tanulmany.pdf> (Utolsó letöltés: 2019.01.07.)

KEZDŐKÖR

POLICY AGENDA (2018): *Félelmek a munka világában.*

<https://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/14591.pdf> (utolsó letöltés: 2019.01.07.)

REPUBLIKON (2016): *Az alapjövedelem társadalmi megítélése*

<http://republikon.hu/elemzesek,-kutatasok/160520-alapjoevedelem.aspx>
(utolsó letöltés: 2019.01.07.)

TAKÁTS, P. (2014): *A feltétel nélküli alapjövedelemről.* Előadás a Drábik Alapítványnál

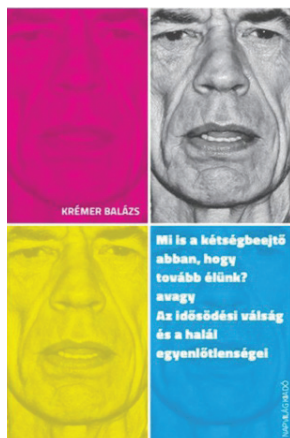
<http://mendezserkalauz.hu/wp-content/uploads/FNA-el%C5%91ad%C3%A1s-a-Dr%C3%A1bik-Alap%C3%ADtv%C3%A1ny%C3%A1l.pdf> (utolsó letöltés: 2019.01.07.)

RECENZIO

Éltünk, s ebbe más is belenyugodott már...

Nyugdíjak, közpolitika, gondozás, elmúlás

A. GERGELY ANDRÁS¹

Számlálni az időt, hallani a mendemondákat, szorulni az emlékektől, s félni a jövőtől – kinek ne lenne saját élménye, közvetett vagy szomszédos tapasztalata, kor-közérzete és felelőssége? Lesz-e nyugdíj, elegendő, akad-e, aki majd gondoz, fáj-e majd az elmúlás, küzdeni kell-e a túlélésért?

Hasonlóképpen kérdés mindannyiunk előtt, rejtetten vagy kibeszélten, okadatolva vagy végtelenített félelemben, rémfilmben vagy hősrégényben is, hogy lehetséges a jövő, ha nem is biztos. E belátások egyik övezetében, magaslesen vagy szélárnyékban, tanácsokkal vagy kérdésekkel, de ott lesnek a kutatók. Az elemzők, a megérzők, a megfigyelők, a skálázók, a filozofok, a temetkezési vállalkozók, a gerontológia szakértői, a vének egyetemének örökifjú oktatói is. Ott ül köztük a kérdező, a megérteni próbálkozó, a magamagán csakúgy jeleket észlelő, majd Mick Jagger hetvenéves szülinapján elmerengő kutató is, kinek az időskori életvilággal, s magával az idősödés problematikájával összekarolva megannyi válasza, összevetése, perspektíva-vázlata, munkapiaci struktúra-elemzése, félelem-bizonyosága, közpolitikai reformkritikája, sőt kérdése és kétélye van, ezeket pedig megosztja olvasóival, mégannyira diákjaival, kollégáival is. Közreadja, megosztással is sokszorozza, tónusokkal is kiemeli, sémákat is begyűjt, részválaszokat is kibont, életstátusz-fogalommá formál. S az eredmény kötetnyi. Összegzi, kérdésekbe fordítja át, áttekinti, megválaszolja, sőt dilemmázik is...

Valójában Krémer Balázs könyvéről talánykodom itt, egy fontos könyvről. Fontosról, mert leplezze bár, adatulja másképp, érezze emígyebbül vagy magyarázza amúgyabbul, egy alapkérdésről szól. Címe mintegy korántsem szokványos: *Mi is a kétségbeesítő abban, hogy tovább élünk? avagy Az idősödési válság és a halál egyenlőtlenségei.*² A késő reneszánsz vagy kora újkori hosszúságú kötet cím a maga irányával

¹ Kandidátus, ELTE TÁTK Kulturális Antropológia Tanszék, PDT DTI oktató.

² Krémer Balázs (2015): *Mi is a kétségbeesítő abban, hogy tovább élünk? avagy Az idősödési válság és a halál egyenlőtlenségei.* Napvilág Kiadó, Budapest.

RECENZÍÓ

mintegy körvonalazza is, mit várhatunk, miről, s hogyan keretezve. Őszinte ez, kendőzetlen, kevésbé poétikus-lirikus, mint Mick Jagger kései koncertkörútja, de megnyugtatóan eligazító. S ami nem lényegtelen: a magyar szociológia, az ifjúságkutatás, a szociális ellátás, a margón-lét és a közfinanszírozási gondoskodás-problematikák egyik legkarakteresebb elemzője itt nem öregedés-terápiát vagy nyugdíjasok akadémiaját javasol, hanem méltó rálátást. Igazságosság-elméleten és méltóság-antropológián nyugvó megértést, de ezen túl a szorongások oldására szolgáló és morális-mentálisan el is kötelező idősellátás-normatívát fogalmaz meg, a jeles Rawls elosztás-teóriájára építve, de azt cselesen kiegészítve, életpálya-görbéket mutatva, de az öregedés tényszerű, racionális és méltányos normatíváját is megkövetelve.

Ismert tanárember és társadalomkutató a szerző, akit képek és hangulatok, személyes benyomások és szeretet-impresziók, adattömegek és érvényességi küszöbmutatók motiválnak egy őszinte előszóra, hogy utána globális körképet és közpolitikai válságtörténetet adjon százötven oldalon át, végül egy korrekt konklúzió-fejezettel azt is megmutassa félszáz oldalon, milyen kilátások vezetnek tovább a kérdésfelvetések útján azokhoz a lehetséges magánválaszokhoz, melyek már túl vannak a rendszertipológiák, a politikai moralitások és hantázások világán, mert mélyebben, egzisztenciálisabban antropológiaiak.

Szakmaiasabban szólva (amúgy is kulturális antropológus lennék): a kötet a „magazinosan” harsány cím dacára egy tudományosan hitelesített adatbázisban (MTMT) mindössze egyetlen tudományos reflexióra volt érdemesített az elmúlt három évben! Miközben az öregedés témakörével nagyon nagy európai, s még nagyobb japán vagy amerikai, s világnagy kutatások tömege, egész könyvtárnyi gerontológiai ágazat foglalkozik, új iparágga és piaccá, megszólítható fogyasztói tömeggé változott emberiség-részecskévé, s ekként is manipuláló fogalommá lett, viszont a szaktudomány és a szakpolitika valamiért szinte egyáltalán nem érzi úgy: gondolkodnia és reflektálnia kellene a tépelődésekre. Mindeközben Krémer az utóbbi évtizedek egyik legfontosabb szociálpolitikai alpművét alkotta meg! Erről bizonyosan nem itt, így és ennyit kellene szólni, hanem szakmai folyóiratok tömegében, érintett kutatók és politikusok százainak kellene pertraktálnia a válságjelenségek és fenyegető mutatók ügykörét! Valamiért ez elmaradt.

Máig még sajnálatosan elmaradt. Meggyőződésem ugyanakkor, hogy nem a kötet milyensége okán. Inkább azért, mert demonstrációkon hanghordozni divatosabb, ígéreteket deklarálni csábítóbb és piacképesebb, mint elemző belátások nyomába eredni. Magazinok öregedési táblázataiban vagy uniós kiadványok műnyomó-papíros színeskéiben trendeket láttatni kényelmesebb és finanszírozottabb, mint egy végtelenül komplex és méltatlanul snasszul kezelt emberi alapkérdésben dűlőre jutni, hitet tenni, kötelezettségeket vállalni, belátásokkal és érdekekkel leszámolni, vagy akár csak kétszáz oldalas elemző feltárást végigolvasni. Krémer nemcsak ezt teszi sok-sok elméleti munka, „policy”, tervezet és ákombákom átvizsgálásával, de még konklúziókra is jut, amire a nem-tudós-ember kézenfekvően csak legyint, mint

RECENZIO

értelmiségi makogásra. Ezenközben maga az olvasó is pusztul(gat), éhezget, betegszik, elmállik, végét járja, méltatlanságra ítélten lézeng, mivégre hát akkor a sok nagy teória és kilátás-belátás, geronto-kreatúra, aranykor-egyetem, öregedéslélektan?!

Ez a kötet amikor demográfiai, jövedelmi, életkilátási, tanultsági, tudásminőségi, betegségi, ellátási, veszélyeztetettségi mutatókat vonultat fel, valahol mindvégig „kis megállapításai” és összeférhetetlenségi ellentmondásokra utaló dilemmái között is megtalálja a méltóságot, a lét és nemlét közötti lejtő méltó nyugvópontjait, a természettudományos vagy orvosi, szociológiai vagy szociálpatológiai aggályok közötti mértéket, a releváns generációs reflexiókat is, melyeket nemcsak közérthető hangnemben talál, de sok helyütt kifejezetten saját közvetlen és őszinte egyetemi oktatói hangján tolmácsol. Ez mint szerzői stílus a flegma politikus vagy a túlszofisztikált elemző számára nehezen befogadható, mert nem bűvészkedik eléggé az agy-menéses teóriákkal, hanem emberközbe megy, s hagyományos értelemben vett életpálya-görbék között a Rolling Stones újabb koncertjét is észreveszi mint kihívó öregség-ellentmondást (176.), a jóléti-fejlett-narcisztikus elméleteket a női öregedéssel és a várható élettartam-dimenziókkal is kiegészíti (177–186.), a megkéső fiatal-felnőttkor mutatóival és a szociális ellátási háttérrel is összefüggésbe hozza, iskolai életutakkal és társadalmi „rendi szerveződés” jeleivel is kiegészíti, majd amikor az élethelyzeti fejlődésvonalakat követi, egész történeti fejlődésvonalba illeszti az ókortól napjainkig ható trendeket és szakaszolásokat, beleértve a szolidaritást, a kiérdemesültség esélyeit, az iskolázottságot, a munkához jutási és abban életminőséget meglelő státuszt, a generációk közötti viszonyválaszokat is (187–201.). Érdeemes továbbá, hogy miközben adatokkal hitelesíti a régi sémák továbbélését és a szociálpolitika „politikai” profilnélküliségét, a támogatások és a trendszerű gondolkodás hiányából fakadó kihívások egész komplex rendszerét, még marad kellő figyelme nemcsak az emberlét perszonális fontosságú ügyeire, hanem a „politológiai és politikafilozófiai következtetések” hangsúlyaira, a „generációk közötti áttrendeződés” szakaszainak és a növekvő, megnyúló életkornak nyugdíjhiányos problematikájára, a „spekulatív görbék” helyetti és „időskori kríziseket” előrejelző felelőtlen bürokratizálódás felkiáltójeleire is.

A „jóléti rendszerek”, a foglalkoztatáspolitikai, a munkanélküliség, a „harmadik szektor” és a civil szervezetek kutatója itt lényegében egy „antropomorfikus”, emberléptékű igazságosság-elmélet fölmutatója. S lehet, éppen ez az, amit nehéz a társadalomtudományok nemegyszer rigid rendszerében, törékeny kategóriatanában, szolgálatkész módszertanosságában, elemelkedett rendszerteoretikus cselvetéseiben méltó helyre tenni, elismerni, akceptálni, vagy netán továbbgondolni, mentális és morális értékelvni tenni. Ne szóljon ez itt túl szigorúan! Holbein mintegy negyven fametszetből álló Haláltánc-sorozatát egykoron az inkvizíció tiltotta be – ma elegendő lenne csupán néhány színes demográfiai vagy foglalkoztatási index lapjaival ki nyomni a piacról, leszorítani az öregedés-ipar és „ageing”-tematika szakirodalmával arról a pályáról, melyen a mindenkori morális tisztaság apró jelecskéiből efféle kö-

RECENZÍÓ

tetek állnak össze. Krémer egyedi, meggyőző, sőt kihívó vállalása, hogy ezzel a show businesszel szemben az Emberért szól, a „politikai filozófiák magasságában” sűrűsödő tudatlanság fátylát is kritikusan szemléli (214–216.). Záró mondatában pedig megosztja a közös gond közös felelősségének társadalomtudományi alapkérdését: „[B]elegondolva ebbe, nekem is van okom szorongani amiatt, hogy mi is van, mi is várható az idősödés kapcsán. Végül is ez lenne az általánosan kiterjesztett válaszom a címben feltett kérdésre is. Bármennyire is jó hírnek tűnik, hogy tovább élünk, közben szoronganunk kell amiatt, hogy mi lesz, mi jöhet még. De talán van okom némi optimizmusra és reménykedésre is: talán valamelyest hozzájárulhattam ahhoz, hogy kicsit előbbre legyünk a problémák érzékelésében, a leírások helyességében és a döntések igazságosságában”.

Szakmai és tájékozódó olvasói válaszuk csakis a megerősítés lehet. Avagy egy utolsó tangó a még moccanni képes tudásunkkal, érzékenységünkkel, válaszadási és újrakérdelési képességünkkel. Enélkül is ellennénk..., igaz. A tudatlanság sűrűsödő fátyla és a kilátástalanság farkasvaksága épp annyira megerősítő lehetne. Ez pedig éppúgy kétségbeejtő, az öregedés válságaként éppoly súlyos, mint maga a halálbani egyenlőtlenség.

RECENZÍÓ

**Rácz Andrea (szerk.) (2018):
Szülői kompetenciafejlesztést célzó modellprogramok
a gyermekjóléti szolgáltatások tárházában**

Rubeus Egyesület, p. 353.

NEMES-ZÁMBÓ GABRIELLA¹

„Minden gyerekben, mikor megszületik, ott van egy zenei kotta, egy partitúra. De sok feltétele van annak, hogy a kottából muzsika legyen. Másként fog szólni jó zenészekkel, jó akusztikával, várakozással teli közönnyel, megint másként, ha a karmester, a terem, a hangszerek rosszak. És lehet, hogy egyáltalán nem szólal meg. Mai tudásunk mellett a partitúrát nem is ismerjük. Csak a feltételeken tudunk változtatni, ha azt szeretnénk, hogy a gyerekek zenéje szebben szóljon. Ezzel a metaforával világítja meg Albert Jaquard, korunk egyik legnagyobb genetikus, a környezeti feltételek és a genetika, az öröklött gének kölcsönhatását. Minél egyenlőtlenebb egy társadalom, annál nagyobbak a gyerek fejlődésére, 'megszólaló zenéjére' ható környezeti különbségek.” (Darvas – Ferge szerzőpárost idézi Darvas 2018: 55)

A Gyermek- és Ifjúságvédelmi Tanulmányok-sorozat legújabb tanulmánykötete egy innovatív modellprogram elméleti és gyakorlati megvalósulását foglalja össze. Fél év alatt, öt helyszínen, négy szakértő és egy mentor segítségével egy olyan intenzív családmegtartó modell kialakulását, folyamatát és eredményeit követhetjük nyomon, melyek adaptálható módszerekként a folyamatos visszajelzés, rugalmasság és elhivatottság jegyében jönnek létre.

Az intenzív családmegtartó szolgáltatások sajátos jellemzőit beépítve (krízisben lévő gyermek, család segítségére; időhatáros szolgáltatásként; szakemberek folyamatos elérhetősége mellett) igyekeztek olyan modellprogramok és ezen belül tevékenységek, tréningek fejlesztését megvalósítani, melyek adott idő alatt a lehető leghatékonyabban, komplex módon képesek támogatni a krízisben lévő családokat. A családok segítése azonban egy hosszan tartó folyamat, melynél a probléma feltá-

¹ PhD hallgató, Szociológia és Társadalompolitika Doktori Program, Debreceni Egyetem Humán Tudományok Doktori Iskola.

RECENZÍÓ

rása és beazonosítása sokszor csak a kiemelés után történik meg. Ennek megfelelően a kötet többdimenziós megközelítést szorgalmaz. Mindamelllett, hogy az említett modellprogramok elsősorban a gyermekjóléti szolgáltatások területén formálódtak és működtek, a szerzők felhívják figyelmünket nemcsak a gyermekvédelmi ellátások és a gyermekjóléti szolgáltatások integrált működésének szükségességére, hanem a multidiszciplinaritásban rejlő kiaknázatlan lehetőségekre is.

A kötet négy nagyobb egységre tagolva (a szülői kompetenciafejlesztés szakmai háttere, a modellprogramok áttekintése, a modellprogramok értékelése mentori szemmel, valamint a modellprogramok kutatók által értékelve) az elméleti megfontolásokat követően tematikusan vázolja fel az öt modellprogram megvalósulásának folyamatát.

A modellprogramok eltérő helyszíneken és feltételek mellett zajlottak, de számos attribútumban egyeznek. A formai kereteken túl (indikátorok, dokumentáció, információanyag) a tartalmi elemek mind a későbbi beágyazhatóságot és a rendszerszintű alkalmazást vetítik előre. Az eltérő csoportösszetételek, tevékenységi formák ellenére csakugyan hasonlóságot fedezhetünk fel a programok és a szereplők kapcsolatának intenzitásában, a programok személyességében és a prevenció elteljesülésében². Az együttműködés ezáltal több szinten valósul meg: az intézmények között, a szakmaterületek között, valamint a szülők-gyermekek-szakemberek viszonyában. A programok egyszerre tartalmaznak tehát standard elemeket (az intenzív családmegtartáson alapulva), de egyúttal hely- és helyzetspecifikus megoldásokat, melyek aktuális, valós igényekre épülnek. Ebben a szakmai diverzitásban sikerekről számolnak be a programokat megvalósító szakemberek mind a részvételt, mind a programok hatékonyságát és a későbbi visszajelzéseket említve. Legfőbb akadályozó tényezőként a családok – főként a szülők – bevonásának nehézségét említették a megvalósítók, mely elsősorban a csoportos foglalkozásokkal szemben támasztott ellenérzéseknek tulajdonítható. A szülők bevonása és a későbbi lemorzsolódás elkerülése egyaránt rugalmasságot és kellő reflexivitást igényelt a szakemberek részéről. Az ismertető fejezetek végén található mellékletek (képek, dokumentációs anyagok) segítik, hogy mélyebb betekintést nyerjünk a tevékenységek folyamatába. Mindezt nagyban alátámasztja a modellprogramok bemutatását követő mentori értékelő fejezet, továbbá a kutatói reflexiók. A programok eredményességének mérése érdekében a szerzők kvalitatív és kvantitatív módszereket is alkalmaztak, a reziliencia³ mérésére ugyanakkor új mérőeszközöket is fejlesztettek. A szülőkkel készített

² Néhány példa a programokra a teljesség igénye nélkül: interaktív programsorozat kamaszgyerekek és kamaszt nevelő szülők számára, háztartásismereti-foglalkozás, tréningalkalmak (önismereti csoportok), otthoni konzultáció, szabaduló szoba, Családi Csoport Konferencia.

³ „A reziliencia különböző fogalmi meghatározásainak közös kiindulópontja a „rugalmasság”, amely társadalomtudományi paradigmaként egy olyan sajátosságként értelmezhető, ami az egyént a hosszan tartó nehézségek, súlyos traumatizáló hatások ellenére is képessé teszi a boldogulásra.” (Homoki 2018: 312)

RECENZÍÓ

interjúkból származó idézetek hitelesen érzékeltetik a hosszútávú, mélyreható eredményeket (pl. gyermekekhez fűződő viszony átértékelése, türelem és megfontoltság szerepe a mindennapokban). A 151 kliens által kitöltött kérdőív szintén igazolja a modellek hatékonyságát: a különböző dimenziókban⁴ mind magasfokú elégedettség tapasztalható. Az elégedettségi skálán négyes vagy jeles értékkel bírnak a dimenziók, összességében pedig szintén jeles minősítéssel értékelték a programokat.

A reziliencia tekintetében a GYIRM 25 itemből álló skálája mellett a kutatás során fejlesztett 10 év alatti gyermekekre vonatkozó reziliencia-skálával, valamint szülői attitűdmérő skála segítségével mérték fel a programok hatását⁵. A pozitív irányú változások ezen mérőeszközök által is megerősítést nyernek. A leghangsúlyosabban a szülők között és a szülő-gyermek viszony alakulásában látható változás, de a párkapcsolatokra vonatkozóan is pozitív kapcsolatot jeleznek az értékek.

A kötet logikusan áttekintve, a szükséges elméleti alapokat biztosítva olyan modellprogramokat tár az olvasó elé, amelyek működtetése egyszerre jelent szakmai kihívást és innovatív fejlesztési munkát a szakemberek számára. Ez az újító szellem átjárja mind a modellprogramok gyakorlati megvalósítását, mind a mentori és kutatói nézőpontokat. Különböző tudományágak, szakmaterületek összekapcsolásával, komplex programok életre hívásával – ha sokszor újra tervezést is követeltek a programok –, a kapcsolatok minőségében végbement változások, a kompetenciafejlesztés és a tudásanyag átadása hatékonyan megvalósult. A kötet végére nem marad kétség az olvasóban: szükség van az innovatív, gyermekközpontú, de egyben a családokra is fókuszáló, egyedi igényeket kielégítő komplex fejlesztésekre.

⁴ Előzetes elvárások, családi problémák megoldása, gyermekekkel való kapcsolat erősítése, párjával való kapcsolat erősítése, szülői szerep erősítése, szakemberek hozzáállása és felkészültsége, szerzett ismeretek jövőbeli hasznosítása, találkozások időkerete, helyszín és annak fizikai környezete, teljes program értékelése.

⁵ A reziliencia mérésére szolgáló mérőeszközökről részletesen olvashatnak a kötetben (Homoki 2018).

OLVASS FELESLEGESET!

– SIK ENDRE ÁLLANDÓ ROVATA –

Amióta a szakmában vagyok, harcolok a túlzásba vitt specializáció, a semmiről való mindentudás irányába mutató szakszerűség eluralkodása ellen. Természetesen a kudarc elkerülhetetlen, de kedvenc fegyverem ennek ellenére hasznossá válhat mások kezében is. Arról van szó, hogy világéletemben vigyáztam arra, hogy ha nyaralni mentem vagy feleslegesnek tűnő konferencián üldögéltem, akkor olyan tanulmányokat olvassak, amelyeknek semmi köze nem volt ahhoz, amivel akkor éppen foglalkoztam. Gondosan mindig valamilyen feleslegeset olvastam. Ezek között sok volt olyan, amibe beleszerettem, s félretettem, hogy valaha talán valakinek a kezébe adhatom, hogy foglalkozzon vele behatóbban, mert a mű valamilyen szempontból zseniális.

Az alábbi mű (Black – Grönqvist – Öckert 2017)¹ pszichológusok, szociológusok és minden megszületni szándékozó számára hasznos olvasnivaló, továbbá minden már megszületettet is foglalkoztat, hogy mi lett volna, ha nem annyia-diknak születik... Tehát olvassuk csak!

---

¹ Black, S. E. – Grönqvist, E. – Öckert, B. (2017): Born to lead? The effect of birth order on non-cognitive abilities. The Review of Economics and Statistics, MIT Press, vol.100(2), 274–286.

OLVASS FELESLEGESET!

A születési sorrend hatása a nem kognitív készségekre – avagy hányadikként érdemes születnünk, ha vezetői pályára készülünk?¹

JÁNOSY ORSOLYA²

Gyakran tapasztaljuk, hogy az azonos családban felnövő testvérek személyisége teljesen eltér egymástól, pedig szülei ugyanabban a családi környezetben, megegyező elvek és értékrend mentén nevelik őket. A közvélekedés szerint a legidősebb testvér általában vezető szerephez jut családon belül, ő szolgál viselkedési mintaként kisebb testvérei számára. A legkisebbek gyakran dacosak, akaratosak, hiszen meg kell küzdeniük a szülői figyelemért, az érvényesülésért, ugyanakkor sokszor túlkényeztetettek is. A középső gyerekek talán a legalkalmazkodóbbak, hiszen ők szinte egész gyermekkorukat testvéreik „szorításában”, kisebb és nagyobb testvéreikhez folyamatosan alkalmazkodva élik.

Alátámasztható-e tudományos érvekkel a közvélekedés? Milyen tényezők alakítják az ember személyiségét? Mely személyiségjegyek segítik elő a szakmai sikereket? Hatással van-e a születési sorrend a személyiségre, a kognitív készségekre, illetve a nem kognitív, másnéven szociális-érzelmi készségeinkre (Fazekas 2017)? Van-e összefüggés a születési sorrend és a vezetői készségek kialakulása között, azaz hányadikként született gyermekből lesz felnőttként leginkább vezető?

Már 1927-ben Alfred Adler pszichológus vizsgálta a születési sorrend bizonyos személyiségjegyekre gyakorolt hatását (Adler 1927). Kutatásaiban úgy találta, hogy a legidősebb gyermek vágyik leginkább hatalomra, a legfiatalabb gyermek gyakran túlféltett és kevésbé önálló, mint testvérei, míg a középső testvér ambíciózus és versenyszellemű.

Sulloway evolúciós elmélete szerint a gyermek személyiségére a családi környezet gyakorolja a legnagyobb hatást, melyben a testvérek különböző stratégiák mentén versengenek a „véges”, korlátozottan rendelkezésre álló szülői figyelemért és szeretetért (Sulloway 1996). Az elsőszülött felelősségteljes, ő az, aki leginkább pró-

¹ Black, S. E. – Grönqvist, E. – Öckert, B. (2017): Born to lead? The effect of birth order on non-cognitive abilities. The Review of Economics and Statistics, MIT Press, vol. 100(2), 274–286.

² Doktorandusz, Debreceni Egyetem Humán Tudományok Doktori Iskola Szociológia és Társadalompolitika Doktori Program.

OLVASS FELESLEGESET!

bál megfelelni a szülői elvárásoknak, míg a kisebbek lezserebbek, közvetlenebbek és barátságosabbak, megpróbálják új viselkedésmintákkal megkülönböztetni magukat testvéreiktől, találékonyan kitölteni a még meglévő „réseket”, szerepeket a családon belül.

Bár korábban már számos kutatás foglalkozott a születési sorrend személyiségre gyakorolt hatásával, egyértelmű összefüggést az elérhető szűk adatbázisok miatt eddig nem sikerült kimutatni (Ernst – Angst 1983, Sulloway 1995, 1996). Az elmúlt évtizedben több kutató is vizsgálta az elsőszülött gyerekek személyiségjegyeit, és megállapították, hogy az idősebb testvéreknek általában jobb az iskolai eredményeik, magasabb IQ-val, majd később magasabb jövedelemmel rendelkeznek és egészségesebb életmódot is folytatnak fiatalabb testvéreiknél (Barclay 2015, Black – Devereux – Salvanes 2005, 2011, Kristensen – Bjerkedal 2007, Kantarevich – Mechoulan 2006).

A jelen tanulmányban bemutatott svéd kutatás újszerűségét a kiterjedt adatbázis biztosította. A kutatáshoz három jelentős adatbázis adatait használhatták fel és hasonlíthatták össze a szerzők. Az elemzések alapjául a svéd népességnyilvántartási rendszer adatai, a sorkatonai szolgálatra jelentkező újoncok személyiségtesztjei és a Svéd Statisztikai Hivatal foglalkoztatási adatai szolgáltak.

A Svéd Statisztikai Hivatal népességnyilvántartásában minden 1932 után Svédországban született személy születési és családi adatai (biológiai vagy nevelőszülők, testvérek) megtalálhatók. Ebből az adatbázisból állapították meg a vizsgált testvérek családon belüli helyzetét. A testvérek születési sorrendjénél az anyai ágat vették figyelembe.

A népességnyilvántartási adatokat kombinálták a Svédországban sorkatonai szolgálatra bevonuló fiatal, 18 éves férfiak pszichológia alkalmassági tesztjeinek eredményeivel. Mivel Svédországban a férfiak számára 2010-ig kötelező volt a sorkatonai szolgálat és a besorozás alól csak a fogyatékkal élők, illetve mentális problémákkal küzdők mentesültek, az adatbázisban az 1952 és 1982 között született férfiak 85%-ának személyiségtesztje rendelkezésre áll. A 20-30 perces pszichológusok által készített interjúk az újoncok nem-kognitív készségeit egy 1–9 skálán értékelték, elsősorban azt vizsgálták, hogy a katonák alkalmasak-e fegyveres szolgálatra, hogyan viselik a stresszt, és képesek-e csapatban együttműködni társaikkal. A vizsgálatok kiegészültek a kognitív (logikai, verbális, vizuális és térbeli) készségeket mérő feleletválasztós tesztekkel, amelyek eredményeit szintén 1–9 skálán értékelték. A tesztek apróbb módosításokon estek át 1980-ban, 1994-ben és 2000-ben.

A foglalkoztatási adatok 1996 és 2009 között állnak rendelkezésre. Az adatbázisban a teljes közszféra, valamint a magánszektor 500 fő felett foglalkoztató vállalatainál munkaviszonyban lévő, 16–74 év közötti alkalmazottak adatai szerepelnek. A munkavállalók pozícióját és jövedelmi viszonyait 45 éves korukban vizsgálták.

A foglalkozásokat 10 nagy csoportra osztották. Egyik ilyen csoportba a menedzsmenttel kapcsolatos munkakörök (a felsővezetőktől a közép- és alsóbb-vezetőkhöz)

OLVASS FELESLEGESET!

tartoznak. A vizsgálati eredmények alapján a munkavállalók 8%-a dolgozik vezetői pozícióban, 0,6%-a felsővezető. Egy másik csoportot a kreatív foglalkozást végzők alkották, pl. építészek, tervezők, írók, festők, zenészek, színészek. A korábbi kutatások azt mutatták, hogy bár a kognitív és nem-kognitív készségek egyaránt meghatározó szerepet töltenek be a pályaválasztáskor, a nem-kognitív készségek hangsúlyosabbak a vezető pozícióban dolgozóknál (Lindqvist – Vestman 2011). A korábbi pszichológiai vizsgálatok alapján feltételezték, hogy a kisebb testvérek kreatívabban, kísérletezőbbek, mint idősebb fivéreik (Sulloway 1995).

A három nagy adatbázis mellett egy kisebb adatbázist is figyelembe vettek a téma elemzésekor, ez az Evaluation-Through-Follow-Up (ETF) néven ismert kutatás, amely az 1967, 1972, 1977, 1982, 1987, 1992 évben született gyerekek 10%-a esetében, a gyermekek 13 éves korában vizsgálta a szülők gyermeknevelésnek szentelt humántőke-ráfordításait.

A kutatás csak olyan családok adatait vette figyelembe, amelyben minimum két fiú és összesen maximum öt gyermek nevelkedett és kizárta az ikrekkel rendelkező családokat. Mivel a katonai adatbázisban csak a férfiak adatai kerültek rögzítésre, a kutatás kizárólag férfiakra korlátozódik. Az említett feltételeknek 260 807 család összesen 564 789 fia felelt meg, míg az ETF adatbázis 36 799 gyermek adatait tartalmazza.

A kutatás elsősorban arra a kérdésre keresi a választ, hogy a születési sorrend befolyásolja-e az egyén nem-kognitív készségeit; milyen foglalkozások körében mutathatók ki erős nem-kognitív készségek; hányadik gyermekként születnek az erős nem-kognitív készségekkel rendelkezők; illetve az elsőszülöttség önmagában predestinál-e vezető szerepre.

A vizsgálat ennek megfelelően három eredményváltozóra fókuszál, amelyek az említett adatbázisok alapján: a nem-kognitív, másnéven „BIG FIVE” készségek³ (katonai adatbázis); a foglalkozások (foglalkoztatási adatbázis); illetve a szülői humán tőke ráfordítás mértéke (ETF adatbázis).

A születési sorrend vizsgálatának eredményei azt mutatják, hogy a nem-kognitív készségek gyengülnek a születési sorrend előrehaladtával, azaz a másodszülöttek szociális-érzelmi készségei gyengébbek, mint elsőszülött testvéreiké, de erősebbek, mint a harmadszülötteké.

A különböző foglalkozási csoportok tagjainak kognitív és nem kognitív készségeket mérő teszteredményeiből kitűnik, hogy a vezetői csoportba sorolt személyek mindkét tesztípusban jobbnak bizonyultak a többi csoporthoz képest, valamint a nem-kognitív készségek terén is jelentős fölényük mutatkozott még a kreatív csoportba tartozókkal szemben is. Az adatokból az is kitűnik, hogy a később született

³ A BIG FIVE készségek alatt a szakirodalom öt fő személyiségjegyet ért, amelyek a lelkiismeretesség, a konszenzuskészség, a kiegyensúlyozottság, az újdonságok iránti nyitottság és az extrovertáltság (Fazekas 2018).

OLVASS FELESLEGESET!

gyermekes esetében egyre nő az önfoglalkoztatás esélye, ők gyakrabban dolgoznak saját vállalkozásban, mint idősebb testvéreik. A kutatás ezt elsősorban úgy értelmezi, hogy a később született gyerekeknek rosszabbak a munkaerőpiaci kilátásaik és így rákényszerülnek arra, hogy saját vállalkozásban helyezkedjenek el.

A kora gyermekkori élmények is jelentősen befolyásolják a kognitív és szociális-érzelmi készségek fejlődését. Az ETF adatok jól tükrözik a szülői viselkedés változását, a szülő-gyermek kapcsolat átalakulását a családba születő gyermekek létszámának növekedésével. Az elsőszülött gyermek megkapja a szülők teljes figyelmét, de szülei tapasztalatlanabbak és gyakran szigorúbb elvárásokat támasztanak vele szemben. Később a kisebb testvéreknek már osztozniuk kell a szülői figyelmen, a szülői elvárások és nevelési elvek fellazulnak, de már a szülők jelentős tapasztalattal és sokszor jobb anyagi körülményekkel is rendelkeznek, mint korábban. Az egy gyerekre jutó szülői időráfordítás (*quality time*) a gyermekszám növekedésével azonban jelentősen csökken. A kisebb testvérek átlagosan heti egy órával kevesebb időt szentelnek a tanulásnak és több időt töltenek a tévé, számítógép előtt, mint testvéreik, szüleik is ritkábban tanulnak velük, vagy korrepetálják őket, amely magyarázatul szolgálhat a gyengébb eredményekért. A rivalizálás és a konfliktushelyzetek gyakori elemei a testvérek közötti viszonyban, a konfliktusok főbb okai a tulajdonlás, a személyes tulajdon védelme, a szülők figyelméért folytatott versengés. A gyerekek bár azonos családban nevelkednek, szüleik hozzájuk való viszonya a születési sorrend függvényében más és más, valamint a gyerekek által családon belül betöltött szerepek is különböznek egymástól.

A vizsgálatok során a nem-kognitív készségek összehasonlításakor számos indikátorváltozót vettek figyelembe, amelyek a következők: születési sorrend, azaz a fiúgyermek hányadik fiúként születik a családba; a család összes gyermekének száma; a vizsgált gyermek és az édesanya születési éve; az édesanya kora első gyermeke születésekor; a gyermekek közötti korkülönbség; illetve az anya iskolai végzettsége.

Az eredmények összevetéséből kitűnik, hogy a születési sorrend előrehaladtával a gyermekek nem-kognitív készségei gyengülnek, azaz az elsőszülött fiú készségei erősebbek a másodszülötténél, míg a harmadszülött készségei gyengébbek az idősebb testvéreihez viszonyítva. Az elsőszülöttek érzelmileg stabilabbak, kitartóbbak, kezdeményezőbbek, erősebb társadalmi készségekkel rendelkeznek, jobban képesek felelősséget vállalni, mint fiatalabb testvéreik.

A munkavállalói szerepek is eltérést mutatnak: az elsőszülött férfiak 30%-kal nagyobb valószínűséggel lesznek felsővezetők, mint harmadiknak született fivérük, mivel a vezetői pozíciók erősebb BIG FIVE készségeket feltételeznek.

A személyiségjegyek kialakulásában szerepet játszhat még a családban fennálló nemek aránya, azaz a testvérek között milyen a fiú-lány arány. A később született fiúkat hátrányosabban érinti, ha idősebb fiútestvérei vannak, míg az idősebb lánytestvérek öccsük nem-kognitív készségeit nem gyengítik.

OLVASS FELESLEGESET!

A kutatás eredményei tehát megerősítik azt a közvélekedést, hogy az elsőszülött fiúnak van legnagyobb esélye a vezető pozíció elnyerésére, hiszen ő rendelkezik testvérei közül a legerősebb kognitív és nem-kognitív készségekkel, míg cáfolják azon pszichológiai vélekedéseket, mely szerint a később született gyermekek felnőttként érzelmileg stabilabbak, az újdonságok iránt fogékonyabbak és társas készségeik is erősebbek lennének.

Irodalom

- Adler, A. (1928): Characteristics of the first, second, and third child. *Children* 3, 14–52.
- Barclay, K. J. (2015): A within-family analysis of birth order and intelligence using population conscription data on Swedish men. *Intelligence* 49, 134–143.
- Black, S. E. – Devereux P. J. – Salvanes K. G. (2005): The more the merrier? The effect of family size and birth order on children's education. *The Quarterly Journal of Economics*, 669–700.
- Black, S. E. – Devereux, P. J. – Salvanes, K. G. (2011): Older and wiser? Birth order and IQ of young men. *CESifo Economic Studies* 57, 103–120.
- Black, S. E. – Grönqvist, E. – Öckert, B. (2017): Born to lead? The effect of birth order on non-cognitive abilities. *The Review of Economics and Statistics*, MIT Press, vol. 100(2): 274–286.
- Ernst, C. – Angst, J. (1983): Birth order: Its influence on personality. New York: Springer Verlag.
- Fazekas K. (2017): Nem kognitív készségek kereslete és kínálata a munkaerőpiacon. *Budapest Munkagazdaságtani Füzetek*
<http://econ.core.hu/file/download/bwp/bwp1709.pdf> utolsó letöltés: 2018. 12. 02.
- Fazekas K. (2018): Nem kognitív készségek hiánya a munkaerőpiacon. *Magyar Tudomány* 179/1. 24–36.
http://real.mtak.hu/80471/1/MaTud20181_3_u.pdf utolsó letöltés: 2018. 12. 02.
- Kanterevic, J. – Mechoulan S. (2006): Birth order, educational attainment, and earnings an investigation using the PSID. *Journal of Human Resources* 41, 755–777.
- Kristensen, P. – Bjerkedal, T. (2007): Explaining the relation between birth order and intelligence. *Science* 316, 1717.

OLVASS FELESLEGESET!

- Lindqvist, E. – Vestman, R. (2011): The Labour Market Returns to Cognitive and Noncognitive Ability: Evidence from the Swedish Enlistment. *American Economic Journal: Applied Economics* 3, 101–128.
- Sulloway, F. J. (1995): Birth order and evolutionary psychology: A meta-analytic overview. *Psychological Inquiry* 6, 75–80.
- Sulloway, F. J. (1996): Born to rebel: Birth order family dynamics, and creative lives. New York, Pantheon.

Abstracts

The stealth rehabilitation of the psychicentity

ATTILA BÁNFALVI

A deep-seated, 'constitutional problem' of so-called psy-complex (ontologically 'psy' is different than matter, but it is studied by natural scientific methods) can be detected: ontologically the psyche is basically different than matter, but the main stream studies of these disciplines take the natural scientific methods as their research ideal which were created for material beings and they try to influence and change their 'object' by technical-technological attitude. The main aim of this paper to draw attention to some of the main consequences of this dilemma.

KEYWORDS: psychology, psychotherapy, psychiatry, critique

The patterns of the shattered self

The role of schizophrenic self-disorder in contemporary phenomenological psychiatry

LAJOS HORVÁTH

The aim of the paper is, on the one hand, to examine the ipseity-hiperreflexivity model of schizophrenia popularized in contemporary phenomenological psychiatry. On the other hand, it aims to compare the model with R. D. Laing's earlier observations about the self. Owing to the works of the co-authors, Sass and Parnas, the divergent symptoms of schizophrenia spectrum disorder can be reduced to the minimal self that is a simpler notion than the person. The paper seeks to give and answer to the question of the relation between the lifeworld and the minimal self. Sass and Parnas argues, in the prodromal phase of schizophrenia an endogenous self-disorder can emerge and its recognition could initiate therapeutic interventions prior to the full-blown psychotic breakdown. Other authors emphasize the primacy of the lifeworld and identity disorders determined by life circumstances contrary to or besides the role of minimal self-awareness.

KEYWORDS: phenomenological psychiatry, schizophrenia, hiperreflexivity, self-disorder

Quality of life, disability of people living with psychiatric diagnosis

BORBÁLA BÁNYAI

The paper aims at demonstrating the quality of life of the people living with psychiatric diagnosis. I used the data stemming from the standard and specific module (Social Inequalities in Health Quality) of the European Social Survey to present the quality of life of the disabled persons. I applied qualitative methodology to investigate specificities of life course in case of people living

with psychiatric diagnosis. My results suggest that people defining themselves as 'disabled' differ from non-hampered population first of all in the indicators of emotional and physical subjective well-being. According to the narrative interviews the quality of life of people living with psychiatric diagnose is largely influenced by their adaptive and coping strategies aiming to preserve the balance of their mental status.

KEYWORDS: *Quality of life, well-being, people with disability, people living with psychiatric diagnosis, kvalitatív and kvantitatív research method*

Merei's Group-centered Psychodrama as Sociodrama

ÁGNES BLASKÓ – ESZTER PADOS

According to the authors, Mérei Ferenc's method of group-centric psychodrama can also be used for managing social problems. However, this possibility mentioned above was not fully developed, primarily due to social-historical reasons. In this article the specificity of sociodrama, and the analysis of differentia specifica of sociodrama are defined. Based on the findings, two group-centric psychodrama sessions lead with Mérei-method are analysed to identify the possible changes of techniques necessary to transform the session into sociodrama. Results were born in the Hungarian Sociodrama Methodological Working Group.

KEYWORDS: *sociodrama, Mérei, group-centric psychodrama, critical therapy, history of psychology*

The Cult of Reflexive Efficacy

ISTVÁN DARUKA

This essay elaborates on the reflexive efficacy cult of the technocapitalistic Western modernity, unequivocally demonstrating its profit-driven, compulsive trends which naturally lead to dehumanization and decontextualization both on the individual and societal levels. As such, the present work is also an exclamation for humans, for humanism, being further supported by its "impressionist" style and humanized narrative.

KEYWORDS: *reflexive efficacy, technocapitalism, broken time perception, existential anxiety, compulsive production, profit race, social uncertainty relations*

Effectively influence on people – or are helping professionals free to utilize manipulative impacts?

BALÁZS KRÉMER

The economic and political crises of the last two decades have been greatly influenced by the fact that, impacted by manipulative effects, instead to follow their rational judgements people have made their decisions under the influence of emotional and instinctive temptation, deception and manipulation. So far, these manipulative influences dominate contemporary commercial or populist political communication. The paper below shares the author's hesitation that, while

non-rational factors bias from rational arguing and reasoning, both in decision-making and in communicative impacts on the other person inevitably present, is it acceptable to manipulate the users/clients by assisting professionals/social workers while exercising influence on decision-making of their clients? And if so, under what conditions, what specific constraints could be exercised such impacts and „professional power”? Likewise, when and what can and should be done to immunize clients against manipulation, to mitigate manipulative effects, to „gain back” rational mind and „empower” clients to follow rational consideration and make wiser decisions? The article does not undertake to provide „only” true and correct answers, rather gives insights and tries to provoke its reader to contribute to clarifying this important issue.

KEYWORDS: *rationality, impact, manipulation, assisting professions/social work*

Literature review of the national identity of hungarians in Vojvodina between 1920–1898 – I.

TERÉZ KOVÁCS – IGOR KISS

Our paper follows on the observation made by Ferenc Pataki who stated that national identity is a collective identity shaped by both political/citizenship-related and cultural elements. While these two elements are usually similar, the national identity of people from ethnic minorities differ along these two identities. Our analysis discuss the changes that happened during the hundred years since the Treaty of Trianon to these two elements of the national identity of the following three generations of Hungarians in Vojvodina: between the two World Wars, those who grew up during the communism and those who became adults after 1990. We conclude that the first generation retained their cultural-historical national identity formed before World War I but they did not develop Hungarian or South Slavic national identities. To replace the South Slavic identity they developed a regional identity to Vojvodina. The second generation, who were born and raised after 1945, developed Yugoslavian political/citizenship-related national identity through socialisation in a new political system and a regional identity to Vojvodina, which meant an alienation from Hungary. As a result of their shattered cultural-historical national identity, they started to assimilate, some of them lost their Hungarian cultural-historical identity and acquired a Serbian or Yugoslavian national identity instead. The national identity of the third generation who grew up after 1990 will be discussed in a second paper.

KEYWORDS: *Hungarian ethnic minority, Vojvodina, political/citizenship-related identity, cultural-historical identity, assimilation*

Factors that influence matechoice among college women

ZSUZSA KUKUCSKA

The centre of the study is the influential factors of female students in higher education. As a research question, does the institution of marriage continue to be a prominent place among female students in higher education as a planned relationship? And, does a person with a higher education level of education develop a relationship with a higher educated person, therefore achieving homogeneity of relationship? Thereby the choice of coupling is presented in addition to the examination of marriage, cohabitation and postponement mechanism, beyond

the factors influencing partner selection, which are analyzed in a qualitative research of ten-persons. Factors include age, place of residence, origin and religion, separation from parenting, educational attainment, material capital and labor market situation, planned duration of the relationship and effects of the information age.

KEYWORDS: influential factors in a mating, family, marriage, cohabitation

Basic income – Sugar-coating over a bitter pill?

ESZTER OLÁH

Current and future evolutions in labour markets may be blurring lines between traditional employment and new types of atypical employment, making it harder to reliably assess whether someone is receiving any benefits at all. The basic income should be seen as a serious option in the future, given the changing labor market and the findings from existing cash transfer schemes. BI is not means-tested, so the amount received does not depend on individual or family income or assets and does not require any work performance, or the willingness to accept a job if offered.

In this study I examine the created image by the media through the method of content analysis, in relation to basic income. Furthermore, it is analyzed to what extent this effect creates a negative image of basic income among the students of the University of Debrecen, strengthening the fear towards this social policy tool. Particular attention is paid to the value choices of young people focusing on their individualization, motivation of working and willingness to take risks.

KEYWORDS: basic income, universal basic income, willingness to work, fears of basic income, welfare attitudes, inequality